

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

AMASYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

ISSN: (Print) 2548-0480
(Online) 2602-2567

Aralık/December
2019

Sayı/Issue 6

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Amasya University Journal of Social Sciences

ISSN: (Print) 2548-0480

ISSN: (Online) 2602-2567

**Yılda 2 sayı yayımlanır.
Biannually**

Sayı/Issue 6

**Amasya
Aralık/December 2019**

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Amasya University Journal of Social Sciences

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 6 • Aralık/December 2019

Editör/Editor-in-Chief

Mevlüt İLHAN

E-mail: ilhanmevlut@gmail.com

Editör Yardımcısı/Assistant Editor

Aykut ÖZBAYRAKTAR

E-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İpekköy/AMASYA

Tel: 0(358) 242 16 13-14

Fax: 0(358) 242 16 16

E-mail: asobid@amasya.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asobid>

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin (ASOBİD) temel amacı sosyal bilimler alanında bilimsel normlara ve yayın etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları yayımlayarak alanın ilgililerine ulaştırmaktır. Düzenli aralıklarla yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir dergi olma prensibiyle yayın hayatına başlayan ASOBİD, sosyal bilimler alanında saygın, tercih ve takip edilen, uluslararası itibarı olan bir dergi olmayı amaçlamaktadır.

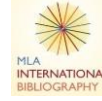
Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinde (ASOBİD) Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Sanat Tarihi, Felsefe, Sosyoloji, Arkeoloji ve Coğrafya alanlarındaki bilimsel makalelere yer verilmektedir.

ASOBİD şu dizinler tarafından taranmaktadır:

Google Scholar

MLA International Bibliography

İslam Araştırmaları Merkezi

Eurasian Scientific Journal Index

Root Indexing,
Journal Abstracting and Indexing Service

Bielefeld Academic Search Engine

CiteFactor
Academic Scientific Journals

Directory of Open Access
Scholarly Resources

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 6 • Aralık/December 2019

Sahibi/Owner

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı Adına
On Behalf of the Deanery of Science and Literature Faculty

Prof. Dr. Süleyman ELMACI

Yayın Kurulu/Editorial Board

Dr. Cengiz Alyılmaz

Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Uludağ University, Turkey

Dr. Edith Gülçin Ambros

Viyana Üniversitesi, Avusturya
Wien University, Austria

Dr. Dimitar Atanassov

Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan
Bulgarian Academy of Science, Bulgaria

Dr. İhsan Bulut

Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Turkey

Dr. Mustafa Çolak

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
Gaziosmanpasha University, Turkey

Dr. Nihada Delibegović Džanić

Tuzla Üniversitesi, Bosna Hersek
Tuzla University, Bosnia & Herzegovina

Dr. Gisela Procházka-Eisl

Viyana Üniversitesi, Avusturya
Wien University, Austria

Dr. Süleyman Elmacı

Amasya Üniversitesi, Türkiye
Amasya University, Turkey

Dr. Mehmet Evsile

Amasya Üniversitesi, Türkiye
Amasya University, Turkey

Dr. Zafer Gölen

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Mehmet Akif Ersoy University, Turkey

Dr. Osman Horata

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Hacettepe University, Turkey

Dr. Kambek Isakov

Oş Devlet Üniversitesi, Kırgızistan
Osh State University, Kyrgyzstan

Dr. Mücahit Kaçar

İstanbul Üniversitesi, Türkiye
İstanbul University, Turkey

Dr. M. Fatih Köksal

İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye
İstanbul Kültür University, Turkey

Dr. Ludmila Dmitrevna Lebedeva

Moskova Pozitif Teknoloji ve Danışma
Enstitüsü, Rusya

Dr. Ema Miljkovic

Belgrad Üniversitesi, Sırbistan
University of Belgrade, Serbia

Dr. Benedek Péri

Eötvös Loránd Üniversitesi, Macaristan
Eötvös Loránd University, Hungary

Dr. Kemal Polat

Amasya Üniversitesi, Türkiye
Amasya University, Turkey

Dr. Nadija Rebronja

Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan
State University of Novi Pazar, Serbia

Dr. M. Saffet Sarıkaya

Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Suleyman Demirel University, Turkey

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 6 • Aralık/December 2019

Danışma Kurulu/Advisory Board

Dr. Anna Alexieva

Sofya Üniversitesi, Bulgaristan
University of Sofia, Bulgaria

Dr. Hasan Babacan

M. Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
M. Akif Ersoy University, Turkey

Dr. Salahaddin Bekki

Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye
Ahi Evran University, Turkey

Dr. Faik Bilgili

Erciyes Üniversitesi, Türkiye
Erciyes University, Turkey

Dr. Bernt Brendemoen

Oslo Üniversitesi, Norveç
University of Oslo, Norway

Dr. Eva Csaki

Pázmány Péter Katolik Üniv., Macaristan
Pázmány Péter Catholic Uni., Hungary

Dr. Özkul Çobanoğlu

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Hacettepe University, Turkey

Dr. Masoumeh Daei

Tabriz Payame Noor Üniversitesi, İran
Tabriz Payame Noor University, Iran

Dr. Mehmet Demiryürek

Hitit Üniversitesi, Türkiye
Hitit University, Turkey

Dr. Marija Djindjic

Bilimler ve Sanatlar Akademisi, Sırbistan
Serbian Academy of Sciences & Arts, Serbia

Dr. İlhan Ekinci

Ordu Üniversitesi, Türkiye
Ordu University, Turkey

Dr. Gürer Gülsevin

Ege Üniversitesi, Türkiye
Ege University, Turkey

Dr. Osman Köse

Polis Akademisi, Türkiye
Police Academy, Turkey

Dr. Yıldırım Özbek

Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Turkey

Dr. Oqtay Quliyev

Azerbaycan Devlet İktisat Üniv., Azerbaycan
Azerbaijan State Uni. of Economics, Azerbaijan

Dr. Marijan Premović

Montenegro Üniversitesi, Karadağ
University of Montenegro, Montenegro

Dr. İbrahim Şahin

Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Osmangazi University, Turkey

Dr. Burhan Varkıvaç

Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Turkey

Dr. Vachkov Igor Viktorovich

Moskova Eğitim ve Psikoloji Üniv., Rusya
Moscow City Uni. of Psys. and Edu., Russia

Dr. Nagima Zhaulibaykızı

Al Farabi Kazak Devlet Üniv., Kazakistan
Al- Farabi Kazakh National Uni., Kazakhstan

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 6 • Aralık/December 2019

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

Prof. Dr. Ali AÇIKEL Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	Doç. Dr. Uğur GÜRSU İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Salih Börteçine AVCİ Atatürk Üniversitesi	Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Ekrem AYAN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Doç. Dr. Sibel MURAD Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Osman AYDINLI Marmara Üniversitesi	Prof. Dr. Sait OKUMUŞ Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Nahide BOZKURT Ankara Üniversitesi	Prof. Dr. Kemal POLAT Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK Muş Alparslan Üniversitesi	Doç. Dr. Özden ÜRKMEZ İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi	Doç. Dr. Yasemin YAYLALI Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan DOĞANAY Giresun Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Abdülmecit YILDIRIM Muş Alparslan Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ELMACI Amasya Üniversitesi	Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD) yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. ASOBİD’de yayımlanan yazıların, dil, bilim ve hukuk bakımından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ASOBİD’e aittir. Yayımlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.

Amasya University Journal of Social Science (ASOBID) is a peer-reviewed twice a year journal. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in ASOBID. Amasya University Journal of Social Science (ASOBID) has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ASOBID. The Editorial Board makes the final decision to publish articles.

EDİTÖRDEN...

2016 yılında kurulan ve Haziran 2017'de ilk sayısı ile yayın hayatına başlayan ASOBİD 6. sayısı ile karşınızda.

Dil, arkeoloji, halk bilimi, tarih, kamu yönetimi, edebiyat, muhasebe, coğrafya gibi sosyal bilimlerin muhtelif alanlarında 9 araştırma makalesi, bir yayın tanıtım olmak üzere toplam 10 çalışma ve 11 yazar ile bu sayıyı hazırlamış bulunmaktayız. Emegi geçen yazar ve hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca dergimize gönderilen ancak çeşitli sebeplerle kabul etmediğimiz/edemediğimiz çalışmaların sayısının da bir bu kadar olduğunu belirtmek isteriz. ASOBİD yayın ilkeleri gereği bir sayıda yayımlanabilecek makale sayısının 10 ile sınırlı tutulması sebebiyle bir sonraki sayıda yayımlayabileceğimizi belirttiğimiz makale yazarlarına gösterdikleri anlayış için teşekkür ederiz.

Üniversitemiz ve ülkemiz için saygın bir sosyal bilimler dergisi olma gayesiyle yola çıkan ASOBİD, bu hedef doğrultusunda emin adımlarla ilerlemektedir. 2016 yılında kıymetli hocalarım Prof. Dr. M. Fatih Köksal, Prof. Dr. Mücahit Kaçar ve Doç. Dr. İbrahim Serbestoğlu ile çıktığımız bu yolda ilk 4 sayı sonunda Doç. Dr. İbrahim Serbestoğlu hocam, 5. sayıdan sonra da Prof. Dr. M. Fatih Köksal ve Prof. Dr. Mücahit Kaçar hocalarım Amasya Üniversitesinden ayrılarak başka üniversitelerde göreve başladılar. ASOBİD'i kuran, adını duyuran ve belli bir seviyeye gelmesini sağlayan hocalarımıza müteşekkirimiz.

Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan ASOBİD, 2020 Mart'ında *Çeviribilim Özel Sayısı* ile karşınızda olacak. Üniversitemiz Yabancı Diller Yüksekokulu öğretim üyesi Doç. Dr. Oktay Eser editörlüğünde çıkarılacak özel sayımızın çalışmalarına başlamış bulunmaktayız.

ASOBİD için hakemlik yapan hocalarımıza ve dergimize desteklerini esirgemeyen Rektörümüz Prof. Dr. Süleyman Elmacı'ya şükranlarımızı sunarız.

Son olarak, Üniversitemiz Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mehmet Arslan hocamızın 12 Aralık 2019 tarihinde beklenmedik vefatı başta Türk Dili ve Edebiyatı bölümü olmak üzere, üniversitemizi yasa boğmuştur. Değerli hocamızla dergimizde bu sayıdan itibaren birlikte çalışacaktık, ancak emr-i Hak vaki oldu, hocamız aramızdan ayrıldı ve birlikte çalışmak kısmet olmadı. Ani kaybindan duyduğumuz kederi paylaşmak istedik. Kendisine rahmet ve ailesine sabırlar diliyoruz...

Mevlüt İLHAN

İÇİNDEKİLER

Onur BALCI

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde
İhtimal Kipi ve İhtimal İşlevli Diğer Kipler

1-15

Durmuş ERSUN

Anadolu Kökenli Heykeltraşlık Eserleri Üzerinde Görülen
Himation ve Toga Giysileri

17-39

Şule GÜMÜŞ

Tarihten Destana Akan Duyarlılık:
Kırgız Türklerinin Destanlarında Göç Olgusu

41-66

Murat HANILÇE

1826 Sonbaharında Erzurum'dan İstanbul'a Seyahat-Britanyalı Asker
James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu-

67-108

Adnan KARATAŞ

Devlet Şekilleri ve Hükümet Sistemleri Türlerinin Ülkelerin Yönetişim
Göstergeleri Bakımından Meydana Getirdiği Farklılıkların Belirlenmesi

109-148

Çetin KASKA

Sa'dî-i Şîrâzî'nin Seyahat Ettiği Yerler

149-164

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Râfi' b. Leys İsyanı

165-191

Jale SAĞLAR-Yusuf IŞIK

XBRL ile Finansal Kodlamada
Türkiye'nin Hazırbulunuşluk Seviyesi Üzerine Bir İnceleme

193-223

Mehmet ÜZÜLMEZ

Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Morfometrik Analize Bir Örnek:
Suat Uğurlu Baraj Gölü Çevresi

225-253

Ermış DANDAN

Yayın Tanıtım

Cevher-nâme-i Sultân Murâdî (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)

255-260

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

263

Balci, Onur (2019). "Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde İhtimal Kipi ve İhtimal İşlevli Diğer Kipler". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 1-15.

KAZAK TÜRKÇESİNDE VE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE İHTİMAL KİPİ VE İHTİMAL İŞLEVLİ DİĞER KİPLER* THE MOOD PROBABILITY IN KAZAKH AND KYRGYZ AND OTHER MODES WITH PROBABILITY FUNCTIONS

Dr. Öğr. Üyesi Onur BALCI**
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
onur.balci.ctl@gmail.com

Öz

Türk dilinde ihtimal anlamı farklı yapılarla verilebilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki, cümlede kesinlik ifadesi yoksa, ihtimal bildirebilir. Aynı zamanda fiil kök ve gövdelerine eklenen *-mıŝ/-mUş* eki ve *ol-* yardımcı fiilinin üzerine eklenen teklik üçüncü şahıs gereklilik kipi eki (*-mıŝ/-mUş olmalı*) ile kurulan yapı da; *ol-* fiilinin üzerine şart eki ve gerek (*olsa gerek*) sözcüğünün gelmesiyle oluşan yapı da Türkiye Türkçesinde ihtimal bildiren yapılarıdır. Ancak Türkiye Türkçesi üzerine yapılan gramer çalışmalarında bu son iki için ihtimal kipi terimi kullanılmaz. Bu yapılar genellikle gereklilik kipi veya dilek-şart kipi içinde değerlendirilir.

Tarihi Türk lehçelerinde de izleri görülen *-sa kerek* ihtimal yapısı çağdaş Kazak ve Kırgız Türkçelerinde başlı başına bir kip kurmaktadır. Bu kip, Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece

* Bu makale tarafımızdan hazırlanan *Kazak ve Kırgız Türkçelerinde Yapı ve İşlev Bakımından Fiil Çekimleri* isimli doktora tezinden faydalanılarak üretilmiştir.

** ORCID: orcid.org/0000-0003-2771-7354

teklik üçüncü şahıs ile değil diğer şahıslarla da çekimlenmektedir. Bu kipin, bu lehçelerde Türkiye Türkçesinden daha işlek bir şekilde kullanıldığını belirtmek mümkündür.

Bu lehçelerde ihtimal kipi olarak kullanılan kipi dışında ihtimal bildiren diğer kipler de mevcuttur. Bu çalışmada Kazak Türkçesindeki ve Kırgız Türkçesindeki ihtimal kipi ve ihtimal anlamlı diğer kipler işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, ihtimal kipi.

Abstract

The meaning of probability in Turkish language can be given with different structures. For example, if there is no certainty in the sentence, the future tense suffix in Turkish may indicate the possibility. At the same time, the structure which established with the suffix of *-mİş/-mUş*, the auxiliary verb of *ol-* and suffix of necessitative may report possibility. With this verb conjugation the structure which established the auxiliary verb of *ol-*, suffix of desiderative and the word of *gerek* may report possibility in Turkish. However, in Turkish grammar studies, the term probability mode is not used for these last two conjugation. These structures are generally evaluated in the necessitative mode or desiderative mode.

The traces of *-sA gerek* is also seen in the historical Turkish dialects and establish a mode in modern Kazakh and Kyrgyz. Unlike Turkish, this mode of attraction is not only with the third person but also with other persons. This mode is used more intensively than Turkish in these dialects.

Apart from the so-called probability mode, there are other modes in this dialect. In this study, the probability mode in Kazakh and Kyrgyz and other probability meaningful modes will be studied.

Keywords: Kazakh, Kyrgyz, probability mode.

Giriş

Dil bilimi ve dil bilgisinin dışında mantık, felsefe gibi disiplinlerin de konusu olan kip, farklı yazarlar tarafından farklı yaklaşımlarla yorumlanan bir kavramdır.

Kip kavramı, Türkiye Türkçesi gramerlerinde genel olarak haber kipleri ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Haber kipleri zamanlar; tasarlama kipleri ise emir, istek, dilek-şart ve gereklilik kipleridir. Kip kavramı zaman ile birlikte düşünüldüğü gibi iki kavramı birbirinden ayıranlar görüşler de mevcuttur.

Berke Vardar, kip ve zaman kavramlarını birbirinden ayırır. Kipi, zamandan çok konuşmacının tutumu, bildirme özelliği, tasarlama biçimi ile ilişkilendiren yazar kiple ilgili şunları kaydeder:

“kip (Alm. Modus, Fr. mode, İng. mood, mode). Eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle, salt bildirmeye mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklik, buyrum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği. Zaman terimi gibi kip terimi de gerçekte salt bir nitelik taşımaz. Bir kip birden çok kipsel değer anlatabilir. Kimi durumlarda sözdizimsel zorunluluklara bağlı olarak kipsel değer ortadan kalkabilir. Türkçe’ye ilişkin betimlemelerde kip kavramı zaman kavramıyla çoğu kez karışır, kip yerine tarz terimini kullanıp zaman yerine kipi kullananlara bile rastlanır. Pek çok sınıflama varsa da, genellikle bildirme kipleri (belirli geçmiş, belirsiz geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman) ve isteme kipleri (istek, dilek-koşul, gereklik ve buyrum) birbirinden ayırt edilir.” (2002: 135).

Yazar; kipi, eylem biçimlerinin özelliği olarak değerlendirmiştir.

Doğan Aksan, kipin açıklamada beliren ruh durumu olduğunu belirtir. Ona göre kip, eylemin bildirdiği devinimin, oluşun, kılışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir (2007: 101).

Ergin, kip için ‘şekil’ terimini de kullanarak kipi şu şekilde tanımlar: “Kip yahut şekil fiil kök ve gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir.” (2005: 133). Görüldüğü gibi yazar, kipi yalnızca zamanla ilişkilendirmemiş, kipin hareketin yapılma biçimi olduğunu dile getirmiştir.

Zeynep Korkmaz, kipin, zamanla doğrudan doğruya bir ilişkisinin olmadığını belirttikten sonra kipi “Kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir.” şeklinde tanımlar (2009: 569). Bu tanımın ardından yazar, kip ve zaman kavramlarındaki karışıklığa dair şunları ifade eder:

“Görülüyor ki kip, şekil ve zaman kavramları temelde ayrı ayrı şeylerdir. Ancak kipler, zaman ekleri ile birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıkları için, çekimli bir fiilin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu ancak zaman ve tasarlama ekleri belli ettiğinden, bu noktada zaman kavramı ile kip kavramı iç içe girmiş bulunmaktadır. Daha doğrusu fiildeki kip, kendi varlığını ancak zaman ekleriyle ortaya koyabilmektedir. Buna göre kip, şekil + zaman eklerinin bileşiğidir.” (2009: 570).

Korkmaz kip ve zamanı birbirinden ayırmış ve kipi bütün bir ifade kalıbı olarak görmüştür.

Görüldüğü üzere kip konusunda farklı görüşler mevcuttur. Kipe dil bilimi açısından bakanlar bu kavramı kişinin tavrı ve düşüncesi ile ilişkilendirirken gramer açısından bakanlar kipi zaman ile ve tasarlama ile ilişkilendirir.

Kazak ve Kırgız Türkçesi gramerleri de kipe ayrıntılı olarak yer vermiştir.

Ahmedi Iskakov, kipi bir sistem olduğunu belirterek şu tanımları yapar: “Konuşmacının söylediği sözün veya konuşmacının fikrinin gerçeğe ilgisini, dildeki ses bilimsel, şekil bilimsel ve dil bilimsel yöntemler aracılığı ile belirtme sistemi kip kategorisi (*modaldik/ray kategoriyası*) diye adlandırılır.” (1991: 311). Görüldüğü gibi yazar, kipi bir sistem olarak değerlendirmiştir. Yazar, tasarlama kipleri ile bildirme kiplerinin farkını şu cümlelerle dile getirir:

“Bununla birlikte kip kategorisi aracılığıyla dile getirilen fikrin gerçek hayatta ilişkisinin gerçek olması veya tasarlama düzeyinde kalması gerekir. Bu özelliklere göre, yani işin (hareketin, kılışın vb.) gerçek hayatta ilişkisini bildirmesine göre, fiil kipleri kendi içinde bildirme (*aşık/ negizgi*) kipleri ve tasarlama (*negaybıl/ jârdemşi*) kipleri olmak üzere ikiye bölünür.” (1991: 312).

Yazar, tasarlama kipleri olarak emir, istek ve şart çekimlerini; bildirme kipleri olarak da zaman kategorisini göstermiştir (1991: 315-332).

S. Devletov ile S. Kudaybergenov Kırgız Türkçesindeki kipi şu şekilde anlatır:

“Kip, iş-hareketin gerçek hayatta ortaya çıkmasına göre oluşan ilişkiyi bildirir. İş-hareketin gerçeğe ilgisi konuşmacı tarafından belirtilir. Kipin beş türü vardır: 1) Emir kipi (buyruk ıngay), 2)

Dilek kipi (*tilek ıngay*), 3) Niyet kipi (*niyet ıngay*), 4) Şart kipi (*şarttuu ıngay*) 5) Bildirme kipi (*bayandagıç/cay ıngay*)." (1980: 159).

Yazarlar, bildirme kipinde eylemin gerçek olarak; diğer kiplerde ise gerçek olmayan şekilde verildiğini belirtmişlerdir (1980: 160). Kırgız Türkçesi gramer anlayışında tasarlama kipleri üst başlığı yoktur. Bu kipler ayrı ayrı değerlendirilir.

Görüldüğü üzere bu lehçelerin gramerleri de kipi Türkiye Türkçesi gramerlerine benzer biçimde işlemiştir.

"Tüm bu bilgilerden hareketle kipi şu şekilde tanımlamak mümkündür: Fiilde belirtilen işin, oluşun, kılışın zaman düzleminin herhangi bir noktasında şahıs belirterek gerçekleştiğini, gerçekleşiyor olduğunu, gerçekleşeceğini; tasarlama düzeyinde kalmış fiilin ne şekilde ve kim için tasarlandığını belirterek fiilin, cümlenin yüklemi olmasını sağlayan ifade kalıbıdır." (Balci, 2014: 9).

Zeynep Korkmaz'ın tanımına göre kipi 'oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı' olarak değerlendirdiğimizde Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde temel işlevi ihtimal bildirmek olan *-sA + kerek, -sA/-sO + kerek* yapısını 'ihtimal kipi' olarak adlandırmak mümkündür.

1. İhtimal Kipi

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ele alınmayan, Kazak ve Kırgız Türkçesi gramerlerinde ise müstakil başlık altında işlenmeyen ancak başka çekim altında bahsedilen bu kip, *-sA/-sO* eki ve *kerek* kelimesiyle kurulur. Bu yapı Türkiye Türkçesinde de vardır ve yalnızca teklik üçüncü şahsa göre çekimlenmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde gereklilik eki olan *-mAlI* eki de cümlenin bağlamına göre ihtimal bildirebilmektedir.

Bu yapıya tarihî Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır. Ancak bugünkü durumundan farklı olarak gereklilik işlevinin daha baskın olduğunu belirtmek gerekir. Ercilasun, (kerek + ...) *-sa, -se* yapısının Kutadgu Bilig'de gereklilik ifade etme yollarından biri olduğunu belirtir (1984: 149). Eckmann, Harezmi Türkçesinde şart ekini anlatırken bu ekin *käräk* kelimesi ile yan yana gelebileceğini belirtir ve *Hüsrev ü Şîrîn*'den alınan *käräk ögränsä pädişāhlıknı*

sindin “padişahlığı senden öğrenmesi gerek” (HŞ 6r: 18) örneğini verir (2011: 28). Şart çekimi ile kullanılan *kerek* kelimesinin gereklilik bildirmesi Çağatay Türkçesi döneminde de geçerli olan bir durumdur (Eckmann, 2009: 127).

Kazak Türkçesi dil bilgisi kitaplarında bu yapıyı ihtimal kipliği (*boljal modal’dılığı*) başlığı altında veren yalnızca Oralbay Nurcamal’dır. Nurcamal, ihtimal kipliğini şöyle tanımlar: “Konuşmacının, öznenin hareketi gerçekleştirip gerçekleştirilmeyeceğini şüpheli bulması durumu, ihtimal kipliği olarak adlandırılır.” (2007: 287).

İsayev, ihtimal gibi kiplik anlamlar barındıran şart eki almış fiilin *kerek* kelimesi ile kullanılabildiğini belirtir (2007: 300).

Kırgız Türkçesinde de konu ayrı bir biçimde işlenmez. *Azırkı Kırgız Adabiy Tili* adlı eserde şart kipi işlenirken şunlar kaydedilir: “-sa + *kerek* yapısı fiilin olası olduğunu bildirir.” (Oruzbayeva vd. 2009: 420).

Her iki lehçede ihtimal kipi olarak tespit edebildiğimiz bir yapı vardır.

1.1. Kz. -sa + *kerek*, Kr. -sa/-so + *kerek*

Her iki lehçede de var olan ve ihtimal anlamının yoğun olduğu bu kip, şart eki ve *kerek* kelimesi ile kurulan kiptir. Kip çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri -sa/-so ekinin üzerine gelir. Bu yapı, Türkiye Türkçesine olasılık anlamıyla -miş/-muş olabil- kalıbıyla aktarılabilir.

Çekim tablosu aşağıdaki gibidir:

Kazak Türkçesi			
Olumlu şekil (Bolımdı Türü)		Olumlu şekil (Bolımdı Türü)	
Teklik (Jekeşe)	Teklik (Jekeşe)	Teklik (Jekeşe)	Teklik (Jekeşe)
<i>barsam kerek</i> 'gitmiş olmalıyım, gitmeliyim'	<i>barsaq kerek</i>	<i>barmasam</i> <i>kerek</i> 'gitmemeliydim	<i>barmasaq kerek</i>
<i>barsañ kerek ;</i> <i>barsañız kerek</i>	<i>barsañdar</i> <i>kerek;</i> <i>barsañızdar</i> <i>kerek</i>	<i>barmasañ</i> <i>kerek;</i> <i>barmasañız</i> <i>kerek</i>	<i>barmasañdar</i> <i>kerek;</i> <i>barmasañızdar</i> <i>kerek</i>
<i>barsa kerek</i>	<i>barsa kerek</i>	<i>barmasa kerek</i>	<i>barmasa kerek</i>
Kırgız Türkçesi			
Olumlu şekil (Oñ forma)		Olumsuz şekil (Ters forma)	
Teklik (Cekelik Türü)	Çokluk (Köptük Türü)	Teklik (Cekelik Türü)	Çokluk (Köptük Türü)
<i>barsam kerek</i> 'gitmiş olmalıyım, gitmeliyim'	<i>barsak kerek</i>	<i>barbasam kerek</i> 'gitmemeliydim	<i>barbasak kerek</i>
<i>barsañ kerek;</i> <i>barsañız kerek</i>	<i>barsañar kerek;</i> <i>barsañızdar</i> <i>kerek</i>	<i>barbasañ kerek;</i> <i>barbasañız</i> <i>kerek</i>	<i>barbasañar</i> <i>kerek;</i> <i>barbasañızdar</i> <i>kerek</i>
<i>barsa kerek</i>	<i>barışsa kerek</i>	<i>barbasa kerek</i>	<i>barışpasa kerek</i>

Taramalarda kipin soru biçimine rastlanmamıştır.

1.1.1. İşlevleri

a) İhtimal İşlevi

Kipin temel işlevi ihtimal bildirmesidir. Konuşmacı, dile getirdiği oluşun, durumun, kılışın gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini, olası bir biçimde ifade eder.

Kazak Türkçesinden Örnekler

Bulay bolğanda, külkige salınğan kisi ne şaruwadan, ne aqıldan, ne bir uyat kelerlik isten qur, ğafil köp ötkizip otırsa kerek. Osınday ğafildik köp ötkizip, ölmegen kisiniñ ne dünyede, ne axirette bası bir awırmay qalmasa kerek. (KS, 178) 'Böylece gülmeye kendini kaptırmış kişi işten, akıldan, utanmadan uzak, çokça gafillik **yaşamış olmalı**. Çokça gafillik yaşayarak ölmemiş kişinin başı hem bu dünyada hem öteki dünyada ağrısız **kalmasa gerek.**'

Äke, şeşemnin jil qayırip aytuwınşa 1902 jılı tuwsam kerek. (E, 257) 'Babamın, annemin yılları geriye doğru sayıp söylediğine göre 1902 yılında **doğmuş olmalıyım.**'

Munday qıs burın bolmasa kerek. (İ, 15) 'Böyle bir kış daha önce **olmamış olmalı.**'

Taw jaqtan keler ızğar bar. Munday qıs burın bolmasa kerek. (İ, 15) 'Dağ tarafından gelen kuru ayaz var. Böyle bir kış daha önce **olmuş olamaz.**'

8

Qayta üniversitetke kirip, İneş üyine tağı telefon soqtı. Dawsına qarağanda Mädiyne bolsa kerek, birew onıñ üyden ketkenine köp waqıt qalğanın ayttı. (İ, 99) 'İneş tekrar üniversiteye girip evine telefon etti. Sesine bakılacak olursa Medine **olmalı**, birisi uzun zaman önce çıktığını söyledi.'

Belgiğulov sonı sezgen bolsa kerek:

- *Sen aqşasına qısılmay-aq koy. Keyin tawıp berersin, dedi.* (İ, 196) 'Belgiulov bunu **sezmiş olmalı** ki: -Sen parasına sıkılma. Sonra bulup verirsin, dedi.'

Sol şın bolsa kerek. (ME, 380) 'Bu **doğru olmalı.**'

Kırgız Türkçesinden Örnekler

Bilseñ kerek, ilgeri-ilgeri topozdu kırgızdar hotoz deşken. (C, 63) '**Biliyor olmalısın**, önceden Çin mandasına Kırgızlar hotoz derlermiş.'

Argımağımdı sen uurdadıñ dep dok urunsa kerek Kaba-baatır. (C, 94) 'Atımı sen çaldın diyerek **iftira atmış galiba/atmış olmalı** Kababatır.'

*Coo carağı şayma-şay seksen cigitti körüp baatırdın içi **cılısa kerek.*** (C, 134) 'Teçizatlı, intizam içinde seksen yiğidi görünce batırın içi **ısınmış olmalı.**'

*Anda Çökü cılıkda **cürüsö kerek.*** (C, 157) 'O sırada Çökü yılkıda **bulunmalı.**'

*Kız törükününö üç-tört ayça **turup kalsa kerek.*** (C, 158) 'Kız akrabalarında üç dört ay kadar durup **kalmış olmalı.**'

*Anın başı kesilgende bekerinen **ökünbösö kerek.*** (C, 171) 'Onun başı kesildiğinde boşuna **pişman olmamıştır.**'

*Köl üstündö ördök-çürök kañçalık köp bolso, anırı andan da köp eken. Cerdin Anır-Köl atalışı da oşondon **bolso kerek.*** (C, 273) 'Göl üstünde ördek, yabani ördek ne kadar çok ise Akdeniz ördeği de o kadar çoktur. Yerin Anır-Köl olarak adlandırılması da ondan **olmalı.**'

*Oşo kezde meni izdep enem da boz üygö kirip keliptir. Çuruldagan ündördön ulam meni öltürüp koyuşat dep **korkso kerek.*** (C, 286) 'O zaman beni izleyip annem de boz eve gelmiş. Gittikçe yükselen seslerden dolayı beni öldürecekler diye **korkmuş olmalı.**'

*Bir cıldan beri kerek özü dele kiçireyip oturup, balanın tamagınan ötküdöy **bolup kalsa kerek.*** (C, 301) 'Bir yıldan beri gözbebeği gittikçe küçülerek, çocuğun boğazından geçecek kadar **kalmış olmalı.**'

*Köngön adat oñoy menen **kalbasa kerek.*** (EA, 18) 'Alışılmış âdet kolay kolay **bırakılmasa gerek.**'

*Kızdın atası tegin kişi **bolboso kerek,** cok degende beş adamga kadırı ötüp, cok degenden beş adamdın köñülün alğan adam boluu kerek.* (EA, 149) 'Kızın babası tekin bir adam **olmamalı,** yok diyince beş kişiye gücü yeten, yok diyince beş kişinin gönlünü alan biri olmalı.'

- *Cerdin ceti kabatınan arheologdor kazıp tapkan omurtkaluu canıbardın iskeletidey ırsaygıña karaganda, sen dele **tameki tartkandardan bolsoñ kerek** dep öz sözünö özü küldü.* (EA, 150) 'Yerin yedi kat altından arkeologların kazı yapıp bulduğu omurgalı

hayvanın iskeleti gibi sırtıtışına bakılırsa, sen de **sigara içenlerden olmalısın** diye kendi sözüne kendisi güldü.'

*Bir kezde el sabatsızdıgınan ele **cazbay cürsö kerek**, dep oyloğu al niyetinde.* (EA, 378) 'Bir an halk okuma yazma bilmediği için **yazmıyor olmalı** diye düşündü o, kendince.'

*Kaysı birin aytasın, atası çaşoonun körkün çıgarıp turçu emes bele. Büt dünyödö, ataluu üylördün barında ele **oşondoy bolso kerek**.* (EKT, 53) 'Hangi birini söyleyeceksin, babasının yaşıyor olmasının güzelliğini çıkarmıyor mu? Bütün dünyada babası olan evlerin hepsinde **öyle olmalı**.'

b) Gereklilik İşlevi

Kipin ikinci işlevi gereklilik bildirmesidir. Bu gereklilik işleviyle kullanımı sık değildir. Gereklilik anlamı bağlamdan ortaya çıkmaktadır. Her iki lehçe de gereklilik bakımından son derece zengin olduğu için bu kipin gereklilik ifadesi geri planda kalmaktadır.

Kazak Türkçesinden Örnekler

- *Äriyne, aşkere paydağa bola jaratılđanın xikmet **desek kerek** deymın, - deydi.* (KS, 204) 'Elbette, açıkça faydalı olması için yaratılmışlara hikmetli söz **söylemeliyiz** diyorum, - diyor.'

- *Özim de asığamın. Jumıs köp. Demalıs kün degendi **umıtıp qalsam kerek**, - dep Vikentiy Vikenteviç küldi.* (İ, 143-144) 'Ben de acele edeceğim. İş çok. Tatil denilen şeyi **unutmalıyım** diye Vikentiy Vikenteviç güldü.'

- *Bäse, osılay bolsa kerek qoy, el bolsañ, er bolsañ, **östiseñ kerek** qoy, köreyik endi ulıqtı.* (ME, 277) '-Peki, öyle olmalı, halk isen, yiğit isen bu şekilde **yapmalısın**, görelim şimdi büyüklüğü.'

*Tarixqa bolmasa da onşa derek,/ Är kim-aq oqıp **körer qılsa kerek**.* (ÖP, 301) 'Tarih için o kadar önemli bilgi olmasa da herkes okuyup **görmeli**.'

Kırgız Türkçesinden Örnekler

*Bul elettik momun kol salat dep **kütüşpösö kerek**.* (C, 23) 'Bu taşralı mütevazı adam saldıracak diye **beklememeleri gerek**.'

*Boş tamga köñülün boşop **kelseñ kerek**.* (KT, 320) 'Gönlünü boş evde bırakıp **gelmelisin**.'

*Al terek, bul terekten başka terek, / Can kurbum, sen da **körüp ötsöj kerek.*** (KT, 354) 'O kavak bu kavaktan farklı bir kavak, kardeşim onu sen de **görmelisin.**'

2. İhtimal İşlevli Diğer Kipler¹

Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde ihtimal bildiren başlı başına bir çekimin mevcudiyetinin yanında ihtimal işlevi olan başka kipler de mevcuttur. Bu kipler temel işlevinin dışında ihtimal anlamı da bulunan kiplerdir.

2.1. Kz. -sA, Kr. -sA/-sO

Bu ek her iki lehçede de dilek-şart kipi kuran ektir. -sA/-sO eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zarf-fiil olarak da kullanılmaktadır.

-sA/-sO eki ihtimal de bildirebilir. Bu işlevine Kırgız Türkçesinde bir örnekte rastlanmıştır.

Örnek

- *Karındaş, siz çaydı köp içesiz go dedi.*

- *Çaydı özünüz köp **ıçpeseniz,** men kam kaymak koşulgan ısık sudan başka eç nerse içpeym dedi.* (EA, 120) '- Kardeş, siz çayı çok içiyorsunuz galiba, dedi. - Çayı siz çok **ıçmiyorsanız,** ben pişmemiş süt kaymağı katılan sıcak sudan başka hiçbir şey içmem, dedi.'

2.2. Kz. -(Uw) + GA + kerek/qajet

Bu kip Kazak Türkçesinin temel gereklilik kiplerinden biridir. Yalnızca üçüncü teklik şahıs çekimi olan bu kip ihtimal de bildirebilmektedir. Bu kipe Kırgız Türkçesinde rastlanmaz. Bu işlev, yapının *bol-* yardımcı fiili ile kullanılması neticesinde ortaya çıkar.

Örnekler

*Endi el onşa **qaşıq bolmawğa kerek.*** (E, 266) 'Artık yurt o kadar **uzak olmamalı.**'

¹ Bu başlık altındaki kiplerin çekimleri verilmeyecek, sadece ihtimal işlevi üzerinde durulacaktır. Kiplerin ayrıntıları için bk. Balcı, 2014.

Kenet telefon şıldıradı. Qız jüregi şımır ete qaldı. Mawlen boluwğa kerek. Al mine şıqtım deydi göy. (İ, 30) 'Aniden telefon çaldı. Kız heyecanlandı. Mewlen olmalı, şimdi çıktım diyecek.'

As üyde pışak, şanışqı sıldırı estildi. İneş boluwğa kerek dep oylap, jartılay aşıq turğan esikten sıgalap edi. (İ, 58) 'Mutfaktan bıçak, çatal şıkırtısı işitildi. İneş olmalı diye düşünüp yarı açık duran kapıdan gözetlemişti.'

Bul waqıtta jaqınnan şıqtı... Eki külki... Biri jas äyel, biri jigit boluwğa kerek. (ME, 20) 'Bu zamanda yakından geldi... İki gülme... Birisi genç kadın, birisi delikanlı olmalı.'

2.3. Kz. -(Uw) + GA + tiyis(ti), Kr. -OO/-UU + GA/+GO + tiyiş

Kazak Türkçesinde de Kırgız Türkçesinde de işlek olarak kullanılan bir gereklilik kipi olan bu çekimin yapısı fiil + mastar eki + yönelme hali eki + tiyis(ti)/ tiyiş (kiplik sözcük) şeklindedir. Kip, bütün şahıslara göre çekimlenmektedir. Kipin ihtimal işlevine Kazak Türkçesinde bir örnekte rastlanmıştır.

Örnek

Bul İneştin papası boluwğa tiyisti, dep jorıdı Gülşat, ana jazuw stolındağı tutas kök şuğalı kresloğa otırıp jatır. (İ, 56) 'Bu İneş'in babası olmalı diye tahmin etti Gülşat, orada yazı masasının yanındaki tamamı yeşil çuhali koltuğa oturarak.'

2.4. Kz. -(U)w + kerek/qajet, Kr. -OO/-UU + kerek/zarıl

Bu yapı da her iki lehçenin temel gereklilik yapılarından biridir. Yalnızca üçüncü teklik şahsa göre çekimlenen bu yapı ihtimal de bildirebilmektedir. Bu işlevine dair her iki lehçede de birer örnek bulunmuştur.

Kazak Türkçesinden Örnek

Sonısın sezgen boluw kerek, küzdiñ bir qara dawıldı qara tüninde Kökserek tağı joq bop şıqtı. (ME, 27-28) 'Bunu sezmiş olmalı ki, sonbaharın fırtınalı karanlık bir gecesinde Kökserek yok oldu.'

Kırgız Türkçesinden Örnek

Kızdın atası tegin kişi bolboso kerek, cok degende beş adamga kadırı ötüp, cok degenden beş adamdın köñülün alğan adam boluu kerek. (EA, 149) 'Kızın babası tekin bir adam olmamalı, yok

diyince beş kişiye gücü yeten, yok diyince beş kişinin gönlünü alan biri **olmalı**.'

2.5. Kr. -(I)ş/-(U)ş + *kerek/zarıl/ilazım*

Kazak Türkçesinde mevcut olmayan bu kip Kırgız Türkçesinin gereklilik kiplerinden biridir. Kipin yapısı mastar eki ve kiplik sözcüklerden birinden ibarettir. Yalnızca üçüncü şahıs çekimi bulunan bu kipin gereklilik işlevinin dışında ihtimal işlevi de vardır. Kip, *bol-* fiili ile çekimlenince ihtimal anlamı verebilmektedir.

Örnekler

*Tseylondo töö kuştor **boluş kerek**, ayerde bolbogondo kayerde bolmok.* (EKT, 6) 'Ceylon'da deve kuşları **olmalı**, orada olmayacak da nerede olacak.'

- *Pay-pay, anda mınday biykeçterdin kanında mansapkorluktun özdörö bilmegen ugutu bar **boluş kerek** dedi.* (EA, 264) '- Vah vah, o zaman böyle kızların kanında makam düşkünlüğünün kendilerinin bilmediği kalıntısı **olmalı**, dedi.'

Sonuç

Kipin bir ifade kalıbı, işin, oluşun, kılışın nasıl gerçekleştiğini, gerçekleşmesinin nasıl tasarlandığını belirten bir gramer kategorisi olduğu düşünülünce gramerlerde olmayan *ihtimal kipi* teriminin kullanılması son derece doğaldır. Zira hem Kazak Türkçesinde hem de Kırgız Türkçesinde temel işlevi ihtimal bildirmek olan birleşik bir çekim mevcuttur.

İki lehçede de ihtimal kipi olarak değerlendirilebilen yapı, ortak özelliklere sahiptir. Hem fiil çekimi hem de kipin işlevleri bakımından ortaklıklar görülür.

İhtimal kipinin dışında ihtimal işlevi olan fiil çekimi sayısı ise beştir. Bu beş fiil çekiminin biri şart çekimi, diğer dördü ise her iki lehçede de gereklilik kipi olarak adlandırılan fiil çekimlerindedir. Türkiye Türkçesine paralel olarak gereklilik kiplerinin ihtimal anlamı barındıran kipler olduğunu söylemek mümkündür. Bu beş fiil çekiminden her iki lehçede de ihtimal bildiren ortak fiil çekimi sayısı ise birdir. Ortak fiil çekimlerinin biri dışında diğer ortak çekimlerin iki lehçede de ihtimal işlevinde kullanıldığına

rastlanmamıştır. Fiil çekimlerinden birisi Kazak Türkçesinin biri ise Kırgız Türkçesinin fiil çekimlerinden olan, ortak olmayan kiplerdir. İhtimal işlevli üç fiil çekimi ise iki lehçede de ortak olarak kullanılan fiil çekimleridir.

Bu çalışma, Türk dilinde gramerlerin çizdiği sınırların dışında da kipler olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Kiplere işlev açısından bakılınca farklı kiplerin ortaya çıkması doğal bir sonuçtur. Özellikle Türk lehçeleri üzerine kendi coğrafyalarında yazılan gramerlerde Türkiye Türkçesi gramerlerinde mevcut olmayan terimlerin, kullanımların, bakış açılarının bulunması Türkiye Türkçesindeki tartışmalı konuların çözümünde bu gramerlerin de başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Kısaltmalar

C: Stamov, Asanbek (1992). *Cortuul*. Bişkek: Mamlekettik Uçkun Kontserni.

E: Mustafin, Gabiden (2009). *Engimeler*. Almatı: An Arıs Baspası.

EA: Cetimişev, Seyit (1989). *El Arasında*. Frunze: Adabiyat Basması.

EKT: Aytmatov, Cıngız (2011). *Erte Kelgen Turnalar*. Bişkek: Okuuçunun Kitepkanası.

İ: Şaymerdenov, Safwan (2010). *İneş*. Almatı: Öner Baspası.

Kr.: Kırgız Türkçesi.

KS: Abay (2007). *Kara Sözder* (Öleñder, Poemalar, Awdarmalar, Kara Sözder isimli eserin Kara Sözder bölümü, 174-241. sayfalar arası). Almatı: Mektep.

KT: Osmonov, Alıkul (2010). *Köl Tolkunu*. Bişkek.

Kz.: Kazak Türkçesi.

ME: Äwezov, Muhtar (2009). *Engimeler*. Almatı: An Arıs Baspası.

ÖP: Seyfullin, Saken (1957). *Öleñderi Men Poemaları*. Almatı: Kırkem Ädebiyet Baspası.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balci, Onur (2014). *Kazak ve Kırgız Türkçelerinde Yapı ve İşlev Bakımından Fiil Çekimleri*. Doktora Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Davletov, S.-Kudaybergenov, S. (1980). *Azırkı Kırgız Tili-Morfologiya*. Frunze: Mektep Baspası.
- Eckmann, Janos (2009). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Eckmann, Janos (2011). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2005). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Dağıtım.
- Iskakov, Ahmed (1991). *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- İsayev, S. M. (2007). *Kazirgi Kazak Tili*. Almatı: Öner Baspası.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nurcamal, Oralbay (2007). *Kazirgi Kazak Tiliniñ Morfologiyası*. Almatı: JŞC İnjuh-Marjan Poligrafıya Firması.
- Oruzbayeva B.- Tursunov, A -Sıdıkov, C.-Akmataliyev, A.-Musayev, S.-Sadıkov, T. (2009). *Azırkı Kırgız Adabiy Tili*. Bişkek: Avrasya Press.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Ersun, Durmuş (2019). "Anadolu Kökenli Heykeltraşlık Eserleri Üzerinde Görülen Himation ve Toga Giysileri". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 17-39.

ANADOLU KÖKENLİ HEYKELTRAŞLIK ESERLERİ ÜZERİNDE GÖRÜLEN HIMATION VE TOGA GİYSİLERİ* HIMATION AND TOGA CLOTHES SEEN ON ANATOLIAN ORIGIN SCULPTURAL WORKS

Arş. Gör. Dr. Durmuş ERSUN**
Mardin Artuklu Üniversitesi
ersundurmus@gmail.com

Öz

Çalışmada günlük kullanımının dışında statünün bir göstergesi olarak giysilerin Yunan ve Roma Dönemi buluntu örnekleri üzerinden incelenerek ortaya konulması amaçlanmıştır. Buluntuları oluşturan temel materyaller arasında heykeller, kabartmalar, lahitler, mezar stelleri ve mozaikler yer almaktadır. Himation, bir Yunan elbisesidir. Toga ise sadece Roma vatandaşları tarafından giyilebilen bir elbisedir. Toganın Cumhuriyet Dönemindeki formu Yunanların himationu ile oldukça benzerdir. Romalıların bu tipteki togası araştırmacılar tarafından "Pallium/himation Tipinde Toga" olarak isimlendirilmiştir.

* Bu Makale "Anadolu'da Togalı Heykellerin Gelişimi: Tipolojik ve Stilistik Değerlendirme" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. Saha çalışmalarımı kurum burslarıyla destekleyen Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü (2016 Yılı Prof. Dr. Ali Dinçol Araştırma Bursu) ve Türk Amerikan İlimi Araştırmalar Derneği'ne (2017 Yılı George Maxim Anossov Hanfmann) minnettarlığımı ifade etmeyi bir borç bilirim.

** ORCID: orcid.org/0000-0001-9559-8313

Himation ve toga elbiseleri formları bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Yunanların himationu dikdörtgen kesime sahipken Romalıların togası dairesel kesimlidir. Türkiye’de bu kapsamda onbir adet pallium tipinde togalı heykel kayıt altına alınmıştır. Kayıt altına alınan örnekler “Pallium A, B ve C” isimleri altında değerlendirilmiştir. Yapılan araştırmalarda Anadolu’da “Pallium A” tipinde bir örnek tespit edilememiştir. “Pallium B” tipinde üç, “Pallium C” tipinde ise beş örnek değerlendirilmiştir. Üç örnek ise gruplandırılmayan örnekler kapsamında ele alınmıştır. Himation ve toganın en erken formu birbirine oldukça yakındır. Bu nedenle tam olarak bir ayrıma varabilmek adına kayıt altına alınan eserlerden yola çıkılarak himation ve toga ayrımı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toga, himation, Yunan ve Roma Dönemi, Roma heykeltraşlığı, Roma giysileri.

Abstract

In this study, it is aimed to examine the garments by examining the Greek and Roman finds as an indicator of the status outside of daily use. Among the basic materials that the finds are statues, reliefs, sarcophagi, grave steles and mosaics. Himation is a Greek dress. Toga is a dress that can only be worn by Roman citizens. The form of toga is very similar to the Greek himation in the Republican Period. The toga of the Romans was called “Pallium/Himation Type of Toga” by the researchers. Himation and toga are distinguished by their form and cut. While the Greek himation had a rectangular cut, the toga of the Romans was circular. In this context, toga statues of pallium type were recorded eleven examples in Turkey. The recorded samples were evaluated as “Pallium A, B and C”. In the researches, “Pallium A” type sample could not be detected in Anatolia. Three examples were evaluated in “Pallium B” type. Five examples were evaluated in “Pallium C” type. Three sculptures were studied within the scope of non-grouped examples. The earliest form of himation and toga is quite close to each other. For this reason, between himation and toga has been examined based on the works recorded in order to give a complete distinction.

Keywords: Toga, himation, Greek and Roman Period, Roman sculptures, Roman clothes.

Giriş

Pek çok teori insanların vücutlarını örtme ve süsleme motivasyonlarını açıklamaya çalışmıştır. Bu motivasyonun arkasında yatan en temel nedenlerin insanın fiziksel, psikolojik ve sosyokültürel ihtiyaçları olduğu bilinmektedir. Giysiler

başlangıcından bugüne tarihsel süreç içerisinde birikimler ve deneyimler sonucu olarak ortaya çıkarak kültürel devamlılığı sağlayan önemli bir tarihsel değer olarak görülmektedir. Başlangıçta vücudu koruma amacıyla ortaya çıkan giysilere zamanla çeşitli anlamlarda yüklenmiştir. Bu giysiler zamanla kültürel değer ve inanç biçimleriyle şekillenerek farklı toplumlarda renk, biçim, kullanım usulleri ve giyinme üslubuyla çeşitlilik arz ederek karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Kökeni Yunanlara uzanan himation temsilleriyle Anadolu'da bağımsız heykeller, kabartmalar, mezar stelleri, lahitler ve mozaikler üzerinde sıklıkla karşılaşılmaktadır (Resim 1-5). Toga, Roma vatandaşlığına sahip kişiler aracılığıyla giyilen bir elbisedir. Toganın kökeni hem antik kaynaklar hem de modern kaynaklarda belirsizliğini korumakla birlikte "Kökleri antik kaynaklara göre Lydia ve Etrüsk geleneğinden gelmekte ya da Peleponnesos üzerinden gelerek Yunan etkileri taşımaktadır" şeklinde aktarılmaktadır (Durugönül ve Dinç, 2017: 93). Augustus Dönemine kadar hem kadınlar hem de erkekler tarafından giyilen elbise İmparator'un yönetim yıllarından itibaren sadece erkekler tarafından giyilmiştir (Goette, 1990: 2; Stone, 2001: 13). Kadınlar ise stola giymiştir. Augustus Döneminin ardından istisnai olarak sadece küçük kız çocukları evlilik çağına gelene kadar toga giymiştir (Gabelmann, 1985: 517). Dikdörtgen bir kesime sahip himation (Latin pallium) günlük yaşamda statü ayırt edilmeksizin her kesim tarafından giyilebilen bir elbisedir (Çizim 2). Buna karşın yarı ya da tam dairesel kesime sahip toga ise sadece Roma vatandaşlığı ayrıcalığına sahip kişiler tarafından giyilebilen bir elbisedir. Bu durumuyla toga Roma vatandaşlığını karakterize etmektedir. Renkler ile statü durumu belirtilmektedir. Yanı sıra ayağa giyilen botlar ve elde taşınan ikonografik unsurlarla heykelleri dikilen şahısların statü durumları vurgulanmaktadır.

MÖ 1. yüzyıldan MS 5. yüzyıl sonlarına kadar 4 farklı toganın varlığı bilinmektedir (Ersun, 2019b: 170-171). Toga'nın ilk tipi Cumhuriyet Döneminden (Niemeyer, 1968: 41; Kockel, 1993: 18); ikinci tipi imparator Augustus Döneminden (Wilson, 1924: 61; Zankler, 1990: 167-168); üçüncü tipi MS geç 2. yüzyıldan (Goette, 1990: 58; Croom, 2000: 41-43; Stone, 2001: 25) ve son çeşidi ise; MS 4. yüzyıl sonundan (Smith, 1999: 178; Goette, 1990: 62)

itibaren takip edilebilmektedir. Her iki elbise hem işlevi hem de kesimi itibariyle birbirinden ayrılmaktadır. Romalıların Cumhuriyet Dönemindeki toga elbisesi Yunan himationu ile oldukça benzerdir. Yayımlanmış eserlerde toga çoğunlukla himation ya da pallium olarak adlandırılmıştır. Bu nedenle konuyla ilgili bir anlam kargaşası yaşanmaktadır. Toga ve himation ayrımı açıklanmaya çalışılmış ve gerek Anadolu gerekse de Anadolu dışından örnekler yardımıyla tarihlendirme önerileri getirilmiştir. Buluntuları oluşturan temel materyaller arasında heykeller, kabartmalar, lahitler, mezar stelleri, ile mozaikler yer almaktadır.

Statüsü olmayan Roma vatandaşları düz beyaz renkli toga giymiştir. Statü sahibi kişilerin elbiseleriye çeşitli renklerle süslenmiştir. Erguvan renkli yakalı toganın senatörler aracılığıyla sıklıkla giyildiği bilinmektedir. Renkli yaka dışında ayağa giyilen botlar ve elde taşınan asa, kitap rulosu, mürekkep hokkası, mendil gibi ikonografik objeler diğer statü göstergeleridir.

1. Pallium Tipinde Togonalı Heykeller

Yunanların himationu Latince de pallium olarak isimlendirilmektedir (Hirschmann, 2003: 202). Romalıların bilinen en erken togası Yunanların himation elbisesine oldukça benzerdir. Himation elbisesine benzer togalı heykeller bu nedenle “Pallium Tipinde Togonalı Heykeller” başlığı altında değerlendirilmiştir (Goette, 1990: 24; Korkut, 2000: 187; Aybek, 2009: 55, dnp. 194). Pallium tipindeki togalı heykeller için “toga exiqa” (Niemeyer, 1968: 41; Havé-Nikolaus, 1998: 5-6, 11) ya da “manto toga” (Goethert, 1931: 15 vd.; Kleiner ve Kleiner, 1982: 127) terimleri de kullanılmıştır.

Pallium tipi isimlendirilmesinin yanı sıra toga için “Sophokles, Filozof ve Aischines Tipi” gibi adlandırmalar yapılmıştır (Strzygowski, 1901: 58; Morey, 1924: 12). Bu isimlendirmeler Sophokles ve Aischines’in Hellenistik Dönem’deki heykellerinden esinlenilerek yapılmıştır. Strzygowski ve Buschor’un tip adlandırmaları kabul görmemiş olup, adlandırmalar sadece bu üç isimle sınırlı kalmıştır. Toga dairesel kesimiyle himation elbisesinden ayrılmaktadır. Bu nedenle kesimi itibariyle adlandırmalar kabul görmemiştir.

Yunanların himationu¹ dikdörtgen kesimlidir. Buna karşın pallium tipi toga² Romanın Cumhuriyet Döneminde yarı dairesel kesimlidir (Goette, 2012: 23). Verev giyside daireselliği sağlayan bölümdür (Ersun, 2019a: 41). Roma togasını himation elbisesinden ayıran bir diğer kısım eğmeç bölümüdür (Ersun, 2019a: 41). Verevin Latince karşılığı lacinia, eğmecin ise ima togadır (Fejfer, 2008: 197; Smith, 2006: 101). Lacinia, dairesel bir forma sahip olan toga kumaşının her iki köşesine verilen addır (Havé-Nikolaus, 1998: 6; Smith, 2006: 101). İma toga ise, sağ ayağın bilek kısmından sol kolun ön bölümünün üzerine sıkı bir biçimde çekilerek yükselen hattır (Goethert, 1939: 193; Smith, 2006: 101). Burada belirtilen iki bölümle Roma togası Yunanların himation elbisesinden ayrılmaktadır.

Himation Roma Uygarlığının hemen hemen her aşamasında popülerliğini sürdürmüştür. Bieber, elbisenin popülerliğini imparator ve senatörlerin himation tercihleriyle açıklar (Bieber, 1959: 399, 415; 1977: 139). Toganın bu tipi için Yunanların himation elbisesinin Romalılarca model olarak alındığı ve formunda farklılığa gidilerek elbise repertuarına dâhil edildiği fikri öne sürülmüştür (Bieber, 1959: 378; Goette, 1990: 3, 24; Filges, 2000: 108). Toga vücuda iki kez sarılarak giyilen bir elbisedir. Buna karşın himation tek seferde vücuda sarılmaktadır. Himation elbisesinin giyimindeki rahatlığı nedeniyle giysi repertuarına dâhil edilmiş olabileceği vurgulanmaktadır (Hula, 1895: 2; Bieber, 1959: 415).

Pallium tipindeki togalı heykellerin üç temsili bilinmektedir. Bunlar sağ kolun elbiseyle askıya alındığı ya da alınmadığı ve

¹ Himation: Arkaik Dönemden başlayarak Yunan kadın ve erkeklerinin bedenlerine sardıkları bol dökümlü uzun giysidir. Romalılar tarafından da giyilmiştir. Dikdörtgen biçimli himation genellikle beyaz yünlü kumaştan yapılmakla birlikte, kadınların kullandığı türleri renkli ipek ya da pamuklu kumaştan olabiliyordu: Karatağ, 2013: 187.

² Toga: Roma vatandaşlığının karakteristik bir işareti olan toganın düz kenarı arka taraftan sol omuz üstüne yerleştirilir, uzunluğunun üçte biri kadarıyla sol kolla tutulacak biçimde togayı giyenin önüne sarkmasına özen gösterilirdi. Sonrasında toganın düz kenarının sırt tarafında kalan bölümü yukarı gelecek, yuvarlak bölümü sağ bacağı kadar incek biçimde sırta dolanır, sağ kol altından geçirilip yine sol omuz üstünden geri atılır ve oradan aşağı sarkıtılarak giyimi gerçekleştirelirdi: Hurschmann, 2002: 654.

sinusun eklendiği örneklerdir (Ersun, 2019a: 55). “Anadolu’da Togalı Heykellerin Gelişimi: Tipolojik ve Stilistik Değerlendirme” projesi adı altında 52 Arkeoloji Müzesi’nde bilimsel inceleme ve gözlemede bulunulmuştur (Ersun, 2019a). Anadolu’da sağ kolun serbest kaldığı “A” tipinde örneğin tespiti yapılamamıştır. Buna karşın ise Pallium B tipinde sol kolun askıya alındığı 3 heykel tespit edilmiştir. (Resim 7-9). Pallium C tipinde ise, 5 örnek araştırmaya dâhil edilmiştir (Resim 10-14).

1.1. Pallium A Tipi (Çizim 1)

Pallium tipinde toğanın iki bölümü bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, balteus ve lacinia şeklindedir. Togalı heykellerde sağ kolun serbest kaldığı örnekler “Pallium A” olarak isimlendirilmiştir. Bu tipin en erken örneklerinden birisi Floransa Arkeoloji Müzesinde sergilenen Aulus Metellus bronz togalı heykelidir (Niemeyer, 1968: 41; Dohrn, 1968). Aulus Metellus heykelinde (Resim 6) balteus sağ kalçadan sol omuza diyagonal bir biçimde uzanmıştır ve sağ kol ise yukarı doğru elbiseden serbest bir şekilde hareket etmiştir. Aulus Metellus benzeri “Pallium A” tipinde bir örneğin Anadolu araştırmalarında şu ana kadar tespiti yapılamamıştır.

1.2. Pallium B Tipi (Çizim 3)

“Pallium B” grubundaki örneklerde sağ kol elbiseyle askıya alınmıştır. Askıya alınan sağ kol elbise altında konumlandırılmıştır. Yarı dairesel kesime sahip kumaşta bu tip de balteus ve lacinia bölümlerinin kullanılmasıyla elbiseye olağan şekli verilmektedir. Magnesia ad Maeandrum (Resim 7), Thyateira (Resim 8) ve Metropolis (Resim 9) antik kentlerinden üç örnek bu gruba girer.

Magnesia ad Maeandrum Prytaneion’u pallium tipindeki togalı erkek heykeli (Resim 7) EİD’ne tarihlendirilmiştir (Humann ve diğ. 1904: 210; Linfert, 1976: 38, dnp. 84; Kreikenbom, 1992: 144). Linfert, Prytaneion da bulunan bugün İzmir Arkeoloji Müzesinde sergilenen bir diğer togalı heykel ile eseri karşılaştırmış ve teknik olarak aynı çalışma atölyesinin ürünü olduğunu belirtmiştir (Linfert, 1976: 38, dnp. 84). Kreikenbom, Linfert’in düşüncesinin gerçeği yansıtmadığı teknik ve stilistik olarak her iki eserin aralarında büyük farklılıklar olduğunu

belirtmiştir (Kreikenbom, 1992: 144). Goette, pallium tipinde betimlenen togalı heykellerin MÖ 1. yüzyılın 1. çeyreğinden Augustus Dönemine kadar anıtlarda sergilenen heykeltıraşlık eserleri ile paralel bir şekilde takip edilebildiğini vurgulamıştır (Goette, 1990: 24). Bu ilişki ışığında Ephesos Memmius Anıtı togalı erkek heykeliyle Magnesia ad Maeandrum togalı araştırmacı tarafından aynı grupta değerlendirilmiştir (Goette, 1990: 112, no. 118, lev. 3,6). Magnesia ad Maeandrum heykeli tipolojik ve stilistik olarak Ephesos Memmius Anıtı togalı kabartmasıyla benzer özellikler sergilemektedir. Sol bacağın sabit; buna karşın sağın hareketli olduğu dönemin örneklerinde ayak hareketine bağlı olarak elbise gerilmiştir. Bu gerilmeye bağlı olarak vücudun alt kısmından gövdenin ortasına doğru birbirine yay çizen kıvrımlar oluşmuştur. Her iki togalı heykelde söz konusu kıvrım düzenlemesi oldukça birbirine yakındır. Anadolu dışında Augustus Dönemine tarihlendirilen İtalya Bergamo togalı erkek heykeli (Linfert, 1976: dnp. 577, lev. 66; Goette, 1990: 112, no. 117) vücut hareketine bağlı kıvrım düzenlemesi bakımından eser ile benzer özellikler sergilemektedir.

İkinci temsildeki bir diğer örnek olan Thyateira togalı erkek heykelinin buluntu yeri bilinmemektedir (Resim 8). Togalı heykelde sinus ve umbo yoktur. Bu iki özelliğin bulunmaması sebebiyle giysinin formu yarı daireseldir. Yarı dairesel formuyla eser Hellenistik Dönemin himation formundan ayrılmıştır. Bu nedenle eser, Geç Cumhuriyet-EİD özelliği sergilemektedir. Eserde görülen giysi dökümü Ephesos Gaius Memmius Anıtı togalı (Bammer, 1971: 36, 56, res. 51; Goette, 1990: 112, no. 118, lev. 3,6) kabartmasıyla benzer özellikler sergilemektedir. Anadolu dışında Lombardiya bölgesinde bulunan Geç Cumhuriyet - EİD'ne tarihlendirilen Civico Arkeoloji Müzesi togalı erkek heykeli (Linfert, 1976: 145, dnp. 577, lev. 66, res. 365; Goette, 1990: 112, no. 117, lev. 3,4) ile eser arasında benzerlik kurulabilir. Balteus bölümünde birbirini paralel takip eden kıvrım düzenlemesi, sağ bacak hareketine bağlı olarak sağ ayak bileği yüksekliğinden gövdenin orta bölümüne kadar bir noktada başlayan ve kesintisiz devam eden kıvrım hatları oldukça benzerdir. Yanı sıra sol bacağın taşıyıcı buna karşın sağ bacağın hareketli oluşu ve sağ

kolun elbise ile askıya alınması her iki eser arasındaki diğer ortak yönlerdir.

Metropolis togalı örneklerini Aybek değerlendirmiştir (Aybek, 2009: Kat. No. 26, 32-33). Metropolis buluntusu (Resim 9) kentin latrina yapısında ele geçmiştir. Aybek, latrina buluntusunu MÖ 1. yüzyıl sonlarına tarihlendirmiştir (Aybek, 2009: 57-58).

1.3. Pallium C Tipi (Çizim 4)

Sağ kolun askıya alındığı örneklerde EİD başlarında pallium tipindeki toga elbisesine sinus eklenmiştir. Sinusun eklenmesiyle elbise formunda farklılığa gidilmiştir. EİD’nde Romanın Cumhuriyet Döneminde gördüğümüz pallium elbisesinin sinuslu formları görülmüştür. Goette elbisenin bu tipini “Sinuslu Pallium Tipinde Togalı Heykeller” başlığı adı altında değerlendirmiştir (Goette, 1990: 27). Proje kapsamında yapılan inceleme ve gözlemlerde bu tipte 5 adet togalı heykel (Resim 10-14) tespit edilmiştir (Ersun, 2019a: 59 vd.). Bu tipte togalı heykelerde balteus (kemer) sağ kalçadan sol omuza diyagonal bir biçimde uzanmıştır ve sağ kol sinus (biye) ile askıya alınmıştır.

24

Metropolis’den bir diğer togalı erkek heykeli (Resim 10) kentin Bouleuterion yapısında ele geçmiştir. Aybek, benzer örneklerin daha çok Roma İmparatorluk Döneminde bulunduğunu eser yapım tekniğininse bu devre ait bir izlenim uyandırdığını belirtmiştir (Aybek, 2009: 56). Heykele ait başka parça bulunmamasıyla eserin tarihlendirilmesinin güç olduğuna değinilmiştir (Aybek, 2009: 56). MÖ 1. yüzyılın pallium tipindeki togalı erkek heykellerine baktığımızda kolun askıya alınarak ya da serbest bırakılarak verilen iki temsili mevcuttur. Sağ kolun üzerinin elbiseyle örtülmesi ve serbest oluşu nedeniyle toga, bu iki temsilden ayrılmaktadır. Bu yönüyle Aybek tarafından getirilen İmparatorluk Dönemi önerisi yerinde bir tespittir. Sinus ve umbo formları elbiseye Augustus Dönemi başlarında uyarlanmıştır (Wrede, 1995: 543; Goette, 1990: 102; Kockel, 1993: 16). Burada sağ omuz üzerinde verilen elbiseden omzun sinus ile örtüldüğü görülmektedir. Gövdenin ortasından sol omuza yükselen kıvrım düzenlemesinden eserde umbonun işlenmediği açıktır. Elbesinin vücuda sarılmasından hareketle eser bu başlık altında değerlendirilmiştir. Grupta yer alan sinuslu togalı örneklerle

baktığımızda sağ kol genel olarak gövdenin orta kısmına yerleştirilmiştir. Ancak burada söz konusu kol pozisyonu grubun örneklerinden farklıdır. Sol kol serbest bir şekilde hareket etmiştir. Heykelin duruş pozisyonuyla ilgili olarak Aybek tarafından Goette'nin yayınına atıf yapılmıştır ve paralel örnekler gösterilmiştir (Aybek, 2009: 56, dnp. 197). Toga formu EİD başlarına tarihlendirilen örnekler çevresinden özellikler sergilemektedir.

Goette, Bursa Müzesinde sergilenen ve buluntu yeri bilinmeyen togalı erkek heykelini (Resim 11) himation – toga karışımıyla oluşturulan ender bir örnek olarak yorumlamıştır (Kişisel görüşme, Berlin/DAI: Kasım 2017). Eser ile benzer örnekleri Goette *sinus* ile birlikte verilen pallium tipi toga grubunda incelenmiştir (Goette, 1990: 27). Toga elbisesine *sinus* MÖ geç 1. yüzyılda eklenmiştir (Wrede, 1995: 543; Goette, 1990: 102; Fejfer, 2008: 186). Eser, söz konusu oluşumu barındırması nedeniyle kesin bir şekilde MÖ geç 1. yüzyıldan önceki bir tarihe ait değildir. Sinusun yer aldığı pallium tipinde togalı heykelleri Goette, Erken Augustus Dönemi ile ilişkilendirerek tipolojik ve kronolojik olarak değerlendirmiştir (Goette, 1990: 27). Eser, toğanın verilmiş pozisyonu ve giysi hattı üzerinde yer alan kıvrımlarıyla Augustus ve Tiberius Dönemi örnekleriyle (Goette, 1990: 112, lev. 4,1-3) yakın benzerlik göstermektedir. Bu grupta verilen örneklerin ortak özelliği pallium tipindeki toga elbisesine sinusun eklenmesidir. Bu yönüyle eserin toga tipolojisi EİD örnekleriyle paralel özellikler sergilemektedir.

Nikomedia merkez yolda ele geçen togalı heykelin buluntu yeri bilinmemektedir (Resim 12). Sinus toga elbisesine EİD'nde eklenmiştir. Bu yönüyle eser, Cumhuriyet Dönemi örneklerinden ayrılmaktadır. Eser, tipolojik ve stilistik olarak Roma Nazionale (Frenz, 1977: 238; Kockel, 1993: lev. 83c) ve Collegio Nazareno (Goette, 1990: 112, no. 14, lev. 4,3) togalı erkek heykelleriyle benzerdir. Sol bacağın taşıyıcı buna karşın; sağın serbest oluşu, kolların hareketi, toğanın vücuda sarılışı ve kıvrım düzenlemesi takip edilebilen benzer özelliklerdir. Hem Nikomedia hem de Roma örneklerinin ortak özelliği pallium tipinde olmaları ve sol diz kapağına kadar çekilen sinus formudur. Söz konusu karşılaştırmalar ışığında heykel, EİD başına tarihlendirilir.

Gruba dâhil edilen ve buluntu yeri bilinmeyen bir diğer örnek İzmir Arkeoloji Müzesi togalı heykelidir (**Resim 13**). Toganın vücuda sarılması bakımından Frascati (Kockel, 1993: lev. 128a) Roma Nazionale (Frenz, 1977: 238) ve Collegio Nazareno (Goette, 1990: 112, no. 14, lev. 4,3) örnekleriyle heykel arasında bağlantı kurulabilir. Sol bacağı taşıyıcı buna karşın sağ bacağın serbest oluşu, ima toganın diyagonal bir biçimde sol kolun ön bölümünün üzerine yükselmesi ve sinusun altta diz kapağı yüksekliğine kadar indirilmesi sonrasında sol omuza dik bir biçimde yükselmesi uygulamaları örtüşmektedir. Ancak İzmir örneğinde giysi kıvrımları oldukça yüzeysel verilmesine rağmen Roma örneklerinde oldukça belirgin ve hareketli kıvrımlar verilmiştir. Teknik ve işçilik olarak Roma örnekleri biraz daha ileri özellikler sergilemektedir. Sol bacağın taşıyıcı buna karşın sağ bacağın serbest oluşu, giysinin sol kol üzerindeki katlanması, ima toganın diyagonal açısı, elbise kıvrımlarının yüzeysel işleniş özellikleri ışığında Ephesos Memmius Anıtı togalı heykeli (Bammer, 1971: 36, 56, res. 51) ile eser yakın özellikler sergilemektedir. Heykel tarafımızca, EİD başlarına tarihlendirilir.

Turgut Tokuş koleksiyonu toga giyimli heykeli (Resim 14) satın alma yoluyla koleksiyona kazandırıldığı için buluntu yeri bilinmemektedir. Togalı heykel tipolojik ve stilistik olarak bu grupta verilen Nikomedia örneğiyle yakın özellikler gösterir. Her iki örnekte sağ el balteusu tutmuştur ve sinus altta sağ diz kapağı yüksekliğine indirilmiştir ve devamında dike yakın bir açıyla sol omuza yükselmiştir. Yanı sıra duruş pozisyonu bakımında da her iki örnek uyumludur. Sağ kolun gövdenin ortasına sol kolun ise dirsekten bükülerek öne uzanması, vücut ağırlığını sol bacak taşıyorken sağ bacağın ise yana ve hafif geriye doğru hareket etmesi söz konusu uyumun açık kanıtıdır. Sinus köşeleri her iki örnekte kendi içerisinde üç bölüm halinde kıvrımlarla şekillendirilmiştir ve orta kısımları ise her iki örnekte hiçbir boşluk bırakılmadan gövdenin ortasına kadar kıvrım demetiyle doldurulmuştur. Nikomedia togalısında olduğu gibi elbise tipolojik ve stilistik olarak Frascati (Kockel, 1993: lev. 128a) Roma Nazionale (Frenz, 1977: 238) ve Collegio Nazareno (Goette, 1990: 112, no. 14, lev. 4,3) örnekleriyle paralel özellikler sergilemektedir.

1.4. Pallium Tipindeki Gruplandırılmayan Örnekler

Bu gruba dâhil edilen örneklerin üst bölümleri korunmadığı için “A, B ve C” grubunda değerlendirilmesi mümkün değildir. Ancak elbise hatlarının “Pallium B” tipindeki örneklerle benzerliği sebebiyle “B” gurubundan örnekler olduğu olasılığı ön plandadır. Sardeis (Resim 15) ve Metropolis (Resim 16-17) antik kentlerinden üç örnek bu grupta değerlendirilmiştir.

Sardeis togalı heykelinin hangi yapı kontekstinde sergilendiğine yönelik bir bilgi bulunmamaktadır (Resim 15). Elbise de daireselliği sağlayan lacinia alt kısmın eksik olması nedeniyle takip edilememektedir. Buna karşın ise himation elbisesinden togayı ayıran bir diğer bölüm ima toga işlenmiştir. Bu bölüm ile kesin bir şekilde eser toga giyimlidir. Togalı heykelde vücut ağırlığı sol bacak üzerinde konumlandırılıyorken sağ bacak ise hafif yana ve geriye hareketlenmiştir. Harekete bağlı olarak vücudun alt kısmından gövdenin üst bölümüne uzanan derin kanallı bir kıvrım demeti oluşmuştur. Söz konusu kıvrım düzenlemesini pallium tipinde sergilenen togalı örneklerde takip edilebilmektedir. Grupta verilen Thyateira togalı erkek heykelinde benzer şema takip edilebilmektedir. Ancak toğanın alt bölümünde Thyateira örneğinin aksine daha derin kanallı bir işçilik uygulanmıştır. Sardeis togalı erkek heykeli kıvrım düzenlemesi bakımından kentte ele geçirilen pallium giyimli (Hanfmann – Ramage, 1978: 91, no. 67, fig. 182) örnekle (MS 1. yüzyılın ilk yarısı) yakın özellikler sergilemektedir. Toganın derin kanallı işçiliği Geç Tiberius – Erken Claudius Dönemine tarihlendirilen örneklerle uyumludur (Goette, 1990: 118, no. 100-107).

Metropolis togalı örneklerini (Resim 16-17) Aybek değerlendirmiştir (Aybek, 2009: Kat. No. 26, 32-33). Örnekler Bizans Kalesi alt yamacında (Resim 16) ve şehrin orta yamacında (Resim 17) ele geçmiştir. Aybek, Bizans Kalesi alt yamacı buluntusunu Metropolis Antik Kentinden bir grup örnekle teknik bakımdan benzerlik kurarak karşılaştırmış ve MÖ 1. yüzyıla tarihlendirmiştir (Aybek, 2009: 58). Şehrin orta yamacında ele geçen heykeltraşlık eseri de MÖ 1. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiştir (Aybek, 2009: 57-58).

Sonuç

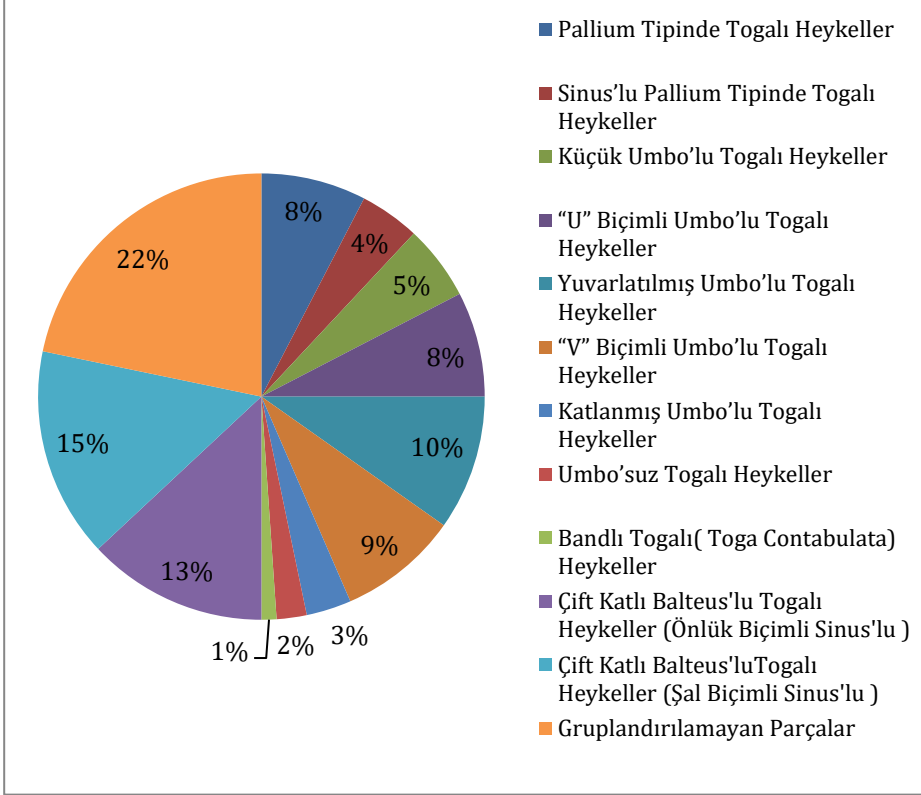
Toganın bilinen en erken tipi Yunanların himationu ile oldukça benzerdir (Çizim 1). Himation örneklerine (Resim 1-5) baktığımızda elbise köşesinin sağ ayak bileğinden sol ayağın bilek kısmına gergin bir biçimde uzandığı görülmektedir (Çizim 2). Ancak togalı örnekler (Resim 6-8 ve 11-17) baktığımızda elbise köşesinin sağ ayak bileğinden sol kolun ön bölümünün üzerine genellikle diyagonal bir biçimde uzandığı görülmektedir. İma toga olarak adlandırılan bu bölüm ile himation ve toga elbiseleri birbirinden ayrılmaktadır. Lacinia, himation ve toga elbiselerinin ayırımına ulaşılmasında bir diğer önemli bölümdür. Himation örneklerinin hiçbirisinde altta bacaklar arasında lacinia bölümü takip edilememektedir. Buna karşın togalı örneklerde ise altta bacaklar arasında lacinia bölümü izlenebilmektedir. Bu durum elbise kesimiyle ilişkilidir.

Himation dikdörtgen kesime sahipken toga dairesel kesimlidir. Yunan himationuna benzeyen toga bugüne kadar yapılan araştırmalarda “Pallium Tipi Toga” ve “Sinuslu Pallium Tipinde” togalı heykeller başlıkları adı altında değerlendirilmiştir. Kayıt altına alınan togalı örnekler Pallium “B ve C” başlıkları adı altında değerlendirilmiştir. Şu ana kadar yapılan araştırmalarda “Pallium A” tipinde bir örnek tespit edilememiştir.

Elbisenin kökeni belirsizliğini halen korumaktadır. Köken konusu “Kökleri antik kaynaklara göre Lydia ve Etrüsk geleneğinden gelmekte ya da Peleponnesos’tan gelerek Yunan etkileri taşımaktadır” şeklinde aktarılmaktadır (Durugönül ve Dinç, 2017: 93). Modern araştırmacılarca günümüzde verilen en erken örnekler MÖ 1. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Burada değerlendiren örnekler MÖ 1. yüzyıl öncesi bir tarihe ait değildir. Bu nedenle köken konusuna yeni bir yaklaşım getirilememiştir.

“Anadolu’da Togalı Heykellerin Gelişimi: Tipolojik ve Stilistik Değerlendirme” projesi adı altında Türkiye genelinde 52 Arkeoloji Müzesinde bilimsel inceleme ve gözlemde bulunulmuştur. 92 adet yontu kayıt altına alınmıştır. Kayıt altına alınan eserlerden “B Tipi” %8’lik (7 adet heykel) dilimi oluşturmaktadır. “C Tipi” %4’lük (5 adet heykel) dilime girmektedir. Pallium tipindeki togalı heykellerin genel dağılımdaki payları ise %12’dir (Grafik 1).

Strzygowski ve Morey toga ile ilgili “Sophokles, Filozof ya da Aischines Tipi” başlığı adı altında isimlendirmede bulunmuştur. Her iki elbisenin kesiminin farklı olması sebebi ile yapılan adlandırmalar kabul görmemiştir.

Grafik 1. Anadolu'dan Togalı Heykellerin Tipolojik Dağılımı

Resimler Listesi

Resim 1. Aphrodisias Dometeinos heykeli.

<http://aphrodisias.classics.ox.ac.uk/tr/tr-dometeinos&tatiana.html#prettyPhoto> (E.T. 07.12.2019).

Resim 2. Aphrodisias Eğitim Lahti: Bakıcı, erkek bebek ve ebeveynleri.

<http://aphrodisias.classics.ox.ac.uk/tr/tr-sarcophagi.html#prettyPhoto> (E. T. 07.12.2019).

- Resim 3.** Prusias ad Hypium Akhilleus Mozaiği (Sezer, 2018: 212, res. 5)
- Resim 4.** Ephesos Mezar Steli (Atalay, 1988: 99, lev. 11).
- Resim 5.** Tralleis Kabartma (Özgan, 1995: 40, lev. 7, 2).
- Resim 6.** Aulus Metellus togalı heykeli (Dohrn, 1968).
- Resim 7.** Magnesia ad Maeandrum togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 1,1).
- Resim 8.** Thyateira togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 1, 2).
- Resim 9.** Metropolis togalı erkek heykeli (Aybek, 2009: 55-56, Lev. 20).
- Resim 10.** Metropolis togalı erkek heykeli (Aybek, 2009: 56, Kat. No. 28).
- Resim 11.** Bursa Müzesi togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 2,2).
- Resim 12.** Nikomedia togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 2, 3).
- Resim 13.** İzmir Arkeoloji Müzesi togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 2, 4).
- Resim 14.** Turgut Tokuş Koleksiyonu togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 2, 5).
- Resim 15.** Sardeis togalı erkek heykeli (Ersun, 2019a: Lev. 1, 3).
- Resim 16.** Metropolis togalı erkek heykeli (Aybek, 2009: 58, Lev. 22).
- Resim 17.** Metropolis togalı erkek heykeli (Aybek, 2009: 57-58, Kat. No. 32).

Tablo ve Çizim Listesi

Tablo 1. Anadolu'dan togalı heykellerin tipolojik dağılımı (Ersun, 2019a: 163)

Çizim 1. Pallium A Tipi

<https://tr.pinterest.com/pin/408279522444265850/?lp=true>
(E.T. 04.11.2019).

Çizim 2. Yunan himation elbisesi

<https://agoramarketplace.weebly.com/store/p3/Himation.html>
(E.T. 04.11.2019).

Çizim 3. Pallium B Tipi

<http://www.toseftaonline.org/tractate-berachot-chapter-6-tosefta-24/>
(E.T. 04.11.2019).

Çizim 4. Pallium C Tipi

<http://www.toseftaonline.org/tractate-berachot-chapter-6-tosefta-24/>
(E.T. 04.11.2019).

Kısaltmalar

EİD – Erken İmparatorluk Dönemi

Kaynakça

- Atalay, Erol (1988). *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*. İstanbul: Hitit Matbaası.
- Aybek, Serdar (2009). *Metropolis Ionia I Heykel: Metropolis'de Hellenistik ve Roma Dönemi Heykeltraşlığı*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Bammer, Anton (1971). *Das Monument des C. Memmius, Forschungen in Ephesos 7*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Bieber, Margarete (1959). "Roman Men in Greek Himation (Roman Palliati) a Contribution to the History of Copying". *Transactions of the American Philosophical Society*. C. 103 S. 3, s. 374-417.
- Bieber, Margarete (1977). *Ancient Copies: Contributions to the History of Greek and Roman Art*. New York: New York University Press.
- Croom, Alexandra (2000). *Roman Clothing and Fashion*. Stroud: Amberley.
- Dohrn, Tobias (1968). *Der Arringatore*. Berlin: Gebruder Mann.
- Durugönül, Serra-Münteha Dinç-Ulus Tepebaş (2017). "Kilikia Bölgesi Roma Dönemi Heykeltraşlığı". *Arkhe*. S. 4, s. 88-97.
- Ersun, Durmuş (2019a). *Anadolu'da Togonalı Heykellerin Gelişimi: Tipolojik ve Stilistik Değerlendirme*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ersun, Durmuş (2019b). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Toga Giyimli Bir Heykel". *Sobider*. C. 6, S. 41, s. 167-176.
- Fejfer, Jane (2008). *Roman Portraits in Context*. Berlin: De Gruyter.
- Filges, Axel (2000). "Himationträger, Palliaten und Togaten. Der männliche Mantel-Normaltypus und seine regionalen Varianten in Rundplastik und Relief". *Munus Festschrift für Hans Wiegartz*. (Ed. Torsten Mattern-Dieter Korol). Münster: Scriptorium. s. 95-110.

- Frenz, Hans (1977). *Untersuchungen zu den frühen römischen Grabreliefs*. Frankfurt: The Author.
- Gabelmann, Hanns (1985). "Römische Kinder in Toga Praetexta". *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*. S. 100, s. 497-541.
- Goethert, Friedrich Wilhelm (1931). *Zur Kunst der römischen Republik*. Berlin: Druck von Bark.
- Goethert, Friedrich Wilhelm (1939). "Studien zur Kopienforschung I". *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung*. S. 54, s. 176-219.
- Goette, Hans Rupprecht (1990). *Studien zu römischen Togadarstellungen*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Goette, Hans Rupprecht (2012). "Zur Darstellung von religiöser Tracht in Griechenland und Rom". *Kleidung und Identität in religiösen Kontexten der römischen Kaiserzeit* (Ed. Harald Weigand-Alfred Wiczorek). Regensburg: Schnell & Steiner. s. 20-34.
- Hanfmann, George-Ramage Hanfmann (1975). *Sculpture from Sardis: The Finds through 1975*. Cambridge: Harvard University Press.
- Havé-Nikolaus, Felicitas (1998). *Untersuchungen zu den kaiserzeitlichen Togastatuen griechischer Provenienz*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Hula, Eduard (1895). "Die Toga der späteren Kaiserzeit". *Jahres-Bericht des k. k. zweiten deutschen Obergymnasiums in Brünn*, S. 24, s. 1-17.
- Humann, Carl-Julius Kohte-Carl Watzinger (1904). *Magnesia am Maeander: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893*. Berlin: G. Reimer.
- Hurschmann, Rolf (2002). Toga. *Der Neue Pauly*. C. 12, S. 1, s. 654-655.
- Hurschmann, Rolf (2003). Pallium. *Der Neue Pauly*. C. 9, S. 1, s. 202.

- Karatağ, Murat (2013). *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*. Ankara: Midas Kitap.
- Kleiner, Diana – Fred Kleiner (1982). “Early Roman Togate Statuary”. *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma*. S. 87, s. 125-133.
- Kockel, Valentin (1993). *Poträtreliefs stadrrömischer Grabbauten: ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Korkut, Taner (2000). “Überlegungen zum Aufkommen der Halbfiguren auf kleinasiatischen Grabstelen vom Hellenismus bis zur römischen Kaiserzeit”. *Adalya*. S. 4, s. 181-194.
- Kreikenbom, Detlev (1992). *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert nach Christus*. Berlin: De Gruyter.
- Linfert, Andreas (1976). *Kunstzentren hellenistischer Zeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Morey, Charles Rufus (1924). *The sarcophagus of Claudia Antonia Sabina and the Asiatic Sarcophagi, Sardis 5*. Princeton: Publications of the American Society.
- Niemeyer, Hans Georg (1968). *Studien zur statuarischen Darstellung der römische Kaiser*. Berlin: Mann.
- Özgan, Ramazan (1995). *Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis. Asia Minor Studien 15*. Bonn: Habelt Verlag.
- Sezer, Sultan (2018). “Prusias ad Hypium Akhilleus Mozaïği”. *Journal of Mosaic Research*. S. 11, s. 207-224.
- Smith, Roland Ralph Redfern (1999). “Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300-600”. *Journal of Roman Studies*. S. 89, s. 155-189.
- Smith, Roland Ralph Redfern (2006). *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias: Aphrodisias II*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Stone, Shelley (2001). "The Toga: From National to Ceremonial Costume". *The World of Roman Costume* (Ed. Larissa Bonfante-Julius Bonfante). Madison: Wisconsin Üniversitesi Yayınları. s. 13-45.

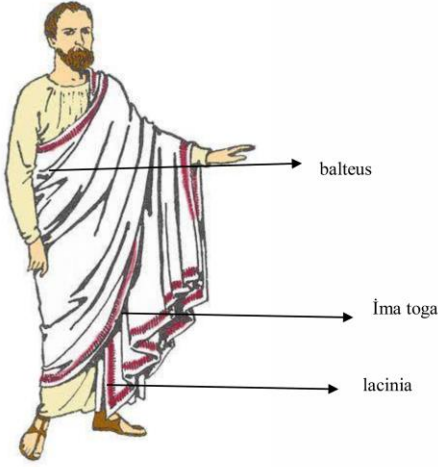
Strzygowski, Josef (1901). *Orient oder Rom Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*. Leipzig.

Zankler, Paul (1990). *Augustus und die Macht der Bilder*. Münih: Beck.

Wrede, Henning (1995). "Rez. zu: Studien zu römischen Togadarstellungen". *Gnomon*, S. 67, s. 541-550.

Wilson, Lillian May (1924). *The Roman Toga*. Baltimore: John Hopkins.

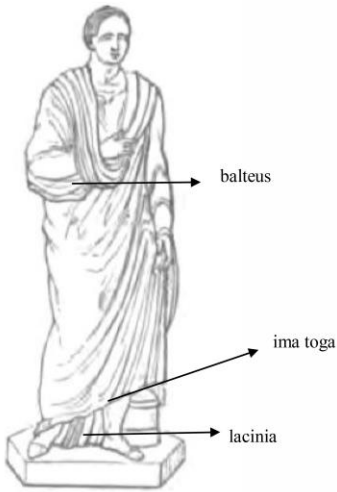
Ekler

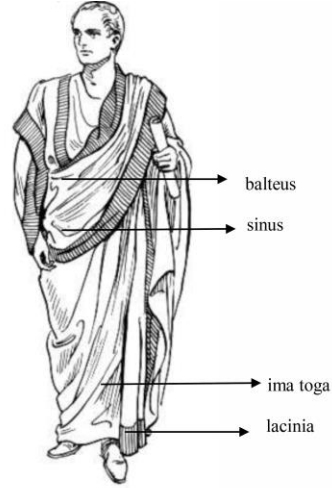
Çizim 1: Pallium tipinde toga (Pallium A Tipi)

Çizim 2: Yunan himationu

Çizim 3: Pallium tipinde toga (Pallium B Tipi)

Çizim 4: Sinuslu Pallium tipinde toga (Pallium C Tipi)

Resim 1

Resim 2

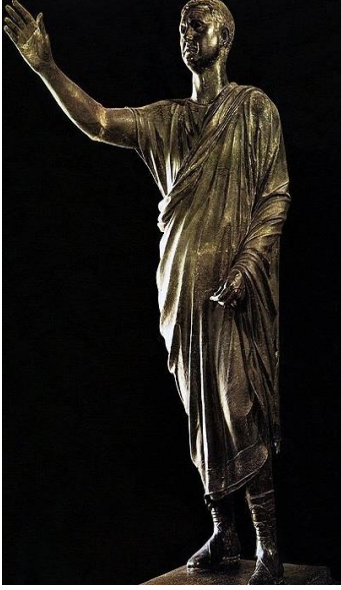
Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

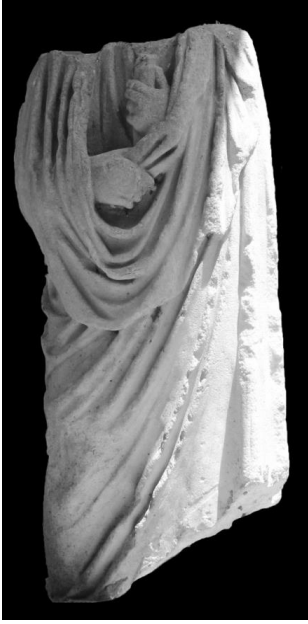
Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Gümüş, Şule (2019). "Tarihten Destana Akan Duyarlılık: Kırgız Türklerinin Destanlarında Göç Olgusu". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 41-66.

TARİHTEN DESTANA AKAN DUYARLILIK: KIRGIZ TÜRKLERİNİN DESTANLARINDA GÖÇ OLGUSU

SENSIVITY FLOWING FROM HISTORY TO THE EPIC: MIGRATION PHENOMENON IN THE EPIC OF KYRGYZ TURKS

Dr. Öğr. Üyesi Şule GÜMÜŞ*
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
sulegezer45@gmail.com

Öz

İktisadi, sosyal ve siyasi sebeplerin etkisiyle bireylerin yahut toplumların yer değiştirmesi şeklinde tanımlanan göç, bireylerin ve toplumların yaşamlarını önemli ölçüde değiştiren, dönüştüren bir güce sahip olmuştur. Göç, bireylerin ya da toplumların kendi istekleriyle gerçekleşen bir seçim olabileceği gibi olumsuzlukların meydana getirdiği bir zorunluluk olarak da ortaya çıkabilir. Bireylerin kendi isteği ile gerçekleştirdiği göçlerde daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak amaçlanırken zorunlu göçlerde sosyal siyasal baskılar, doğal afetler, can ve mala dair emniyetsizlik gibi nedenler öne çıkar.

Köklü bir Türk boyu olan Kırgızların tarihine bakıldığında konargöçer/göçerevli yaşam tarzının bir neticesi olan mevsimlik göçlerin yanı sıra düşman saldırılarının neden olduğu zorunlu göç hadiseleri de görülür. Tanrı Dağları civarına yerleşen Kırgız Türkleri bu bölgede kalıcı bir yurt tutamamış, yaşanan siyasal olaylar onların zaman zaman yurtlarını terk ederek göç

* ORCID: orcid.org/0000-0001-7028-6292

etmelerine neden olmuştur. Yıkımı, zulmeti ve zilleti getiren bu zorunlu göçler Kırgız halkının muhayyilesinde derin izler bırakmıştır. Halkın bilinçaltına işleyen bu tarihsel gerçeklikler toplumların tarihlerinin aynası hükmünde olan destanlara da yansımıştır.

Bu çalışmada Kırgız Türklerinin tarihinden destanlarına yansıyan “göç” olgusu ele alınmıştır. Kırgız destanlarında düşmanın göçe maruz bırakması veya düşmanı göç ettirme, mevsimlik göçler, sosyal sebepli göçler, bir felaket neticesinde meydana gelen göçler canlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Destanlarda göç olgusunun işleniş tarihi süreci içerisinde yaşanan göçlerin Kırgız Türklerinin bilinçaltında oluşturduğu etkileri ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkleri, göç olgusu, tarihî gerçeklik, destan.

Abstract

Migration, defined as the displacement of individuals or societies by the impulse of economic, social and political reasons, has had a power that has significantly changed and transformed the lives of individuals and societies. Migration can be a choice made by individuals or societies on their own accord, or it can also be a necessity created by negativity. Social political pressures, natural disasters, insecurity about life and property are prominent in forced migrations, while individuals' self-directed migrations aim to achieve better living conditions.

When we look at the history of the Kyrgyz, which is a long-established Turkish dimension, we see seasonal migrations, which are the result of the migratory lifestyle, as well as forced migration events caused by enemy attacks. The Kyrgyz Turks who settled in the vicinity of the God Mountains were unable to find a permanent home in this region, and political events caused them to leave their homes and emigrate from time to time. These forced migrations, which brought destruction, cruelty and disgrace, left deep traces in the imagination of the Kyrgyz people. These historical realities, which work in the subconscious of the people, are also reflected in the epics that are the mirror of the histories of societies.

In this study, the phenomenon of “migration”, which is reflected in the history of Kyrgyz Turks, is discussed. The Kyrgyz epics vividly depict the migration of the enemy or the emigration of the enemy, seasonal migrations, social migrations, migrations that occur as a result of a disaster. The process of migration in the epics reveals the subconscious effects of the migrations in the historical process of Kyrgyz Turks.

Keywords: Kyrgyz Turks, migration phenomenon, historical reality, epic.

Giriş

Göç, en genel tanımıyla “*Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireyin veya toplumların bir ülkeden başka ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret.*” (Türkçe Sözlük, 954) anlamındadır. Geçmişten günümüze bireyler veya toplumlar farklı sebeplerden dolayı doğup büyüdükleri yerlerden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu ayrılık neticesinde bireylerin ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel, psikolojik durumlarında değişimler meydana gelmektedir. Göç, bireylerin ya da toplumların kendi istekleriyle gerçekleşen bir seçim olabileceği gibi olumsuzlukların meydana getirdiği bir zorunluluk olarak da ortaya çıkabilir. Bireylerin kendi isteği ile gerçekleştirdiği göçlerde daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak amaçlanırken zorunlu göçlerde sosyal siyasal baskılar, doğal afetler, can ve mala dair emniyetsizlik gibi nedenler öne çıkar. Göç, ister iradi olsun ister zorunlu olsun bireyleri duygusal olarak mutlaka etkilemektedir. Çünkü sosyal ve fiziki çevre bireyin kimliğinin oluşumunda çok önemli rol oynamaktadır. Yaşanılan mekân sosyal ve siyasal aidiyetin oluşumunda da etkilidir. Bundan dolayı yaşanılan mekân ile birey arasında duygusal bir bağ söz konusudur. İnsanların yaşadıkları mekânlardan ayrılmaları bu bağların zedelenmesine neden olmaktadır. Bu durum göç eden bireylerin yeni mekânlarına ve sosyal ortamlarına uyum sağlamasını zorlaştırır; kültür çatışması, yabancılaşma, ötekileşme gibi sıkıntıların ortaya çıkmasına neden olur.

At sırtında mavi gökle yarışarak Orta Asya’dan dünyanın çeşitli bölgelerine dağılan Türk boyları konargöçer/göçerevli yaşam tarzını benimsemişlerdir. Türkler, göçün meydana getirdiği psikolojik olumsuzlukları “kızıl elma ülküsü”, “cihan hâkimiyeti anlayışı”, “ilâyı kelimetullah düşüncesi” gibi yaklaşımlarla hafifletmişlerdir. Ancak yine de savaş, iç çatışma, doğal afet gibi sebeplerden dolayı gerçekleştirilen zorunlu göçler “vatan toprağına bağlılık” duygusu gelişmiş olan Türklerin zihninde olumsuz izler bırakmıştır. Doğup büyüdüğü vatan toprağının yerini, suyunu bırakıp gitmek zorunda kalmak psikolojik

yıkımlara neden olmaktadır. Vatan toprağına değer veren Türkler göç ettikleri yerlere eski yurtlarının adını vermişlerdir. (Gülensoy, 1979: 297-300; 1981: 126-131; 1995: 131-136; 1996: 25-44; Durbilmez-Tekin, 2014: 18).

En köklü Türk boylarından biri olan Kırgız Türkleri de tarihi süreç içerisinde hem göçerevli yaşam tarzının doğal bir getirisi olarak hem de sosyal ve siyasal baskılar, doğal afetler, ekonomik sıkıntılar, boylar arası mücadeleler gibi nedenlerle göç etmişlerdir. Göçerevli yaşam tarzları sebebiyle tarihleri hakkında geniş bilgiler bulunmayan Kırgız Türklerinin öne çıkan ve toplumun muhayyilesinde derin izler bıraktığı kesin olan göç hadiselerinden bazılarını burada zikretmek tarihten destana akan gerçekliklerin ve duyarlılıkların anlaşılmasında yardımcı olacaktır. M. Ö. ikinci ve birinci yüzyıllarda *“Baykal Gölü’nün batısı, Balkaş Gölü’nün doğusu, Bar Gölü’nün kuzey tarafları, Yenisey’in orta kısımlarında, kısaca Tanrı Dağları’nın doğusu ile Tannu-Ola arasında”* yaşayan Kırgız Türkleri tahminen 13. asırdan sonraki Moğol istilasından sonra bugünkü yurtlarına göç etmişlerdir (Kafesoğlu, 1983: 91; Ögel, 1984: 208; Gömeç, 2002: 17). Tanrı Dağları civarına yerleşen Kırgız Türkleri bu bölgede de kalıcı bir yurt tutamamış yaşanan siyasal olaylar onların zaman zaman yurtlarını terk ederek göç etmelerine neden olmuştur. 1370 yılında Emir Timur ve Moğol hanları arasında yaşanan savaşlar sonucunda Kırgızların bir kısmı Tekes nehri civarına, bir kısmı da Aksu tarafına göç etmiştir (Gömeç, 2002: 37). 13. ve 14. yüzyıllarda gerçekleştirilen mecburi iskânlar, kanlı savaşlar sonrasında meydana gelen göçler Kırgız Türklerinin zihninde yıkıma yol açar. 16. yüzyıldan itibaren Rus egemenliğini kabullenen Kırgızlar bu süreçte Kalmuklarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır (Gömeç, 2002: 46). Çarlık Rusya’sının egemenliği döneminde Kalmuklarla verilen bu mücadelede kaybeden taraf Kırgız Türkleri olunca yurt edinilen topraklardan göç etme zorunluluğı doğmuştur. Bu süreçte Rus yönetiminin Kırgız boylarına hükmetme adına sürdürdüğü zorunlu iskân politikaları ve Kırgız boylarının kendi aralarındaki iç kavgaları da göçlere neden olmuştur. Sovyet Rusya döneminde 1927-1928’den itibaren ekonomi ve endüstri yönünden kalkındırmak bahanesiyle

binlerce Türk yurdundan edilip Stalin döneminde kurulan kolхозlarda toplanmıştır. Kırgız Türklerinin bu kölelik sistemine karşı gerçekleştirdiği isyanlar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Halkın bir kısmı bu faaliyetler esnasında öldürülürken bir kısmı Çin yönetimindeki Doğu Türkistan'a göç ederek hayatta kalmayı başarmıştır (Kafesoğlu, 1983; Ögel, 1984; Gömeç, 2002).

Kırgız Türklerinin sosyal ve siyasal hayatında öne çıkan bu göç hadiselerinin destanlara yansımış izlerini bulmak mümkündür. Zira Kırgız Türklerinin muhayyilesinde derin izler bırakan bu göçler destanlarda da aynı duyarlılıkla işlenmektedir. Kırgız destanlarında göç olgusu; bireysel göçten toplumsal göçe, iradi göçten zorunlu göçe tüm yönleriyle varlık gösterir. İncelenen destanlarda göç olgusunu ortaya çıkaran nedenler şu şekilde tespit edilmektedir:

1. Düşmanın göçe maruz bırakması veya düşmanı göç ettirme.
2. Göçerevli yaşam tarzının doğal bir neticesi olan mevsimlik göç.
3. Sosyal ve ahlaki nedenden kaynaklanan göçler.
4. Bir felaket sonucu göç etme.

Destanlarda herhangi bir sebepten dolayı güçsüz düşen halkın düşman güçleri tarafından sürgün edilerek zorunlu göçe tabi tutulduğu görülmektedir. Zorunlu göç olgusu Kırgız Türklerinin zihninde derin izler bıraktığı için destanlarda diğer göç türlerine göre daha çok öne çıkar. Cañıl Mirza, Er Eşim, Boston, Seyitbek, Canış Bayış, Baktı Bolot, Er Koşoy, Er Tabıldı, Manas destanlarında bir şekilde güçsüz düşen Kırgız halkının Kalmuklar, Çinliler ya da Farslar tarafından zorla göç ettirildiği anlatılmaktadır.

Zorunlu göçün oluşturduğu yıkımı Cañıl Mirza destanında açıkça görmek mümkündür. Destanın Çorobayev anlatımında Noygut boyunun bahadırı kız Cañıl, Kalmuk Beyi Kaldama'nın zorbalığına dayanamayıp onunla evlenmeyi kabul etmek zorunda kalır. Toy zamanı kendisinden intikam almak için gelen Kırgızlardan medet umup ne de olsa kardeş boydur diye düşünüp Kırgızlara sığınır. Cañıl daha önce Kırgızların iki beyini öldürmüştür. Kırgızlar kendi ayağı ile gelen Cañıl'ı esir alırlar. Yıllar sonra esaretten kurtulan Cañıl, yurduna döndüğünde halkını bulamaz. Bu durum onda büyük bir hayal kırıklığına neden olur.

Kendisini yetim ve öksüz gibi hisseden Cañıl, Kalmuk beyi Kaldama'nın halkı göçe zorladığını anlar. Çünkü yurt yakılıp yıkılmış, talan edilmiştir: *“Özünün cerin körgöndö,/ Köñülü neçen buzulgan./ Cer sağıngan kurusun!/ El tabalbay uşundan,/ Kırga çıgar alı çok,/ Ce cayılğan malı çok,/ Böktörgölüü böksögü,/ Kuzgun uya tekdirge.”* (Caynakova, 2004: 106).

Yurdunun bu halini gören Cañıl'ın neşesi kaçır. Yurdunu ve halkını özleyip gelen Cañıl yurdunu bıraktığı gibi bulamayınca dermansız kalır. Yurdunun dışı puhulu ilkyaz otlığına kuzgunlar yuva yapmıştır. Yurdunun otlaklarını boş gören Cañıl, halkın yerinde başıboş gezen köpekleri bulur, sahihsiz köpekler ulumaktadır: *“Cerin körüp muñayıp,/ Mal körünböyt kılayıp,/ Örüşündö cılkı çok./ Cayıtında koyu çok./ Elim aman beken dep,/ Mından başka oyu çok./ Curtu kalğan it ulup,/ Colbun itter büt ulup,/ Anı körüp an sayın,/ Cañıl köönü buzulup”* (Caynakova, 2004: 107).

Vatan toprağını bu halde gören Cañıl, kendisini yalnız ve kimsesiz hisseder. Uçacak kanadı olan halkı yoktur, yurdu yakılıp yıkılmıştır. Cañıl bu durumu görüp yüreğinde derin bir keder duyar. Yurtsuzluk ve kimsesizlik Cañıl'ın dizindeki dermanı, içindeki sevinci yok eder. Cañıl bu hayal kırıklığıyla halkını aramaya koyulur. Sonunda dağ başında kapan kuran yoksul bir avcıya rastlar. Üstü başı perişan, benzi solmuş olan bu avcı Cañıl'ın amcasıdır. Cañıl, kendisini tanıyamayan perişan haldeki amcasına kimliğini sorar. Cañıl'ın amcası *“Karadan corgo saldırıp/ Kalk içine duuladım/ Emi mintip kaptalga/ Kapkan salıp kuuradım”* (Caynakova, 2004: 108) diyerek öz yurdundaiken halk içinde kara donlu yorga ata binip gezen soylu bir bey olduğunu şimdi ise yurdunu yitirip fakirleştiğini, kapan kurup av yaparak geçinmeye çalıştığını anlatır. Amcasının söylediklerini dikkatle dinleyen Cañıl halkın başına gelen bu belanın nedenini sorar. O zaman amcası Cañıl'ı zorbalıkla evlenmeye ikna eden Kalmuk beyi Kaldama'nın Cañıl'ın toydan kaçması üzerine Noygut yurdunu talan ettiğini söyler. Noygutların yurduna el koyup hayvanlarını sürüp götürdüğünü gelin ve kızlarını cariye yapıp aldığını karşı koyanı kılıçtan geçirdiğini ve halkı yurdundan çıkarıp göç ettirdiğini anlatır: *“Kalmak mindan el çaptı/ Cedigerdi teñ çaptı/ Kızıl uuk*

kıyrattı/ Keregeni cıynattı/ Kelin kızdı ıylattı/ Cayıttan maldı aydadı/ Şorobuz mintip kaydadı (...) / Toguz törö bir kelip/ Tüşürüp Noygut tündüğün” (Caynakova, 2004: 109-111).

Amcası Cañıl'a; Kalmukların halkı yağmaladığını, kızıl oba kubbesi olan sırığı kırdığını, çadırın iskeletini toplatıp gelin ve kızları ağlattığını, hayvanları otlaktan sürüp götürerek felaketi arttırdığını söyler. Dokuz Kalmuk beyinin bir araya gelip Noygut'un tündüğünü düşürdüğünü¹ anlatır. Görüldüğü gibi zorunlu göçte sadece yurdu kaybetme durumu yoktur aynı zamanda halkın maddi manevi bütün değerlerinin kaybı söz konusudur. Düşmanlar tarafından kızıl oba sırığının kırılması ve tündüğün düşürülmesi maddi bir talanın yanı sıra manevi anlamda Noygutların dirliğinin ve huzurunun yok edilmesi anlamına gelmektedir.

Er Eşim Destanı'nın Togolok Moldo anlatımında ise Eşim, Kalmuklara sefer düzenlemek ister. Hazırlığını tamamladıktan sonra dostu olan Han Tursun'u çağırıp halkını ona emanet eder. Er Eşim'in dokuz yıl boyunca dönmemesini fırsat bilen Han Tursun onun öldüğünü zannedip halkına zulmeder, Halkın malını talan edip göçe zorlar. Kaba kuvvetle halkı yurdundan sürüp çıkarır. Kalmukları bozguna uğratıp yenen Er Eşim döndüğünde halkını yurdunda bulamaz. Yurdu ise talan edilmiştir. Bu durum Er Eşim'i çok üzer. Er Eşim'in boş yurt ile karşılaştığı ve duygusal anlamda çöküş yaşadığı an destanda şöyle anlatılmaktadır: *“Aylandırıp sanasa/ Kak etkenden karga cok/ Kararıp çıkkın mal da cok/ Kuk etkenden kuzgun cok (...) Karaanda emne körünböyt/ Kay ketkeni bilinbeyt/ Kalıñ Kıpçak eli cok(...) Curtu kalgan it ulup/ Colbun itter büt ulup”* (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 105). Ümitsizlik ve hayal kırıklığı ile dönenip etrafına bakan Eşim, yurdunda ses çıkaran karga kuzgunun bile bulunmadığını, ovada yayılan sayısız malının ortalıklarda görünmediğini, kalabalık halkının nereye gittiğine dair bir iz bulunmadığını görür. Terkedilmiş viran haldeki yurttan sahipsiz köpekler ulumaktadır. Er Eşim bu durumu görüp aklı başından gider. Mecalsiz kalıp dizinin dermanı kesilir. *“Anı körüp Er Eşim/ Aylanıp köönü*

¹ *Tündüğünü Düşürmek*: Kırgız Türkçesinde yurduyu yuvasını bozmak anlamına gelmektedir.

buzulup/ Kanday coruk boldu dep/ Elim kayda konu dep/ Akılı tarap birindep/ Boz selkinin conunda/ Sır nayzasın tayanıp/ Talastın tasma colunda/ Ne kıların bile albay/ Andan narı cürö albay/ Aylanıp başı tel bolup/ Közünün çaşı sel bolup” (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 105). Yurdunu boş gören, zorla göç ettirilen halkından ayrılan Er Eşim’in yaşadığı ruhsal çöküntü destanda canlı tasvirlerle ortaya konulmaktadır. Yurdunun halini gören Eşim’in aklı başından gider, başı döner, boz tepenin sırtında boyalı mızrağına dayanıp çöker kalır. Talas’ın yolunda ne yapacağını bilemez vaziyette durur. Oradan ileri gitmeye dizinde takat bulamaz. Kendisini yetim kuzu gibi hisseden Eşim’in gözyaşları sel olup akar. Halkını yerinde bulamayan Er Eşim, Han Tursun’un Kalmuklar tarafından talan edildiğini düşünür. Dostunun ihanetini aklına getirmez. Oysa halkını zorla göç ettiren zillete düşüren Han Tursun’dur.

Destanda göçe zorlanıp yurdundan koparılan halkın yaşadığı zillet ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Öz yurdundan, yurdunun kendilerine sunduğu nimetlerden ayrılan halkın yaşadığı ruhî bunalım Er Eşim’in hanımının sözlerinde açıkça görülmektedir: “*Katagandin Han Tursun/ Han Tursun seni ant ursun/ Han baldarın kul kıldıñ/ Kaygıya salıp muñ kıldıñ/ Kantıp çıdap can tursun/ Otun algan bizdin kız/ Otun cakkan bizdin kız*” (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 114). Çaçıkey, kendilerini göçe zorlayan ve öz yurtlarından ayırıp köle eden Han Tursun’a kargış verir. Yurdundan ayrılıp kaygı ve keder içinde kaldığını, bu acıya canının dayanamayacak hale geldiğini, Han Tursun’un tüm işlerini yapan köle haline geldiklerini söyleyerek acı acı ağlar. Çaçıkey, yurdundan ayrılmadan önceki halini aklına getirip yaşadığı zillet altında ezilir. “*Men cerimde ekende/ Ker maralday kerilgen/ Kelbirsigen can elem/ Kep aytardan eringen/ Er Eşim ele hanıbiz/ Esepsiz bolcu malıbiz/ Erden da çok, cerden çok/ Endirep turat alıbiz/ Küldü bala-çakabız/ Kün boluppuz barıbiz/ Otun alıp mal bakıp/ Musapır bolgon çağıbiz*” (Akmataliyev, Musakov ve Orozova 2007: 114). Kendi yurdundayken maral gibi gerinen, nazlı, konuşmaya erinen bir kadın olduğunu; Er Eşim Han’ın yönetiminde yaşayıp sayısız mallara sahip olduklarını söyler. Şimdi ise yiğitlerden mahrum, topraklardan mahrum perişan bir

halde yaşadıklarını; eskiden gül gibi olan çocuklarının şimdi köle ve cariye olduğunu söyler. Odun toplayıp hayvan güdüp dilenci gibi yaşam sürdüklerini anlatır. Çaçıkey'in bu sözleri zorunlu göçe tabi tutulan, yurdundan ayrılıp esir olan halkın yaşadığı perişanlığı ve psikolojik çöküşü ortaya koymaktadır. Öz yurdunda varlıklı olan, sosyal konum açısından belli bir statüsü bulunan Çaçıkey, yurdundan zorla koparılmış köle edilmiştir. Halkının yurdundan koparılıp Han Tursan'a bağlı bir halk haline gelmesi Çaçıkey'i üzmektedir: "*Körgön künüm kurusun/ Közümdün caşı köl boldu/ Künügü keyip col karap/ Kaygırıp başım tel boldu/ Cergelüü Kıpçak buzulup/ Eesi çok karaan el boldu*" (Akmataliyev, Musakov ve Orozova 2007: 115). Yurdundan ayrı zillet içinde yaşadığı güne kahreden Çaçıkey; gözünden göl gibi yaş akıttığını, kaygıdan aklını kaybedip deli gibi olduğunu, eskiden ülke sahibi olan Kıpçakların göç ettikten sonra dağılıp sahipsiz ve bağımlı bir halk olduklarını söyler. Kıpçaklar, yurtlarıyla birlikte ekonomik varlıklarını, sosyal konumlarını, ulusal ve bireysel özgürlüklerini kaybetmişlerdir.

Kıpçaklar zillet içinde yaşarken sonunda hanları Er Eşim onların izini bulur. Kendisine ihanet eden, halkını zorla yurdundan göçüren Han Tursun'u öldürüp halkını esaretten kurtarır. Ardından halkını toplayıp öz yurduna göç ettirir: "*Kız köçürgön emedey/ Elin cıyıp camgarıp/ Öcün alıp düşmandan/ Eline koşup maldı alıp/ Kalkın toluk köçürüp (...) Aman esen Talaska/ Erteli keç koldo dep/ Duba kılıp Manaska*" (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 130). Er Eşim, kızını evlendiren birisi gibi halkını bir araya getirip toplar. Düşmandan öcünü alıp mallarını geri alarak halkını öz yurduna göçürür. Bütün halkı sağ salim eski yurtları olan Talas'a göçürüp her zaman kolla diyerek Manas'ın ruhuna dua eder. Öz yurdu Oluya Ata ve Talas'a gelen Er Eşim halkını düşmanlardan koruyarak huzur içinde yaşamaya devam eder.

Boston destanında da zorunlu göç olgusu destanın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Destanda ağabeyi Boston'u, Cezbilek adlı kızı bulması için Doğu'ya gönderen Karaçaç, âşık olduğu Fars Hanı Ayşakan'ı çağırarak ülkesini talan ettirir. Ayşakan, halkı yağmalar, esir eder ve göçe zorlar. Halkı öz yurdundan göçürüp köle eder.

Boston yıllar sonra yurda döndüğünde halkını, ana babasını bulamaz. “*Kan Buubanin ordogo/ Cetip keldi oşondo/ Eki cagin karadı/ Eelep algan maymıldı/ Esi ketip sanadı/ Eldi kaydan tabam dep*” (Akmataliyev ve Kadırmabetova, 2009: 194). Boston, Han Buuba’nın otağına ulaştığı zaman iki yanına bakınıp yurdu maymunların sahiplendiğini görerek aklı gider. Ailesini ve halkını yerinde bulamayan, öz yurdunun maymunların sahiplendiği bir virane olduğunu gören Boston’un aklı başından gider. Halkı nasıl bulacağını düşünüp çaresiz kalır. Babasının han otağının perişan halini gören Boston, otağın eski hali ile şimdiki perişan halini karşılaştırıp kederlenir: “*Barktuu bolgon bul ordo/ Kan atamın köp halkı/ Kaalap kelgen bul ordo (...) Kayran ordom karasam/ Karıp bolup turganı/ Een kalıp içteri/ Maymıl oynop kalganı*” (Akmataliyev ve Kadırmabetova, 2009: 195). Bir zamanlar kalabalık halkın dolduğu bu haysiyetli han otağı garip olup kalmıştır. Sahipsiz kalan otağın içinde maymunlar oynamaktadır. Eskiden güzel kokularıyla gönlü ferahlatan güllerin olduğu yer harabeye dönüşmüştür. Berrak sulu havuz, pis kokulu bir su birikintisi haline gelmiştir. Meyve dolu bahçesi ıssız bir viraneye dönüşüp baykuş otağı olmuştur: “*Gül cıttanıp buruksup/ Köüldü açıp turcu ele/ Emi küldü karasam/Sasık kölçük çay alıp/ Aylanıp men karasam/Güldöp turgan bağı çok/ Küülüp tüşkön mömö çok/ Capayı cerge aylanıp/ Çöp aralap kalıptır/ Adamdardan ayrılğan/ Baykuş ordo boluptur*” (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 196). Boston yurdunun göçten sonraki bu halini görünce aklı başından gider. Yüreği kederle dolar. Çaresiz kalıp atı Karaboz’a fikir danışır. Karaboz ona şöyle der: “*Eliñe duşman keliptir/ Kalkıña kaygı beriptir (...) Ordosun oyup talkalap/ Alıska alıp ketiptir.*” (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 195). Keramet sahibi bir at olan Karaboz, Boston’a halkının düşman saldırısına uğradığını, halka kaygı salan düşmanın otağı oyup darmadağın ederek halkı zorla göçürdüğünü haber verir. Karaboz, Boston’a “Kaybolanın yolunu bilmezsen Kuzey’de ara, oradan bulamazsan Batı’da ara.” şeklindeki atasözünü hatırlatıp halkı aramak gerektiğini söyler. Halkını aramak için yola çıkan Boston, önce Kuzey’e gidip Aykan’ın yurduna rastlar. Kendisine ne aradığını soranlara şu cevabı verir: “*Coogumdun coobun surasañ/ Cersip ketken ceti atan/ Ceti atandın artında/ Celip cürgön celmeyan/*

Celmeyandin artında/ Anın artı cagında/ Celini süttüü kuu ingen/ Alaardı eerçitip alğanı/ Cez baylalu nar taylak/ Alardı izdep cürömün” (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 221). Boston her gördüğüne bunları söyleyip halkını arar. Boston’un bu benzetmeli sözlerinin sırrını Künkan çözer. Künkan, Boston’un “vatanını özleyen yedi erkek deve” demekle “yedi soy atasını” kastettiğini, “koşup duran yürük deve” derken öz babasını kastettiği, “memesi sütlü ak devenin” anasına işaret ettiğini, “burnu bakır halkalı taylak” derken kız kardeşini kastettiğini söyler. Burada Boston’un göç eden aile fertlerini deveye benzetmesi Türklerin zihninde “deve” ile “göç” olgusunun birbirini çağrıştırmasıyla ilgilidir.

Boston sonunda halkının izine rastlar. Deve güden bir çoban bulup ondan bilgi alır. Çoban, Buuba Han’ın halkından olduğunu söyleyip başlarına gelen felaketi anlatır: *“Kızı kıyın çıkkanı/ Batıştan baatır çakırıp/ Elin tegiz çaptırıp/ Baarı cogun kıyrattı/Batıştı karay aydatıp/ Alıp keldi bul cerge*” (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 224). Deve çobanı böylece kız kardeşi Karaçaç’ın hainliğini, Fars hanı ile birlik olup halkı yağmalattığını ve zorla göç ettirdiğini Bostan’a anlatır. Öz yurdundan göç etmeden önce kendisinin halk idare eden bir bey olduğunu şimdi ise deve çobanlığı yaparak fakirlik ve zillete düştüğünü söyler: *“Al cerde men da bek elem/ El başkarçu er ele/ Mında alıp kelgen soñ/ Töö kaytarıp cürömün/ Caşay albay cüdödüm/ Kıyınçılık kündömün*” (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 224).

Deve çobanından sonra yıllık çobanına rastlayan Boston, ondan da halkın halini sorar. Yılıkcı da öz yurdunda bey iken tutsak olup göç ettikten sonra kul olduğunu söyleyip Fars Hanı’nın halkı nasıl göçe zorladığını anlatır: *“Kakşatıp eldi çaap alğan/ Batıştı karay aydagan/ Han Buubanı baş kılıp/ Aydagan eldin baarisin/ Persiyaya kul kılğan*” (Kadırmabetova, Akmataliyev 2009: 225). Yılıkcı, Karaçaç’ın Fars hanı Aşakan’a âşık olup halkını esir ederek acı acı ağlattığını, başta babası Buubahan olmak üzere Kırgız elini Farslara kul ettiğini anlatır. Yılıkcıyı dinleyip yoluna devam eden Boston biraz ileride koyun çobanını görür. Ona halkından haber sorar. Çoban *“ Ölüm berbey Kuday’ım./ Tirүүлöy meni kıynadı/ Bada aydatıp cadattı./ Cakşluktuu kün berbey/ Meni uşintip kuurrattı / Öz elimde cürgöndö/ El başkarıp cürçü elem/ Beyçara*

alsızga/ Karalaşıp turcu elem/ Emi özüm alsızım." (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 227) diyerek başından geçenleri anlatır. Çoban öz yurdunda iken halkı yöneten, fakirlere kol kanat geren bir bey olduğunu; şimdi ise esir düşüp vatanından ayrılarak koyun çobanlığı yaptığını yaşadıkları yüzünden artık canından bıktığını anlatır. Burada göçe zorlanarak öz vatanından ayrılmak zorunda kalan bir kişinin ölmeyi isteyecek kadar ıstırap çektiği derinlikli bir şekilde ele alınarak mekan-yaşam bağı ortaya konulmuştur.

Çobanın yanından ayrılan Boston, halkın içine girdiğinde Farsların kendi halkını esir ettiğini, onlara zulmettiğini, onları ağır işlere sürüp meydanda dövdüğünü görür. Sezgisi güçlü olan Karaboz at Boston'a "*Kanışay eneñ kaygırat/ Kakşap ıylap zarlanat/ Közünün caşı toktoboy/ Köldöp caşı kuyulat/ Cartı alaçık üy tigip/ Car başında olturat/ Tamak tappay kıynalat*" (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 325). diyerek annesinin durumundan haber verir. Karaboz Kanışay ananın gözyaşını göl edip durmadan ağladığını, yarım çadır dikip yiyecek bulamadığı için eziyet çekerek yaşadığını anlatır. Atının bu uyarısı üzerine anne babasını arayıp bulan Boston onları perişan bir halde görür. Boston onlara başlarındaki zilletin sebebini sorar. Bunun üzerine anne babası ve orada bulunan halk Karaçaç'ın hainliğini anlatır. Kız kardeşinin halkın başına bela olduğunu, Fars Hanı'nı çağırarak halkını talan ettirip öz yurdundan zorla ayırdığını anlatırlar. Destanın bu bölümünde istila ve zorunlu göç anının halkın zihninde oluşturduğu olumsuz etkiler canlı bir şekilde ele alınmaktadır. "*Persiyanın baatırı/ Aysakandı çakırdı/ Cırgap catkan elindi/ Topoloñ kılıp çaptırdı/ Dalay kişi kıyratıp/ Kanın suoday çaçtırdı./ Kan sarayın kaptattı (...)* Karılarga karabay/ Caş baldardı ayabay/ Kamçı menen sabattı/ Kelin kızdar ıylattı/ Ceriñdi baarın coyloğu/ Malıñdan uruk koybodı/ Eliñden kişi kalbadı/ baarın tıypıl aydadı" (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 343-344). Öz vatanında huzur içinde yatan halkın bir anda esir olduğunu, Fars Hanı'nın çok kişiyi öldürüp kanını su gibi saçtığını yaşlı-bebek demeden kanını döktüğünü, gelinleri ve kızları ağlattığını yurdu tamamen talan edip malından tohumluk bile bırakmadığını öğrenen Boston destanın sonunda düşmanları yok ederek halkı esaretten kurtarır. Babası Buuba Han'ı yine han

tayin eder, hazineyi açıp halka bolca ganimet dağıtır. Yeniden zenginlik ve huzura kavuşan halk öz yurdunu özleyip yurtlarına dönüş için hazırlık yaparak handan buyruk bekler: *“Dayardığı bütüptür/ Öz cerine kayrılıp/ Köçüştü emi kütüptür.”* (Akmataliyev ve Kadırmabetova 2009: 361). Özgürlüğüne kavuşan halkın zenginlik ve refah içinde yaşamasına rağmen öz vatanına dönmek istemesi Türklerin hayat tasavvurunda yer alan vatan toprağının kutsallığına yönelik yaklaşımın bir yansımasıdır.

Seyitbek Destanı'nın Orozbay Urmambetov anlatımında Kırgız halkı Teyitbek'in ölümü üzerine Teyiş'i han ilan eder. Hanlarının ölümü ile güçsüzleşen halk şimdiki yurtlarında kalırlarsa Kalmukların kendilerine saldırmasından korkarlar. Kurmanbek gibi bir yiğidin de ölümünün ardından Kalmuk Hanı Dölön'ün yurtlarını ele geçirmek için saldıracağını düşünüp göç etme kararı alır. *“(...) bul cerde turbay, mal, can esen kezinde aytiluu Ak-say, Arpa, At-Başıga köçüp kirip keteli. (...) takaluudan tay koyboy, malı canın cıynaşıp el köçüp aytiluu Ak-say, Arpa At-başıga kelip caylap kıştap catıp kalıştı.”*(Musakov, 2013b: 19). Topraklarının işgale uğrayacağını anlayan halk malımız canımız sağ iken her şeyi alıp Ak-say, Arpa, At-Başı'na göçelim diyerek hazırlanır. Can ve mal korkusuna düşen halk öz yurdunu bırakarak göç etmek zorunda kalır. Burada göç, emniyeti sağlama amaçlı ve iradi olarak gerçekleşse de düşmanın zoruyla bu karar alınmıştır.

Canış Bayış Destanı'nın Orozbay Urmambetov anlatımında da zorunlu göç olgusu işlenmiştir. Kırgızlar, Kalmuklar tarafından yurdundan sürülür, vergiye bağlanır. Kalmuklar Kırgız yurdu olan Aydın-Köl'ü savaş ganimeti olarak alınca buradaki halk göç etmek zorunda kalır. Delikanlılık çağına gelen Canış ile Bayış bu gerçeği öğrenir. Kalmuklardan öğ almayı ve vatan toprağını esaretten kurtarmayı kafasına koyan Canış ile Bayış Aydın-köl'e keşif için gittiklerinde oradaki eşsiz güzelliği görüp eski Kırgız yurdunun Kalmuklara kaptırılmasına hayıflanırlar: *“Cer soorusu Aydın-Köl/ Kırgız eldin körkü erken/ Atam Nurkan carıktık/ Kantip kıyıp köñülü/ Kalmakka nege berdi eken”* (Akmataliyev ve Musakov, 2013:51). İki kardeş Aydın-Köl toprakların hası imiş büyükbabamız Nurkan burayı nasıl da kıyıp Kalmuklara vermiş diyerek üzülür. Destanın sonunda Canış ile Bayış Kalmuklarla

mücadele edip onları yenerek Ata yurdu olan Aydın-Köl'ü geri alırlar. Zorla göç ettirilen Kırgız halkını eski yurduna getirirler.

Baktı Bolot Destanı'nda da Kırgız Türklerinin zihninde derin izler bırakan zorunlu göç olgusu yer almaktadır. Çok eskiden Kırgız halkı Altındağ denen bereketli topraklarda yaşamaktadır. Kara Dev burayı ele geçirip halkı verimsiz topraklara sürerek esir eder. Altındağ'ın nimetlerinden sadece kendisi yararlanır. Baktı ile Bolot, iki bahadır bir olup Kara Dev'in otuz oğlunu yenip Altındağ'ı ele geçirirler. Ata yurdu olan bu bereketli toprakları görüp hayran olurlar. Devlerin zulmüyle öz yurtlarından göç ettirilen Kırgız halkı topraklarına kavuşur: "*Altın tooga bel ala calpı köçgün/ Kalk konu erkin belge köçüp barıp*" (Öyke, 2004: 210).

Er Koşoy Destanı'nda Moğol ve Çin karşısında güçsüz düşen Kırgız halkının zorla vatanlarından göç ettirildikleri anlatılır. Moğol ve Çin güçlü olup Kırgız halkına saldırır. Zayıf düşen Kırgız'ı yurdundan sürüp çıkarır, onlara zulmeder. Bu durum destanda "*Sabap kordop soylotup/ Avası salkın tör kenen/ Ençileş bolgon cerdi aldı/ Eñgiregen el kaldı*" (Tekalan, 2002:4) sözleriyle anlatılır. Düşmanın vurup süründürüp eziyet ederek havası serin geniş ata topraklarını aldığı, geriye acı acı ağlayan halkın kaldığı anlatılmaktadır. Çaresiz kalan Kırgızlar perişan olurlar. Bir zaman sonra Kırgız içinden Katagan adında bir yiğit çıkıp Kırgızların öcünü alır. Düşmanı mağlup eden Katagan halkını toplayıp ata yurduna göçmeyi teklif eder: "*Ezelden elim cerdegen/ Sarı congo ketelik/ Cer kotorup köçpösök/ At-Başıga ketpesek/ Başımız kalar balaaga*" (Tekalan, 2002: 20). Katagan ata yurdunun yer suyuna dönmedikleri takdirde başlarının beladan kurtulmayacağını söyleyip Kırgızların zorla sürüldüğü öz yurduna dönmeleri gerektiğini anlatır. Halk onu haklı bulup ata yurda göç eder: "*Cönödü çoñ göç kozgolup/ Narındın suusun keçişip*" (Tekalan, 2002: 26).

Er Tabıldı Destanı'nda Tabıldı, Kalmuklarla savaşa gittiğinde babaları bir anaları ayrı olan ağabeyi Kudaynazar, Tabıldı kalabalık Kalmuk karşısında yenilip öldürülür diye düşünerek halka baskın verip zorla göç ettirir. Annesi Kalmuk olan Kudaynazar ahlaksızları yüzünden babası tarafından kovulmuştur, dağda eşkıyalık yaparak geçinmektedir. Babasının ölümünden

sonra halkın başına Tabıldı'nın geçmesini hazmedemeyen Kudaynazar, Tabıldı'nın savaşa gitmesini fırsat bilir. Tabıldı'nın ailesini köle eder; annesini ve kız kardeşini çoban yapar, eşini büyük oğlu ile evlenmesi için zorlar. Kırk yiğidin ellerini ayaklarını bağlayıp esir eder, tüm halka eziyet eder: *"Kudaynazar, Altıbay/ Katagan elin aydagan/Kırk cigitti bir birden/ Kırkası menen karmagan/ Kılbaganın barbı dep/ Kıynap catıp sabagan/ Butka kişen saldırgan"* (Namatov, 2001:149). Kalmukları yenerek yurduna dönen Tabıldı, ailesini ve halkını yerinde bulamaz. Yurdun ortasındaki taş kazık da yerde yatmaktadır. Tabıldı bunu görünce halkın huzur içinde göçmediğini anlar. Etrafı kolaçan ederken kız kardeşi Kardıgaç'ın mektubunu bulur. Kardıgaç mektubunda zorla göçürülen halkın yaşadığı dehşeti anlatır: *"Kudaynazar abakem/ Köçürüp calpı eliñdi/(...) Aylasız ketti enekem/ Amalsız ketti ceñkem/ Şayımbet ıylap burkurap/ Eliñdin baarı çurkurap/ Keçikti dep Tabıldı/ Dürbölöp keldi köçürüp/ Kudaynazar abakem/ (...) Köçpöybüz dep ayta albay/ Köpçülük halkıñ bağındı."* (Namatov, 2001: 249-250).

Kardıgaç, Kudaynazar'ın gelip halkı göçe zorladığını, zor kullandığı için kimsenin karşı koyamadığını, annesinin çaresizce gittiğini, yengesinin zorla göç ettiğini, yeğeni Şayımbet'in feryat ederek gittiğini mektupta ayrıntılarıyla yazmıştır. Tabıldı halkının başına gelenleri öğrenince aklını yitirecek gibi olur. İki ayağının üzerinde duramayıp sendeler. Tabıldı halkını aramak için yola çıkar ve sonunda halkına ulaşır. Tabıldı'nın öldüğünü sanıp halka zulmeden Kudaynazar onu karşısında görünce çekinip şirin gözükmeye çalışır. Tabıldı halkı toplayıp Narın gibi bereketli toprakları bırakarak buraya gelmenin kendi istekleri olup olmadığını sorar. O zaman halkın aksakalı Usta bu yere Kudaynazar'ın zoruyla göç ettiklerini bereketli ata topraklarına dönmek istediklerini söyler: *"Kayra cerge bar deseñ/ Kalbastan bugün köçöbüz/ Uzun sözdün kıskası/ Handan aşa keçebiz/ Öskön öngön konuşka/ Barbay kantip kalalı"* (Namatov, 2001: 433). Aksakal Usta doğup büyüdüğümüz topraklara gitmeyip de ne yapacağız diyerek halkın göç isteğini bildirir. Bunun üzerine Tabıldı halkı eski topraklarına göçürür: *"Kalıñ Katagan eli kündöp tündöp cürüp/ Olturup turgan öskön cerine kelişti.(...) ar özöngö"*

ayıl tolup ata konuşuna el caylanıp kalğanına bulardın köñülü toyup örgüp catıp kalıştı. Tañ tamaşa oyun külgü bolup oyundagıday cata berişti." (Namatov, 2001: 441). Zorla göç ettirilip huzuru kaçan Katagan halkı öz topraklarına kavuşunca içleri rahatlayıp huzura erer. Oyun eğlence yapıp neşe içinde yaşarlar.

Manas Destanı'nın Sagınbay Orozbekoğlu anlatımında Kırgız halkı Çin'in zulmüne uğrar. Nogoy'un dört oğlunu öz topraklarından sürer, zorla göç ettirir. Oruzdu, Üsön, Bay, Çakıp adlı dört kardeşin her birini farklı topraklara sürüp göç ettirir. Dört kardeşin birleşip güçlenmesinden korkan Çinliler onları ayırarak güçsüzleştirir. Destanda bu göç sahnesi açıkça verilmez. Kahramanların geçmiş ile ilgili anlatımları onların zorla göçe tabi tutulduğunu ortaya çıkarır. Bu göç dört kardeşi birbirinden ayırıp birbirlerine uzaklaşmalarına neden olur. Destanın ortalarında Oruzdu, Bay ve Çakıp birbirlerinden haber alsalar da Üsön'den haber yoktur. Onun Kafdağı kadar uzaklara gittiğini orada din değiştirip Közkaman adını aldığını öğrenirler: "*Kordugun körüp Kıtaydın/ Konuşum koşpay kurudu/ Koñşu bolup Moñgulga/ Kor boldu Nogoy uruğu/ Oruzdu kaldı Opa'da/ Bay kaldı başkı Sugum'da/ Köz Kaman'dın baldarı/ Kykapka cakın barganı/Körö albay bizdi kalğanı*" (Akmataliyev ve Musayev 2007: 122). Kırgız halkı Çin'in zulmünü görmüştür. Öz yurdundan zorla ayrılıp her biri bir yere dağılarak güçten düşmüştür. Parça parça olan halk Moğol'a komşu olup ondan da eziyet görmüştür. Öz yurdundan ayrılıp lanete uğramıştır.

Kırgız'ın güçlendiği dönemler de olur. Nogoy'un oğulları güçlü oldukları dönemde kafirleri korkutup göç ettirir: "*Oydo catkan çürçüttü/ Deñizdin mor külünö/Tegerete ürküttü.*" (Akmataliyev ve Musayev, 2007:1489. "Zorunlu göç" olgusunun Kırgız Türklerinin destanlarında tüm canlılığıyla işlenmesi tarihsel süreç içerisinde göçün Kırgız halkının zihninde bıraktığı derin izleri yansıtmaktadır.

Kırgız destanlarında öne çıkan göç türlerinden birisi de sosyal ve ekonomik durumun ortaya çıkardığı mevsimlik göçtür. Geçimini hayvan sürülerinden sağlayan Kırgız boyları hava şartlarına ve otlakların durumuna göre yer değiştirmektedir. Kış mevsiminde kuytu düzlüklerde yurt tutarken yaz geldiğinde serin

ve bol otlaklı yaylalara göç ederler. Cañıl Mirza, Kozuke ve Bayan, Seyitbek, Kızcibek destanlarında mevsimlik göç olgusu ele alınmıştır.

Cañıl Mirza Destanı'nın Musulmankulov anlatımında mevsimlik göçe yer verilmiştir. Cañıl, kendisi ile evlenmek isteyen Tursun Bey'e gücünden dolayı karşı koyamaz. Cañıl ve halkı yazlık obadadır ve burası düşmana karşı koymak için uygun bir yer değildir. Akıllı Cañıl, Tursun Bey'le burada savaşamayacağını anlayıp onun teklifini kabul etmiş gibi görünür. Güz mevsiminin sonudur. Cañıl, Tursun Bey'e halkını kışlığa göç ettirmek istediğini söyleyip düğün toyunun göçten sonra yapılmasını teklif eder. Tursun Bey bunu kabul edince halk ertesi günü göç yoluna çıkar: *"Erteñ menen el göçüp/ Kalñ Noygut sel göçüp"* (Çelik, 2010: 199).

Kozuke ve Bayan destanının Barpı Alıkulov anlatımında mevsimlik göçe yer verilir. Destanda toprağın otunun bittiği ve hayvanların açlıktan huzursuz olmaya başladığı dönemde otlığı bol olan yere göç edildiği görülür. Bayan'ı görmek için Sarıbay'a çoban olan Kozuke nişanlısını bir türlü göremeyince Anar yengeden akıl sorar. Yenge ona koyunları erkenden ağıla koymasını söyler. Aç koyunlar yatmayıp gürültü çıkarınca beyin, kendisine bunun nedenini soracağını o zaman göç etmek gerektiğini beye söylemesini tembihler. Kozuke yengenin dediğini yapar. Gerçekten bey koyunların durumunu fark edip nedenini sorar. O zaman Kozuke altı aydan beri göç ettirmediği için yerde ot kalmadığını hayvanlar aç olduğundan gece yatmadığını söyler. Bey bunun üzerine göç emri verir: *"Bay surayt emne üçün koylor catpayt balam dep. Altı aydan beri bir curtuñdan köçpöysüz, cerdin otu kalgan cok. Men dagı canımdan toydum, küñü tünü tınbasam dep coop kaytargın. Ertesi boy köçöt, üylördü çeçet, topołoñ bolup köç cönöyt."* (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 172). Daha iyi otlığı olan bir yere gitmek için oba göç eder. Bu göç isteğe bağlıdır ve ekonomik yaşamın doğal sonucudur.

Seyitbek Destanı'nın Orozbay Urmambetov anlatımında sosyal ve ekonomik yaşamın bir getirisi olan mevsimlik göçe yer verilmiştir: *"Añğıça kış, caz ötüp caynagan ısıq cay keldi. El tekşi cayloogo aytuluu Aksay, Arpaga köçüp çığıştı."* (Musakov, 2013b:

19). Kış geçip, bahardan sonra yaz geldiğinde halkın tümü yaylaya, meşhur Ak-say Arpa'ya göçer.

Kız Cibek destanında kendisine evlenecek kız bulmak için yola çıkan Tülögön Kazakların Ak Cayık boyunun güzel kızları olduğunu duyar. Bey kızı Cibek'in güzelliğinin namını duyup onu görmek için yol alır. Bu sıra mevsim bahar olduğundan Ak Cayık halkı yaylaya göçmektedir. Bütün varlığını develere yükleyen halk göç yolunu tutmuştur: *"Ak Cayık eli cayloogo/ Köçüp catkan kezi eken/(...) El köçüptür tömöntön/ Uçuray beret emi köç"* (Duman, 2001: 141). Tölögön göç yolunda kız Cibek'i aramaya başlar. Bu sahnede Ak Cayık boyunun göçünün şaşası da ortaya konulur: *"(...)Köçünün körkü bir kıyla/ Töölörü tügöl cez buyla/ Otuz narda cügü bar/ (...) Sen sele başkan bul köçtün/ Seksen tööde cügü bar/Körgöndördü tan dantar/ Cana kanday türü bar/ Saramcalı kançalık/ Munun baarın ugup al/ Arkandarı ak bula/ töölörü tegiz cez buyla/ Salakaluu bul köçtün/ Sancırgası bir kıyla/Töö komdoru makmaldan/ Çetine çaçı taktırgan/ Artgan cüktün üstünö/ Asem kilem captırgan/ Cibekten buttap taktırgan/ Buylanın boosu şurudan/ Başkasın koyı turalı/ İt ayagı çınıdan"* (Duman, 2001: 143-148). Destanda bu göç sahnesi çok canlı tasvirlerle anlatılmaktadır. Bir şenlik havasında gerçekleşen göç halkın refah seviyesini ortaya koymaktadır. Uzayıp giden bu göçün seksen deveye yükü vardır. Görenleri hayrete düşüren bir zenginlik göç yolunda sergilenmektedir. Urganlar ak ipektendir, develerin buylları bakırdandır. Bu göçün ihtişamını ortaya çıkaran süsün fazlalığıdır. Develerin havutu kenarı saçaklı kadifeden yapılmıştır. Buylların bağı mercandandır. Hepsi bir tarafa köpeğin tabağı bile porselendendir. Zorunlu göç halkın zihninde derin olumsuz izler bırakırken bir şenlik havasında gerçekleşen mevsimlik göç halkı bir araya getiren ve olumlu hatıralar bırakan bir etkinlik olarak destanlarda yer almaktadır.

Kırgız destanlarında Kırgız Türklerinin sosyal ve ekonomik yaşamının bir yansıması olarak yer alan mevsimlik göçün yanı sıra sosyal sebepli göçler de işlenmiştir. Manas, Kozuke ve Bayan, Mendirman, Eşimkul menen Zuura, Kız Dariyka, Kurmanbek destanlarında sosyal sebepli göç olgusu ele alınmıştır. Toplum

tarafından dışlanma korkusu, ahlaki sıkıntılar bu göçlere neden olmuştur.

Manas Destanı'nın Radloff metni olarak bilinen çeşitlenmesinde kahramanların sosyal nedenlerden dolayı bireysel göç gerçekleştirdikleri görülmektedir. Destanın başında Almambet; Müslüman olup anne babasını, yurdunu bırakarak gider (Gülensoy, 2002: 44; Yıldız, 1995: 551). Issık Köl civarında Er Kökçö ile karşılaşan Almambet onun anlattıklarından etkilenip Müslüman olur. Din değiştiren Almambet, anne babasını da Müslümanlığa davet eder ancak ailesi onun bu isteğine şiddetle karşı çıkar. Bunun üzerine Almambet yurdunu ve ailesini terk edip Er Kökçö'nün yurduna gider: *"Kafire kağan olmaksızın/ Müslümana köle olur (yaşarım)/ Almambet anasından ayrılp/ Kıl-Ciren atına bindi/ Kıl zırhını kuşandı/Almambet şimdi (atını sürüp) gitti"* (Gülensoy, 2002: 44, Yıldız 1995: 551). Almambet din değiştirdikten sonra ailesi ve halkı tarafından dışlandığı için öz yurdunu terk etmek zorunda kalır. Sosyal şartlar Almambet'in bu bireysel göçünü zorunlu hale getirmiştir. Destanda Kös Kaman'ın göçü de sosyal nedenlerden kaynaklanan bireysel göçtür (Gülensoy, 2002: 236; Yıldız, 1995:753). Yıllar önce düşmanın zorlaması yüzünden kardeşi Cakıp'tan ayrılan ve bozkırda tek başına tutunmakta zorlanan Kös Kaman Manas'ın haberini alıp kardeşinin yurduna göçer: *"Ey müjde gün ışığı töröm/ Söylediği yalan der isen töröm/ Göçüp geliyor Kös Kaman töröm/ Kaplan gibi (doğan) Manas'ın töröm/ Haberinden anlamıştır töröm"* (Gülensoy, 2002: 236). Destanda yer alan ve sosyal nedenlerden kaynaklanan bir diğer göç de Kanıkey'in göçüdür (Gülensoy,2002: 293; Yıldız, 1995:754). Manas'ın ölümünden sonra Cakıp Han ve oğulları Abake ile Köböş bir olup Manas'ın yeni doğacak çocuğunu öldürmeye karar verirler. Amaçları yönetime ortak olacak olan bu çocuğu ortadan kaldırmaktır. Bu kötü niyeti sezen han kızı Kanıkey kaynanası Bakdöölöt'ü de alıp Bakay'a kaçar: *"Yaşlandığında Yakup Bay/ Abake ile bu Köböş/ Üç kişiyi nöbetçi dikip gitti/ Yeni doğan çocuğu/ Yarın biz öldüreceğiz diyorlar/ (...)/ Han çocuğu Kanıkey/ Yeni doğan çocuğu/ Koynuna koyup aldı/ Altmış yaşındaki anasını/ Bağdı Döölöt Baybiçe'yi/ Eliyle(tutup) terkisine aldı/ Altı-Bay'ın adasına/ Şimdi giripgitti."* (Gülensoy,

2002: 293). Sezgisi güçlü Kanıkey çocuğunu kaçırmakla ölümden kurtarır.

Kozuke ve Bayan Destanı'nın Barpı Alıkulov anlatımında Karabay ile Sarıbay çocuklarını beşik kertmesi ile nişanlar. Karabay'ın ölümü üzerine kızını yetim Kozuke'ye vermek istemeyen Sarıbay, halkını bırakıp göç ederek kaçar: "Kozuke yetimçe dep kızın berbey/ Bölünüp öz elinen kaçıp ketti./ Ubada şert coluna çıday albay" (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 144). Sarıbay, verdiği sözde durmamanın doğru olmadığını ve toplum tarafından dışlanacağını bildiği için yurdunu bırakıp göç etmek zorunda kalır. On beş yaşına gelen Kozuke, kayınbabasının nişanlısı Bayan'ı kendisinden kaçırdığını öğrenir. Kozuke, nişanlısını aramak için gurbete göç eder: "Cetimiş kırañkaalu belden aştı/ Aydagan koyuu şamal celge cetti/ Altı ay cürüp kañırıp talaalarda/ Colokkan neçen türlüü balaalarga" (Akmataliyev, Musakov ve Orozova, 2007: 166). Kozuke beşik kertmesi nişanlısının kendisinden kaçırıldığını öğrenince onu bulmak için gurbete çıkmaya karar verdiğinde annesi onu caydırmaya çalışır. Ancak nişanlısını almazsa Kozuke toplum içinde itibarının düşeceğini bilmektedir. Bu yüzden yetmiş dağ geçidinden aşarak sert esen rüzgârlara yetişip altı ay steplerde şaşkınca yol yürüyüp nice belalarla karşılaşarak Bayan'ı bulmak için yurdundan ayrılır. Kozuke'yi bu bireysel göçe zorlayan hiç görmediği nişanlısından ziyade toplumsal algılardır. Beşik kermesi nişanlısını, gönüllü olarak başkasına bırakması toplumun onu eleştirmesine neden olacaktır. Kozuke bunu bildiğinden nişanlısını aramaya çıkar.

Mendirman Destanı'nın Şapak İrismandeyev anlatımında Mendirman'ın anası ayrı kardeşi Külteber, onun karısı Kanışay'a göz diker. Mendirman'ı öldürüp güzel eşini almayı düşünür. Diğer yedi kardeşini de yanına alıp Mendirman'a düşmanlık yapar. Asıl adlı ağabeyi Külteber'in planını öğrenip Mendirman'a yurdu terk ederek canını ve namusunu kurtarmasını söyler: "Asıl üydön çıkarıp/ Atın tarta berdi emi/ Sen öñdöngön pende çok/ Sendey şordu elde çok/ Adik kaday atandın/ Arbagına sıyınğın/ Amanat candın kıyının/ Azır turbay cönögün" (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 21). Asıl, Mendirman'ı evden çıkarıp atını onun önüne

çeker. Bu yurttan senin gibi çaresiz kimse yoktur, Adik adlı atamızın ruhuna sığınıp kaçarak emanet canını kurtar diyerek ona yurdu terk etmesini söyler. Mendirman ağabeyinin bu sözlerini duyunca Külteber'in kendisine yapacağı kötülüğün farkına varır. Can korkusundan, namus belasından dolayı yurdunu terk etmek gerektiğini anlar. Asıl ağabeyinin sözünü tutup atına binerek yurdu terk eder: *"Aman esen Mendirman/ Öz atına mindi emi/ Aman colgo kirdi emi/ Kılçayıp artın karasa/ Cakşınakay Kanışay/ Caltıldı karadı/ Mendirman kaçıp baradı/ Bara çatıp karadı/ Aykanıştı körgöndö/ Kayra tartıp turdu emi"* (Akmataliyev ve Caynakova, 2009: 21). Atına binip yurdunu terk eden Mendirman geri dönüp baktığında güzel eşi Kanışay'ı görür. Onu geride bırakmaya gönlü razı olmaz. Dönüp Kanışay'ı da alarak yurdunu terk eder. Yurdundan ayrılan Mendirman, mal varlığını ve sosyal konumunu kaybeder. Adil Han'ın ülkesine giden Mendirman, burada hanın misafiri ve hizmetçisi olur.

Eşimkul menen Zuura Destanı'nın Cumagül Navruzbayev anlatımında Eşimkul ile Zuura çocuk sahibi olamayınca çare bulabilmek için öz yurtlarını terk edip diyar diyar gezmeye karar verirler: *"Kıdıralık kıynalıp/ Bala berçü mazardı (...) Erteñ menen eerçişip/ Elibizden çıgalı"* (Çelebi, 2007: 66). Sürekli göç halinde olan karı koca zaman zaman yurt özlemi çeker. Yurtlarındaki rahat yaşamı bırakıp çileli ve sürekli göç halinde olan bir yaşamı tercih etmek durumunda kalmaları onları zorlar. Yurdundan ayrı olmanın sıkıntısını Zuura *"Calganda caman cödödüm/ Elsizden öttü ömürüm/ Kez kelgen cerde tünödüm"* (Çelebi, 2007: 66) diyerek dile getirir. Yalan dünyada çok zayıfladım, ömrüm yurtsuz olarak geçti, rastladığım yerde geceledim, diyerek gurbette çektiği sıkıntıları anlatır.

Kendilerine yardım eden hekim sayesinde bir çocuk sahibi olan Eşimkul ile Zuura uzun bir aradan sonra yurtlarına dönmeye karar verirler: *"Dariçidan bata alıp/ Uruksat berse al kişi/ Elibizdi tabalı/ Ugulbay ketti neçen cıl/ Tuulğan cerdin kabarı"* (Çelebi, 2007: 148). Yaşlı çift kendi kendilerine hekimden dua alarak izin verirse nice yıldır haberi duyulmayan yurdumuza varalım, diyerek öz yurtlarına dönmeye niyet eder. Hekimle vedalaşan Eşimkul ve Zuura, yurtlarına ulaşmak için yola çıkar: *"Elsizde konup kalışat/*

Kereginde dalağa (...) Elibiske cetsek dep/ Tınbay cüröt aşığıp” (Çelebi, 2007: 148). Bir çocuk sahibi olabilmek için öz yurtlarından göç eden Eşimkul ve Zuura, yıllar sonra yurda dönmek için yola çıktıklarında halkımıza bir an önce ulaşsak diye düşünüp bozkırda geceleyerek dinlenmeden acele ile giderler. Yurtlarından göç edip gittikleri yerlere alışamayan ve halkını, öz yerini özleyen yaşlı çiftin yurduna ulaştıklarında yaşadıkları sevinç *“Kirip keldi aralap/ Eñsep kelgen ayılın (...) Kucaktaşıp öbüşüp/ Oynop külgön kurbusu/ Közünün caşın tögüşüp”* (Çelebi, 2007: 215). sözleriyle anlatılmaktadır. Özlediği köyüne ulaşan Eşimkul ve Zuura halk ile kucaklaşır. Sevinç gözyaşları dökerek yaşlılarıyla gülüşür.

Kız Daryka Destanı'nın Kadırkul Alimonov anlatımında Kırgızların bahadır kızı Daryka ile Hz. Ali'nin evlendiği ancak peygamberin Hz. Ali'yi Arabistan'a çağırması üzerine Daryka'nın oğlu Şaysılda'yı tek başına büyütmek zorunda kaldığı anlatılmaktadır. Şaysılda delikanlılık çağına geldiğinde babasının Hz. Ali olduğunu öğrenir. Toplumun da etkisiyle Şaysılda, soyunu devam ettirdiği Hz. Ali'yi bulmak için Arabistan'a gitmek üzere yola çıkar. Şaysılda babasını bulmayı vazife bilse de doğup büyüdüğü topraklardan ayrılırken çok zorlanır: *“Samarkant özüm tuğan bul kalçanı/ Canımday cakşı görüp cürgöm anı/ Taştadım amansız ayla kanca”* (Orozova ve Akmataliyev, 2010: 104). Şaysılda büyüdüğü Semerkant'ı canı kadar sevdiğini ama çaresizlik yüzünden buradan ayrılmak zorunda olduğunu anlatır. Yurdundan ayrı düşen Şaysılda pek çok eziyet çekip tehlike atlatır. Göçün verdiği sıkıntılar Şaysılda'yı zor durumda bırakır: *“Keletat ara coldo arıp açıp/ Suu keçip çöl aralap aşuu aşıp/ Neçen bir korkunçtuu coldu basıp”* (Orozova ve Akmataliyev, 2010: 105). Şaysılda zorlu yolculuğun ardından Arabistan'a ulaşır. Destanda sosyal sebeplerden kaynaklanan bireysel göç ele alınmıştır.

Kurmanbek Destanı'nın Kalık Akiyev anlatımında; Kurmanbek düşmanları tarafından öldürülünce eşi Kanışay da intihar eder. Çocuk yaşta anasız babasız kalan Seyitbek dedesinin kendisini istemediğini bildiği için babasının arkadaşı Akkan ile birlikte Kaşgar'a gider. *“Cetilip turup Kalmaktan dosumduun kunun kuuymun dep Akkan, Kurmanbektin balası Seyitbektı alıp şaarına*

cönödü.” (Musakov, 2013a: 138). Akkan büyüğüne dostunun öcünü alır deyip Seyitbek’i yanına alarak Kaşgar’a götürür. Bu durum Seyitbek için sosyal nedenli bireysel göç olur.

Kırgız destanlarında yer alan göç türlerine bakıldığında bir felaket neticesinde göç etme durumu da yer almaktadır. Kococaş Destanı’nın Alımkul Üsönbayev anlatımında Kococaş kayada mahsur kalınca babası Karıpbay köy halkını Kococaş’ın mahsur kaldığı kayanın yanına göç ettirir. Kococaş’ı aramaya çıkan Karıpbay onu kayada bulur. Kococaş *“Eliñize barınız/ Eliñdi cıynap alınız/ Aylasın taap askadan/ Tüşürüp meni alınız”* (Akmataliyev ve Kırbaşev, 2007: 198) diyerek babasına halkı da alıp gelmesini, kendisini bu yüksek kayadan indirmenin bir çaresini bulmasını söyler. Kococaş’ın bu söylediklerini makul bulan Karıpbay, halkına varıp durumu anlatır. Halk Karıpbay’ın sözü ile göç hazırlığı yapıp göçer: *“Azandan artıp cügündü/ Ağayın bütün köçgün dep/ Karıpbaydın sözünö/ Katındar üyün çeçişip/ Kalbastan eli köçüşüp/ Curtunda calgız can kalbayt/ Birin ekin mal kalbayt/ Ayılı köçüp mergendin (...) Kırman bolup catkanda/ Kıtaylar köçüp keldi emi”* (Akmataliyev ve Kırbaşev, 2007: 200). Kıtaylar, Karıpbay’ın çağrısı üzerine sabah ezanıyla birlikte göçü hazır ederler. Kadınlar çadırları söküp göç yükünü hayvanlara yükledikten sonra bir tek kişi, hayvan bile kalmaksızın herkes göçer. Harman vakti geldiğinde Kıtayların tümü göçerek Kococaş’ın mahsur kaldığı kayanın dibine gelir.

Sonuç

Toplum yaşamının bir aynası hükmünde olan destanlar milletlerin bilinçaltını ortaya koymaktadır. Tarihsel süreç içerisinde toplumların zihninde olumlu veya olumsuz izler bırakan olaylar destanlarda kendisine yer bulmaktadır. Kırgız Türklerinin destanlarında da Kırgız toplumunun zihninde derin izler bırakan zorunlu göç, toplumun sosyal ve ekonomik yaşamının bir getirisi olan mevsimlik göç, toplumsal normların itkisiyle gerçekleşen sosyal sebepli göç olgusu derinlikli bir şekilde işlenmiştir. Sadece destanlara bakarak Kırgız Türklerinin kültürünün ve sosyal yaşam şartlarının şekillenmesinde göç olgusunun önemli bir etkiye sahip olduğu tespit edilmektedir.

Destanlarda göç çoğunlukla yıkımı, zilleti ve zulmeti çağrıştırmaktadır.

Kaynakça

- Akmataliyev, Abdıldacan-Murat Musakov ve Gülbara Orozova (2007). *Kırgız Destanları 2*. (Akt. Caştegin Turgunbayer). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, Abdıldacan-Keneş Kırbayev (2007). *Kırgız Destanları 3 Kococaş Destanı*. (Akt. Fikret Türkmen, Gülsine Uzun ve Baki Bora Hança). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, Abdıldacan-Aynek Caynakova (2009). *Kırgız Destanları 4 Mendirman*. (Akt. Ali Özgün Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, Abdıldacan-Aynura Kıdırmambetova (2009). *Kırgız Destanları 7 Boston*. (Akt. Naciye Yıldız). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, Abdıldacan-Murat Musakov (2007). *Kırgız Destanları 6 Manas*. (Akt. Fikret Türkmen, Şurubu Uraimova). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, Abdıldacan-Murat Musakov (2013). *Kırgız Destanları 13 Canış Bayış*. (Akt. Mehmet Aça). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caynakova, Aynek (2004). *Cañıl Mirza (Abdıbalık Çorabayev Varyantı)*. (Akt. Mehmet Aça). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çelebi, Fatma (2007). *Kırgız Destanları 5 Eşimkul Menen Zuura*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çelik, Şakire (2010). *Cañıl Mirza Destanındaki Epik Unsurlar*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duman, N. Emine (2001). *Kızıbek Destanındaki Epik Unsurlar*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Durbilmez, Bayram-Tekin, Fatma (2014). "Nevşehir Yöresi Yerleşim Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Folklor/Edebiyat*. S. 77, s. 113-132.
- Gülensoy, Tuncer (1979). "Anadolu Yer Adları Üzerine Bir Araştırma: Bazlambaç". *Türk Kültürü*. S. 197, s. 297 – 300.
- Gülensoy, Tuncer (1981). "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. S. 2, s. 126 – 131.
- Gülensoy, Tuncer (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer, (1996), "Türk Dünyasında ve Anadolu'da Ortak Yer Adları". *Erdem Dergisi Aydın Sayılı Özel Sayısı II.*, s. 26, 25 – 44.
- Gülensoy, Tuncer (2002). *Manas Destanı (Türkiye Türkçesi ile)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, Saadettin (2002). *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1983). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mukasov, Murat (2013a). *Kırgız Destanları 11 Kurmanbek*. (Akt. Ulanbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mukasov, Murat (2013b). *Kırgız Destanları 12 Seyitbek*. (Akt. Ulanbek Alimov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Namatov, Mirlan (2001). *Kırgızların Küçük Destanı Er Tabıldı (İnceleme ve Transkripsiyon)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Orozova, Gülbara-Abdildacan Akmataliyev (2010). *Kırgız Destanları 8 Kız Darıyka*. (Akt. Ferah Türker). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öyke, Ceyda (2004). *Kırgızların Küçük Destanı Baktı Bolot*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekalan, Hümeýra Nur (2002). *Er Koşoy Destanı Transkripsiyonlu Metin, Aktarma, Gramatikal Dizin*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkçe Sözlük (2011). (hzl. Şükrü Halûk Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldız, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hanilçe, Murat (2019). "1826 Sonbaharında Erzurum'dan İstanbul'a Seyahat - Britanyalı Asker James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu-". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 67-108.

**1826 SONBAHARINDA ERZURUM'DAN İSTANBUL'A SEYAHAT
-BRİTANYALI ASKER JAMES EDWARD ALEXANDER: HAYATI VE
ERZURUM'DAN İSTANBUL'A YOLCULUĞU-
TRAVELING FROM ERZURUM TO ISTANBUL IN THE FALL OF 1826
-THE LIFE OF THE BRITISH SOLDIER JAMES EDWARD ALEXANDER AND HIS
JOURNEY FROM ERZURUM TO ISTANBUL-**

Doç. Dr. Murat HANİLÇE*
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
murat.hanilce@gop.edu.tr

Öz

Britanyalı genç subay James Edward Alexander Birmanya (Burma/Myanmar) ve Hindistan'daki ilk askerî görevini tamamlayıp kısa süre İran'da Britanya Büyükelçisi Macdonald Kinneir'in yanında ateşe olarak çalıştıktan sonra 1826 Sonbaharında İran'dan ayrılıp ülkesine doğru yola çıktı. 2 Ekim'de Erzurum'a ulaştı. Burada geceledikten sonra 3 Ekim'de başlayıp 16 Ekim'de İstanbul'da son bulacak bir yolculuk gerçekleştirdi. İstanbul'da 4 gün kalan Alexander, 20 Ekim'de buradan ayrılarak Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Avusturya, Almanya ve Fransa üzerinden ülkesine doğru yolculuğuna devam etti ve 26 Aralık 1826'da Londra'da yolculuğunu tamamladı. Ülkesine vardığında hem Birmanya, Hindistan ve İran'daki askeri deneyimlerini hem de Britanya'ya dönüş yolunu anlatan *Travels From India to England* başlığını taşıyan eserini yazdı. Bu, aynı zamanda hayatı

* ORCID: orcid.org/0000-0003-0587-9336

boyunca çok sayıda ciltten oluşan 14 eserin sahibi olan askerin ilk yazarlık deneyimiydi. Daha sonra Britanya Ordusu'nda Orgenerallik rütbesine kadar yükselecek olan yazar, aynı zamanda Kraliyet Coğrafya Kurumu üyesi ve bir kâşif olarak da ülkesi adına önemli hizmetlerde bulundu. Yazar, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile Kırım Savaşlarına da tanıklık etti. Bu ilk kitabı dışında başka eserlerinde de Osmanlı Devleti'ne ait gözlem ve notlarına rastlamak mümkündür. Yazar, seksen iki senelik yaşamı boyunca Avrupa ve Asya kıtası dışında Amerika ve Okyanusya gibi kıtalarda çeşitli görevlerde bulundu. Britanya adına birçok önemli savaş ve keşif içerisinde bulundu. İçerisinde yer aldığı olayları ve seyahatleri içeren eserleri dönemi için birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tarihiyle ilgili gözlemleri de olan Britanyalı asker, seyyah ve yazar James Edward Alexander'in hayatı ve eserlerinden kesitlerin bulunduğu bir biyografiye yer verilmiştir. Böylece, en azından Osmanlı tarihiyle ilgili önemli eserleri olan Britanyalının Türkiye'de bulunmayan bir biyografisi ilk olarak kaleme alınmıştır. Bu konuda, yazar hakkında Britanya'daki literatür taranmıştır. İkinci olarak yazarın Erzurum-İstanbul arasındaki gezi notları değerlendirilmiştir. Böylece Türkiye tarihinin aydınlatılmasında yabancı, bilhassa batılı, seyyahların tanıtımına mütevazı bir katkı sunulması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: James Edward Alexander, Britanya, Türkiye, seyyah, Erzurum, İstanbul.

Abstract

Young British officer James Edward Alexander left from Iran in the autumn of 1826 after completing his first military mission in Burma and India and working short time as an attache under British Ambassador Macdonald Kinneir in Iran. He reached Erzurum on 2 October. After spending the night here, he made a journey that started on 3 October and ended on 16 October in Istanbul. Alexander who stayed in Istanbul for 4 days, by leaving here on 20 October and continued his journey through Bulgaria, Romania, Hungary, Austria, Germany and France and completed his journey in London on 26 December 1826. When he arrived in his country, he wrote a book titled *Travels From India to England* which describes both his military experiences in Burma, India and Iran and his return to Britain. This was also the first writing experience of the soldier, who had owned 14 works composing many volumes throughout his life. The author, who would later ascend to the rank of General in the British Army, also served as a member of the Royal Geographical Society and as an explorer, on behalf of his country. The author also witnessed the Ottoman

Russian War of 1828-1829 and the Crimean Wars. Apart from this first book, it is also possible to see the observations and notes of the Ottoman Empire in his other works. During his eighty-two-year life, he has held various posts on the continents of America and Oceania, as well as in Europe and Asia. He was involved in many important wars and discoveries on behalf of Britain. His works, including events and travels in his life, are a first hand source for his period.

In the first part of this study, a biography of the life and works of British soldier, traveler and author James Edward Alexander, who made observations about Ottoman history in the first half of the 19th century, is included. So, a biography of Briton who has at least important works of Ottoman history and did not exist in Turkey was written as the first. In this regard, the British literature about the author has been searched. Secondly, the travel notes of the author between Erzurum and Istanbul were evaluated. Thus, it is intended to be a modest contribution to the introducing of foreign, especially western travelers to illuminate the history of Turkey.

Keywords: James Edward Alexander, Britain, Turkey, traveller, Erzurum, Istanbul.

Giriş

Türkiye'nin kadim yollarının anlatılmış birçok hikâyesi var. Ancak yeni bulgular, yeni araştırmalar, dikkate alınmayan kaynaklar bu yolların anlatılacak daha birçok hikâyesinin bir yerlerde bulunmayı beklediğini kanıtlıyor. Anlatılmayı bekleyen bu hikâyelerin bir kısmı da bu ülkeyi asırlar öncesi ziyaret eden yabancı gezginlerin notları arasında gizli.

Seyyahlar, kendi ülkelerinden yola çıkıp binlerce kilometre uzaktaki bu topraklara gelirken bir rota izledi. Bu topraklardayken de kendilerine özgü amaçlarla sürekli notlar tuttu. Bu notların önemli bir kısmı dönemlerinde basıldı. James Edward Alexander da Britanya Krallığı adına görev yaptığı Hindistan ve İran'dan ülkesine dönüş yolunda 1826 Sonbaharında Türkiye'den geçti. Daha sonra Sir unvanı alacak, büyük bir kâşif olarak anılacak, eski ve yeni karalarda pek çok yerde asker ya da kâşif olarak önemli roller üstlenecek ve Britanya ordusunda orgeneralliğe kadar terfi edecek acemi bir askerin ülkesine dönüş yolculuğuydu bu aslında. Ne var ki bu acemi asker ve kâşif ülkesine döner dönmez 1827'de bu yolculuğun hikâyesini de

içeren *Travels From India to England* isimli kitabını yayımladı. Bu kitabın bir bölümünde de Erzurum'dan İstanbul'a kadar olan yolculuğuna yer verdi. Bu bölümde detaylı ve ön yargılı bir anlatımdan, alıntılamalardan uzak; bununla birlikte çarpıcı ve gerçekçi yorumlar ve gözlemlerle yol üzerinde bulunan Koyulhisar, Niksar, Tokat, Amasya, Bolu, İzmit gibi şehirler hakkında bilgiler verdi. Ayrıca 1826 senesinde Osmanlı topraklarında yaşanan bazı olaylara da özet bir biçimde ışık tuttu. Yazarın Türkiye'den geçtiği tarihlerde Erzincan'da yeni gerçekleşen bir depremin izlerine rastlaması, Tokat'ta 1826 yazında etkili olan ve neredeyse Tokat sonrası uzun bir yol boyu etkilerini gözleme fırsatı bulduğu bir veba salgınına şahit olması, Bolu'da İstanbul'un neredeyse üçte birini alt üst eden bir yangını haber alması, İzmit'te yeni kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın bazı unsurlarının ormanlara gizlenmesi gibi dönemin güncel olaylarından bahsetmesi ilginç ve dikkate değer bilgilerden bazılarıdır. Yazar, ayrıca yolculuğu boyunca bitkiler, hayvanlar, akarsular, coğrafi şekiller, yolların durumu, menziller hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Yazar, daha sonra 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlıların karşısında; 1855 senesinde Kırım Savaşı'nda Osmanlıların yanında askerî görevlerde de bulundu ve bu görevleriyle ilgili yazdığı kitaplarda da Osmanlı Devleti ve bazı toprakları hakkında önemli gözlemler aktardı. Şimdi, bu Britanyalı askerinin hayatını ve 1826'da Erzurum'dan İstanbul'a olan yolculuğunu anlatma zamanı.

1. James Edward Alexander: Hayatı ve Eserleri

İskoçyalı seyyah, kâşif, yazar ve Britanya ordusunda askerdir. Stirling'de 16 Ekim 1803 tarihinde dünyaya gelmiştir (Waterston ve Shearer, 2006: 12; Proceedings, 1888: 170). Westertonlu Sir James Edward Alexander olarak da anılmaktadır (Burke, 1879: 15). Clackmannanshire Powisli Edward Alexander ile onun ikinci karısı Stirling Belediye Başkanı John Glas'ın kızı Catherine Glas'ın en büyük oğludur (Dod, 1854: 87). Önceleri Baronet olan daha sonra Stirling Kontu olan Menstrieli William Alexander'ın soyundandır (Proceedings, 1888: 170). Ailesi, 1808 senesinde Stirling yakınlarındaki Powis House'u James Mayne'den 26500

pound karşılığında satın almıştır. Bankacı olan babası, 1827'de Stirling Bankacılık Şirketi'nin batmasıyla Powis House'u satmak zorunda kalmıştır. Eğitimini Edinburgh, Glasgow ve Sandhurst Kraliyet Askerî Koleji'nde almıştır. 1837'de Kraliyet Topçu Sınıfı'ndan Albay C. Mitchell'in kızı Marie Mitchell ile Cape Town'da evlenmiştir (Dod, 1854: 87). 1853 yılında, 1803'te Doğu Hindistan Şirketi'nden Dr. John Henderson tarafından yaptırılan Allan Köprüsü (Bridge of Allan)'ndeki Westerton House'u almıştır. Burada her Pazar gittiği Logie Kirk Kilisesi'nin en yaşlısı olmuştur. Wight Adası (Isle of Wight)'ndeki Ryde'de 2 Nisan 1885'te ölmüş, ancak memleketi Stirling'in doğusunda, Eski Logie Kilisesi'ne gömülmüştür. Ölümünden sonra mirasçıları Westerton House'u Edmund Pullar'a satmıştır. Hindistan, İran, Rusya, Amerika Kıtası, Afrika ve Yeni Zelanda'da askerî görevlerde bulunmuştur. 1868'de tümgeneral, 1877'de korgeneral ve 1881'de orgeneral rütbelerini almıştır. *Kleopatra'nın İğnesi* adlı dikilitaşın Thames Nehri kenarına dikilmesinde etkili olan kişidir (Waterston ve Shearer, 2006: 12).

1.1. Britanya Adına İlk Askerî Hizmetleri

Edinburgh, Glasgow ve Sandhurst'ta eğitim aldıktan sonra, daha sonra Madras Valisi olacak, akrabası Sir Thomas Munro'nun yardımıyla erken bir yaşta Hindistan'a gitmiştir. Burada 1820'de Britanya Ordusu'na dâhil edilen Doğu Hindistan Şirketi Ordusu'nda istihdam edilmiştir. Bir ara Madras Hafif Süvarilerine atanmış ve kısa bir süre sonra Madras valisi ve aynı zamanda akrabası Thomas Munro'nun yakın koruması olmuştur. Daha sonra Ocak 1825'te 13. Hafif Ejderhalar (Light Dragoons) Birliği'ne nakledilmiş ve gönüllü olarak Birmanya'ya giderek ilk Birmanya Savaşı'nda yer almıştır. Hindistan'dayken yalnız askerî görevlerde ve operasyonlarda bulunmakla kalmamış; aynı zamanda kendisini Doğu dillerini öğrenmeye adanmıştır. (Obituary, 1885: 343; Proceedings, 1888: 170).

Doğu Hindistan Şirketi'ndeki hizmetini tamamladıktan sonra 26 Kasım 1825'te Sir John Macdonald Kinneir'in altında İran elçiliğine askerî ateşe olarak atanmıştır. 1826 İran-Rus Savaşı sırasında İran'daydı ve burada İran ordusuyla beraber sahada Ruslara karşı görev alarak savaştaki bütün olaylara tanıklık

etmiştir. Savaş sonrası kendisine İran'a ait ikinci dereceden *Şir ü Hurşid* (Aslan ve Güneş) nişanı takdim edilmiştir (Proceedings, 1888: 170; wikisource). 1826 Sonbaharında İran'dan ayrılmış ve ülkesine dönmüştür. Hindistan'daki görevi, Birmanya Savaşı, İran'daki hizmeti ve Türkiye üzerinden Britanya'ya dönüş yolunda başından geçenleri 1827'de *Travels From India to England* başlıklı ilk kitabında yayımlamıştır (Alexander, 1827).

Resim 1. James Edward Alexander (1827)

Doğu dillerindeki yeterliliğinden dolayı İngiltere'ye dönüşünde kendisine Heylebury Koleji'nde profesörlük teklif edilmiş ancak bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun yerine Erkânıharp Koleji (Military Staff College)'nde son sınıfa katılmış; birinci sınıf diploma almış ve çok kısa bir süre sonra 16. Mızraklı Süvariler (16th Lancers) Birliğinde teğmenliğe terfi ettirilmiştir. Daha sonra, askerî çalışmalarını tamamlamak ve Sir Charles Paisley'in altında Kraliyet Mühendislerine (Royal Engineers) katılmak için bir yıl izin almıştır (Proceedings, 1888: 170). Bu zaman zarfında Doğu dillerinden ilk kitap çevirisini de yapmıştır. Bu kitap Hindistan'dan Fransa ve İngiltere'ye giden ilk Hintliye ait olması bakımından dikkat çeken bir eserdir (Trivedi, 2003: 169-177). Çevirisini yaptığı kitap Babür İmparatoru II. Alemşah'ın temsilcisi olarak Doğu Hindistan Şirketi tarafından Britanya'ya gönderilen

Mirzâ Şeyh İ'sâmüddin'e aitti. Bu kişinin seyahat notlarını *Vilayet-nâme* (Mirza Şeyh İ'sâmuddin, 1827) başlığıyla Farsçadan İngilizceye tercüme etti. Daha sonra eserin bir çevirisi de 2002'de *The Wonders of Vilayet* başlığıyla Keiser Haq tarafından yapılmıştır (Mirza Şeyh İ'sâmuddin, 2002).

1.2. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne Karşı James Edward Alexander

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken, 1829 senesinde Rus General Diebistsch'in karargâhında bulunmuş; Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmış ve İran'a bir seyahat gerçekleştirmiştir (Obituary, 1885: 343). Bu hizmetin bitiminde ve İngiltere'ye dönüşü sırasında, başına istenmedik bir hadise gelmiştir. Sivastopol yoluyla bir Rus fırkateyninde ilerlerken, gemide görülen veba olayının bir sonucu olarak orada karantinaya alınmıştır. Limana şans eseri olarak, sonradan Baron unvanı alacak Kırım Savaşı sırasındaki filonun başkumandanlığını yapacak, o tarihlerde henüz bir yüzbaşı olan Edmund Lyons tarafından kumanda edilen, daha sonra Karadeniz'de seyrüsefer edecek olan H.M.S. "Blonde (Sarışın)" [gemisi] uğramıştır. Sadece Yüzbaşı Lyons'un, vatandaşı ile iletişim kurabilmesi için karantina istasyonuna inmesine izin verilmiştir. Blond'un ayrılışı üzerine Sir James Alexander, İngiliz Hükümeti'nin gizli ajanı olma şüphesiyle Rus makamları tarafından hemen tutuklanmıştır. İki ay boyunca Sivastopol'da diğer mahkûmlarla birlikte keyfi olarak hapiste tutulmuştur. Sonunda karakışta, muhafız eşliğinde St. Petersburg'a gönderilmiştir. Burada daha fazla sınırlandırma ve sert muameleye maruz kalmıştır. Sonunda, Britanya elçisinin araya girmesiyle, fakat uğradığı haksızlığa karşı Çar Nikola'dan şahsen aldığı küçük bir özür dışında, kendisine hiçbir tazminat ödenmeden serbest bırakılmıştır. İsveç ve Danimarka üzerinden İngiltere'ye geri dönmüş; Rusya ve Türkiye ile ilgili olarak sağladığı değerli bilgilerin, planların ve raporların tanınmasıyla, boştaki bir yüzbaşılığa terfi ettirilmiştir (Proceedings, 1888: 170-171). James Edward Alexander 1829'da Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken yaşadıklarını, gördüğü yerleri *Travels Through Russia and Crimea* başlıklı iki ciltlik kitabında 1830'da yayımlamıştır (Alexander, 1830). Kitabında Hamburg'dan yola çıkıp San Petersburg'a varışını; Rusya'daki günlük yaşamdan

çeşitli sahneleri ve buradaki halkın karakterini ayrıntılı olarak işlemiştir. Alexander, Moskova'nın görülmeye değer yer ve anıtlarını betimledikten sonra Odessa'ya olan yolculuğunu anlatmıştır. Britanyalı asker, 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi'nde deniz üzerinde gerçekleşen tüm olaylara şahit olmuştur. Edirne'de ordu karargâhında bulunmuş ve buradaki tarihî anıtlar ve şehir yaşamıyla ilgilenmiştir. Bir ay boyunca Sivastopol'da kalmış, ne var ki planlarında İstanbul'u ziyaret edip Mısır ve İtalya'ya ulaşmak varken bunu gerçekleştirememiştir. İskandinavya yolundan ülkesine dönmek zorunda kalmıştır Kitabının ikinci cildinde Sivastopol, Anapa, Varna, Sizebolu, Osmanlı Rumelisi, Navarin Olayı, Sultan İkinci Mahmud, 1828-1829 Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür (Alexander, 1830).

1.3. Bir Kâşif Olarak James Edward Alexander

1830-1831'de keşif maksadıyla Güney Amerika'yı ziyaret etmiş ve Essequibo ve Maza'ya iki gezi düzenlemiştir (Obituary, 1885: 343). Sir James, esasında, sömürge ofisi tarafından, (ABD) Dışişleri Bakanı'ndan illerin çeşitli valilerine hitaben yazılmış mektup ve itimatname belgesi olarak, Kuzey ve Güney Amerika'daki kölelik durumuna ilişkin önemli bir soruşturma komisyonunu idare etmek üzere seçilmiştir. Bu görevin tamamlanmasından sonra, Lordlar Kamarasında, Amerika'daki kölelik üzerine raporu sunulmuş ve büyük takdir toplamıştır (Proceedings, 1888: 171). James Edward Alexander Amerika ziyareti sırasında İngiliz Guyanası, Barbados, Tobago, Trinidad, Grenada, St. Vincents, Jamaika ve Küba'yı; ardından Missisipi boyunca Kanada ve Birleşik Devletlerin doğusunu ziyaret etmiştir. Alexander'ın Amerika'daki gezisi hakkında *The Court Journal* isimli bir yıllıkta şunlar yazılıdır: "Yüzbaşı Alexander, belki de şimdiye kadar var olan en hızlı seyyahtı. On iki ayda on altı bin kilometreden fazla yol kat etti. Bunun mümkün olması hiçbir şekilde tahmin edilemezdi." (The Court Journal, 1833: 332-333). Alexander, Amerika'daki izlenimlerini *Translantic Sketches* isimli bir kitapta toplamış ve bu kitap 1833'te İngiltere'de iki cilt (Alexander, 1833a) ve ABD'de tek cilt (Alexander, 1833b) halinde basılmıştır. Alexander'ın bu kitabı 2012 yılında Cambridge Üniversitesi tarafından İngiltere'deki iki ciltlik baskısı esas alınarak yeniden yayımlanmıştır (Alexander, 2012). Kitap, Amerika'nın tabiatına,

halklarına ve buradaki yerlilerin ve kölelerin geleneklerine dair dikkat çekici gözlemler sunar. Eser boyunca Alexander, okuyucuyu maceralarında yanına alır, ama aynı zamanda karşılaştığı köle toplulukları hakkında önemli yorumlarda bulunur.

Amerika dönüşü tam ücretle askerî görevine devam etmiş ve 42. Highlanders (İskoçyalılar) (Black Watch/Kara Gözcü) Birliği'ne yüzbaşı olarak katılmıştır. Bu alayla görev yaparken, Afrika'da keşifler yapmak için Kraliyet Coğrafya Kurumu tarafından davet edilmiş ve girişimci karakterine uygun bu görevi kolaylıkla kabul etmiştir. Ancak İngiliz keşif gezisinin ardından 1832'den 1834'e kadar Portekiz'deki İki Kardeşin Savaşı (War of The Two Brothers)'na tanık olmuştur. Kardeşlerden Don Miguel'e karşı alanda olmasıyla, daha fazla aktif hizmet görme ve keşif kuvvetine katılarak daha fazla coğrafi bilgi edinme fırsatı bulmuştur. Etkin hizmeti, yanında yer aldığı diğer kardeş Don Pedro'dan albay rütbesi alarak ödüllendirilmiştir (Proceedings, 1888: 171). Portekiz ve 1834 Savaşı'yla ilgili gözlem ve notlarını 1835 senesinde *Sketches in Portugal during the Civil War of 1834* başlıklı kitabında yayımlamıştır (Alexander, 1835). Bu eser İki Kardeş Savaşı hakkındaki önemli kaynaklardan birisidir.

Portekizli kardeşlerin savaşından sonra Afrika'nın batı kıyısındaki H.M.S "Thalia" gemisinde keşif görevine devam etmiş ve farklı yerleşimleri ziyaret etmiştir. Cape Town'a vardıklarında, Caffres/yerliler/zenciler ile savaşın başlaması yakındı ve keşifler için zaman hiç de uygun değildi. O da Sir Benjamin D'Urban altındaki sahadaki birliklere katıldı ve onun tarafından emir subayı yapıldı. Yerlilerle savaş yapıldığında tarihler 1835'i gösteriyordu. Thalia gemisi ile Batı Afrika'daki seyahatlerini, yerlilerle savaşı da içeren deneyim ve gözlemlerini 1837'de *Narrative of a Voyage of Observation among the Colonies of Western Africa, in the Flag-Ship Thalia; and of a Campaign in Kaffir-Land* başlıklı kitabında topladı (Alexander, 1837). Yerlilerle savaşın bitiminde, 1836-7'de Sir James Alexander, keşif görevine devam etmiş ve yalnızca yedi kişinin eşliğinde, o sırada Güney Afrika'da gezginlerin maruz kaldığı tehlikeler ve zorluklara göğüs gererek, Afrika'nın iç bölgelerine girmiştir. Bir yıl içerisinde 4000 mil yürümüş ve Büyük Namaquas (Namaklar-Güney Afrika,

Bostvana ve Namibya'da yaşayan bir etnik grup), Boshmans (Boşmanlar?/Bushman?) ve Hill Damaras (Dağ Damaraları-Namibya'da bir etnik grup) ülkeleri hakkında geniş bir rapor hazırlamıştır (Obituary, 1885: 343; Proceedings, 1888: 171-172). 1836-1837 yıllarında Afrika içlerine doğru yaptığı keşif seyahatlerini 1838 senesinde *Expedition of Discovery into the Interior of Africa* isimli iki ciltlik kitabında ölümsüzleştirdi (Alexander, 1838). Kurucuları arasında yer aldığı Kraliyet Coğrafya Topluluğu adına 8 Eylül 1836'da başlayıp 21 Eylül 1837'de son bulan şimdiki Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki Namaqualand ve Namibya'daki Damaraland bölgelerini içeren bir seyahat yapmıştır. Bu keşif seyahati sırasında kaya örneklerini, nadir bulunan hayvanların postlarını, kuşların derilerini, silahlarını, Hereroların ve Namakların alet edevatlarını topladığı gibi bölgenin haritalarını çizmiş ve Herero diline ait kelimelerin ilk listesini yapmıştır. Daha sonra, Arrowsmith, onun verilerini kullanarak sefer kitabına eşlik eden bir harita çizmiştir. Orange Nehri'nin ağzındaki Alexander Körfezi, adını ondan almıştır.

Afrika'daki bu keşif hizmeti karşılığında şövalye unvanını elde etti (Obituary, 1885: 343). Sir James E. Alexander İngiltere'ye döndükten sonra, tahta çıkmasından sonra Kraliçe Victoria tarafından bizzat verilen ilk onur olmak üzere, Afrika'daki hizmetleri için şövalyelik onurunu aldı. Afrika'daki görevleri onu, geçici olarak yarı ücretle çalışmaya mecbur bırakmıştı; ancak kısa süre sonra 14. Alay'da bir yüzbaşı olarak tam ücretine döndü. İngiltere'de kaldığı bu süre zarfında önceki gezi ve savaş notlarından farklı bir çizgide bir biyografi eseri olarak *Life of Field Marshal, His Grace the Duke of Wellington* başlıklı iki ciltlik eserini 1839-40 yıllarında bastırıldı (Alexander, 1839-40). Bu kitapta Demir Dük olarak da tarihe geçen ve Britanya Başbakanlığı da yapan Wellington Dükü Arthur Wellesley (1769-1852)'in biyografisi, siyasi ve askerî kariyerinde yer alan olaylar 1835 senesine kadar etraflıca anlatılmıştır.

1.4. Amerika'da ve Kırım Savaşı'nda James Edward Alexander

1841-1855 yılları arasında Kuzey Amerika'da görev yaptı. Orada, Quebec'ten Halifax'a New Brunswick ve Kanada ormanları yoluyla askerî bir yol yapımında zorlu keşif ve araştırma görevini üstlenmesi istendi. 1844-45 yılları arasında bu zorlu görevde asistan kraliyet mühendisi olarak görev yaptı. Üstlenmeye davet edildiği bu zorlu hizmet için, o kadar meşgul olduğu hâlde, hafif bir ilave ödemenin ötesinde hiçbir terfi veya ödül almadı. Sir Benjamin D'Urban, Kanada'daki Britanya kuvvetlerinin komutanlığına atandığında, derhal, yeniden James Alexander'ı emir subayı olarak atadı. Sir Benjamin Montreal'de ölene kadar bu görevde kaldı. Benjamin'den sonra Kanada'daki kuvvetlerin komutanı olan Sir William Rowen tarafından tekrar kendisine emir subaylığı teklif edildi ve o seçkin subayın personeli olarak Kanada'da 5,5 yıl daha görev yaptı (Proceedings, 1888: 172). Amerika'da kaldığı süre zarfında İngiliz Kuzey Amerikası'nda, New Brunswick Ormanlarında tam yedi yıl geçirmiş ve bu gezinin sonuçlarını 1849'da *L'Acadie; or Seven Years' Explorations in British North America* başlığıyla iki cilt hâlinde yayımlamıştır (Alexander, 1849).

Kırım Savaşı'nın patlak verdiği sırada binbaşı olarak alayına dönmüş; kısa bir süre sonra yarbay rütbesine terfi etmiştir. 1855'te Sivastopol Kuşatması'nda bulunmuş ve aldığı emirleri başarıyla yerine getirmiştir. Alayıyla önemli işler başarmıştır (Proceedings, 1888: 172). Kanada'daki günleri ve Kırım Savaşı sırasındaki gözlemlerini 1857'de basılan iki ciltlik *Passages in the Life of a Soldier, or, Military Service in the East and West* başlıklı kitabında toplamıştır. Kitabın ilk cildi ağırlıklı olarak Britanyalı askerin Kanada gözlemleri; ikinci cildi ise Kırım Savaşı sırasındaki günleri ve gördüklerini içermektedir (Alexander, 1857). Alexander, bu kitabından kısa bir zaman sonra 1860'ta yayımladığı *Salmon-Fishing in Canada by a Resident* başlıklı kitabında Kanada'da bir somon avcısının bilmesi gereken her şey hakkında basit bilgiler ve talimatlar vererek, nerede balık tutacağı, en iyi yem ve ekipman, Kanada balıkları ve daha fazlası hakkında basit bilgiler ve talimatlar sağlayan eksiksiz bir rehber

yayımlamıştır. Balıkçılık tarihi üzerine önemli bir eserdir (Alexander, 1860).

1.5. James Edward Alexander'ın Yeni Zelanda'daki Görevi-Britanya'ya Diğer Hizmetleri

Sir James Alexander daha sonra bir tabur komutanlığına atandı, ancak kısa süre içerisinde eski alayının 14. taburunu yükseltmek üzere seçildi. Bunu o kadar çabuk yaptı ve o kadar hızlı bir şekilde onları etkin bir duruma getirdi ki taburu sahada hizmete giren yeni iki taburdan ilki olmayı başardı. Taburunu bu şekilde yükselten Alexander, Maori Savaşı'nda bulunmak üzere 1862'de Yeni Zelanda'ydı. Burada bir süre Taranaki Eyaleti'nde ve Sir Duncan Cameron'un emri altında Waikato'nun önemli ileri karakollarında sorumluluk aldı. Maorilerle olan savaşlarla ilgili 1863'te *Incidents of the Last Maori War in New Zealand in 1860-1861* (Alexander, 1863a) adlı kitabını kaleme almıştır. Bu kitabı yayımladığı tarihlerde Victoria'dan Britanya'ya olan yolculuğunu içeren *The Albatross: Record of Voyage of the "Great Britain" Steam Ship from Victoria to England in 1862* isimli bir başka kitap da çıkarmıştır (Alexander, 1863b). Yeni Zelanda, yerliler, kültürleri ve Maorilerle olan savaş konu eden bir diğer kitabıysa *Bush Fighting Illustrated By Remarkable Actions and Incidents of The Maori War in New Zealand* adıyla 1873 senesinde basılmıştır (Alexander, 1873).

James Edward, 1868'de tümgeneral, 1877'de korgeneral ve emeklilik günlerinde 1881'de fahri olarak orgeneral rütbelerine terfi ettirildi. Yedi savaş madalyasına layık görüldü. Bunlardan en dikkate değer olanı Bath onuruydu (Proceedings, 1888: 173). Gerek aktif hizmet ve gerekse emeklilik yıllarında Britanya ordusunun çıkarları ve gelişimine, özellikle de ekipmanlarına ve bu objeleri gücünün sonuna kadar kullanmaya yönelik yorucu çabaları konusundaki derin ilgisi iyi bilinmektedir (Proceedings, 1888: 173).

Mısır Dikilitaşı'nın Thames Nehri kenarına taşınmasında rolü önemlidir (Proceedings, 1888: 173). Kleopatra'nın İğnesi olarak tanınan bu dikilitaşın Britanya'ya getirilmesi hakkında *Cleopatra's Needle, the Obelisk of Alexandria; its Acquisition and Removal to England* adlı kitabı 1877'de yayımlanmıştır (Alexander, 1879).

Yayımladığı 14 kitap dışında askerî, bilimsel ve sosyal başlıklı pek çok makale kaleme almıştır. (Proceedings, 1888: 173). Alexander, katıldığı savaş operasyonları ve gezileri sırasında uğradığı çeşitli yörelerin arkeolojik eserlerini betimlemiş ve aynı zamanda kişisel koleksiyonu için sikke, yazıt ve rölyef (kabartma) yontular derlemiştir.

Resim 2. James Edward Alexander (Yaşlılık Zamanı)

2. James Edward Alexander'ın Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu

James Edward Alexander'ın 1826 yılında Erzurum'dan İstanbul'a kadarki yolculuğunu alıntıladığımız *Travels from India to England* başlıklı kitabı onun ilk eseridir ve 22-23 yaşındaki bir askerinin ilk deneyimlerini ve gezilerini konu almaktadır. Kitap Parbury ve Allen yayınları tarafından 1827 yılında Londra'da basılmıştır. Tamamı xv+301 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın girişinde yazarın bir portresine yer verilmiştir. Kitap iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda sekiz bölüm olup yazarın Birmanya ve

Hindistan'daki günleri ele alınmıştır (Alexander, 1827: 1-74). İkinci kısım ise İran ve Anadolu üzerinden ülkesine dönüş yolculuğuna ait 14 bölümü içermektedir (Alexander, 1827: 75-292). Bu kısımda ilk 12 bölüm İran'a ait gözlemleri içerirken 12. bölümde yazarın Tebriz, Nahcivan, Erivan yoluyla Kars'a; oradan da Erzurum'a gelişi üzerinde durulmaktadır. Kitabın 13. bölümü yazarın Erzurum'dan İstanbul'a olan yolculuğunu içermektedir (Alexander, 1827: 229-241). 14. Bölüm Avrupa Türkiye'si başlığını taşımakta olup yazarın İstanbul'dan ülkesine dönüş yolculuğunu anlatmaktadır (Alexander, 1827: 242-257). Bu bölümlerden sonra bir de değerlendirme faslı bulunmaktadır (Alexander, 1827: 258-259). *Appendix* kısmında Birmanya Savaşı'na ait bir kronoloji, 1826-1827 Rus-İran Savaşı'na ait bir neden sonuç özeti, son olarak da İran, Anadolu ve Avrupa Türkiye'sine ait bir seyahat rehberi bulunmaktadır (Alexander, 1827: 259-292; bk. Ekler). Kitabın sonunda yazarın 22 tane skeç tarzı çizimleri de kitaba eklenmiştir (Alexander, 1827: 293-301). Bu çizimlerden üçü Türklere aittir. 20. çizimde Ağrı Dağı, 21. çizimde Türk Posta Tatarı, 22. çizimdeyse Türk silahları vardır (Bk. Resimler). Kitapta 16 illüstrasyon bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Osmanlı askerlerine aittir (Alexander, 1827: 238; bk. Resimler).

Kitabın önsöz kısmında yazarın bu kitabı yazarken içerisinde bulunduğu koşullar etrafıca anlatılmıştır. Alexander'ın büyük bir dilemma (ikilem) içerisinde bulunduğu anlatılan önsözde, onun İngiltere'de yeterli süre bulunup kendisini biraz daha geliştirme ve eğitim alma imkânı olmadığı ve bunun diğer yazarlara nazaran bir dezavantaj teşkil ettiği, ama bu dezavantaja rağmen kendisinin aynı zamanda olaylara yerinde şahit olmak gibi bir avantaja erken bir yaşta sahip olduğu açıklanmıştır. Önsözde bu konuyla ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

Bir genç yazar öz gücüne ve öngörülerine güvenmemekle birlikte içten içe yaptığı işin halk nezdinde kıymetsiz bir sonuç vermemesini umarak dünya karşısındaki ilk yolculuğuna başlamıştı. Bu eserin yazarı kendisini büyük bir dilemma içinde bulmuştur. Bu onun büyük ölçekli ilk edebi çabasıdır; İngiltere'de boş zamanı ve geniş imkânları olan yazarlara nazaran pek çok dezavantaj oluşturan şartlar altında çalıştığının farkında olarak İngiltere'den erken ayrılmış ve seçtiği iş bakımından da edebiyata

çok elverişli olmayan şartlar altında olmasına rağmen özellikle İran'da her seyyaha nasip olmayacak gözlemler yapabilmeyen tadını çıkarmıştır (Alexander, 1827: VII).

Kitabın önsözünde, yazarın özellikle İngiltere'nin İran elçiliğinde çalışması, yol boyunca geçtiği yerleri iyi tanıyan insanların kendisine eşlik etmesi, ayrıca Farsça gibi bir dili biliyor olmasının avantajları da vurgulanmıştır. Buna ek olarak, yazarın eserini eski seyyahlardan yararlanıp uzatmak, kendi yorumlarını uzun uzadıya aktarmak gibi yöntemler yerine daha çok gözlemlerine dayalı bir anlatıma yöneldiğinin altı çizilmiştir. Bu konuda önsözde şu ifadelerle rastlanmaktadır:

İngiliz elçiliğine bağlı olma ve ülkeyi iyi tanıyan yol arkadaşları olması şansına sahip olması göz ardı edilemez. Buna ek olarak Farsça dili ile olan tanışıklığı yerel insanlarla olan iletişimde yolculuğu boyunca yardımcısı olmuştur.

Yazar çalışmasını (işini) eski seyyahlardan vs. faydalanarak kolaylıkla uzatabilirdi fakat bunu yapmaktan özellikle kaçınmıştır. Yaşananlara kendi yorumundan ziyade diğerlerinin söylediklerini vermiş ve kendisi açısından genelde günlük rutinini anlatmakla yetinmiştir. Yazarın olaylar, tarih ve tarihi yerler ile ilgili olarak çok fazla yorum yapmayışı; buna karşın sadece gözlemlerini ve gözlemlendiği şeyleri yazdığını bilmek gerek (Alexander, 1827: VIII).

Önsözde yazarın seyahat notları dışında Ava (Innwa-Myanmar)'daki askerî operasyonun kronolojik bir sıralamasıyla Birmanya Savaşı'na değinmesi, Rus-İran Savaşı'na ilişkin sebep-sonuç tasarlamasının esere tarihî bir kıymet de verdiği belirtilir. Ayrıca eserin ikinci kısmı daha önemli gözükse de ilk kısımda Birmanya İmparatorluğu ve tebaasına ilişkin gözlemlerin de en az o kadar önem arz ettiği dile getirilmiştir. Önsözde bu husus şu şekilde aktarılmıştır:

Appendixte (Ekler kısmında) yer verdiği Ava'daki askerî operasyonların kronolojik özeti bir nevi, arkadaşı Albay Snodgras'ın eksiğini kapatma girişimiydi, kısa ve başarılı "anlatı" ile Burma Savaşı'na bir göz atmıştır. Eserde ayrıca Ruslar ve Farslar arasında yaşanan savaşın sebeplerini ve savaşın seyrini anlatır. Bu zaman dilimi ile ilgili anlatı özellikle gelecekte de kabul görecektir. Anlattığı ayrıntılar genelde beklenmedik kaynaklardan toplanmıştır. Yazarın oluşturduğu rota ilerleyen dönemlerde gelecek seyyahlar için de iyi bir örnek teşkil edecektir. Her ne kadar çalışmanın ikinci kısmı çalışmanın en önemli bölümü gibi

adedilse bile, yazar, Burma İmparatorluğu ve halkını anlattığı bölümlerin de aperatif niyetine dahi olsa kullanışlı olacağı kanaatindedir, zira bu bölüm de kitaplara atıf yoluyla değil birebir gerçek deneyimlerle yazılmıştır. Yazar tarafından çizilen illüstrasyonlar önde gelen sanatçılardan R. J. Lane'in gözetiminde yapılmıştır. Sonuç olarak; yazar eserini halkın içtenliğine sunup, olması mümkün hatalarının diğer yazarlara kıyasla tecrübesizliği dolayısıyla mazur görüleceğine ve hoşgörüle kabul edileceğine inanmaktadır (Alexander, 1827: IX-X).

James Edward 26 Nisan 1826'da Hindistan'ın Bombay kentindeki limandan başlayan İngiltere'ye geri dönüş yolculuğunda 2 Haziran'da Basra'ya varmış; Şiraz'a (İran) geçerek, Britanya elçisi Macdonald Kinneir'e askerî ateşe olarak atanmıştır. 1826 Sonbaharında ülkesine doğru yoluna devam etmiş ve 2 Ekim 1826'da Erzurum'a ulaşmıştır. Geceyi burada geçirdikten sonra İstanbul'a doğru yoluna devam etmiştir (Alexander, 1827: 215-228). James Edward Alexander Erzurum'dan İstanbul'a seyahati sırasında ilk olarak Erzurum Valisi'ni ziyareti ve Erzurum'dan ayrılışını ele almıştır. Daha sonra Fırat Nehri boyunca ilerleyişini, Aşkale'ye varışını, Karakulak'taki molayı kaleme almıştır. Yolculuğunun bu safhasından sonra İran ve Türkiye'deki menzil sistemini karşılaştırmıştır. Yol boyunca mola verdiği ve sarp bir bölge olduğu anlaşılan Şeytan Deresi'ni tasvir etmiştir. Son zamanlarda yaşanan bir depremi, Trabzon Vilayeti sınırlarından geçişini vurgulamıştır. Koyulhisar, Niksar ve Tokat'a doğru yolculuğunda Tokat'taki veba salgınına işaret etmiştir. Amasya'daki konaklamasında Eflaklı bir sürgün, dikkatini çekmiştir. Amasya'dan sonra Merzifon-Bolu-İzmit üzerinden İstanbul'a varışını dile getirmiştir.

Yazarın bu yolculuğu 1843'te başlangıç noktası Erzurum'dan bir sonraki menzil Aşkale'ye uzaklığı dokuz saat; son durak olan İstanbul'a uzaklığıysa 257 saat mesafedeydi. Aşkale'den bir sonraki durak Karakulak'a mesafe 16 saat; Karakulak-Kelkit (Çiftlik) arasındaki mesafeyse 12 saattir. Kelkit'ten sonra Şiran 6; Şiran-Karahisar arası 16 saattir. Karahisar'dan sonra Hacı Murad, Tilemse (Tokat Reşadiye yakınları); Niksar, Tokat, Amasya, Merzifon, Hacıköy, Osmançık, Tosya, Koçhisar, Karacaviran, Karacalar, Çerkeş, Hamamlı, Gerede, Bolu, Düzce, Hendek, Sapanca ve İzmit menzilleri o tarihlerde kullanılan ana yol güzergâhını

oluşturmaktaydı. Bu yol Osmanlı Devleti'nde Erzurum'dan Niksar'a kadar Anadolu'da orta kol olarak bilinen İstanbul-Erzurum ile Tokat'tan İstanbul'a kadar Anadolu'da sol kol olarak bilinen Üsküdar-Bağdat yolu üzerinde çizilmiş bir rotaydı (Halaçoğlu, 2002: 69-94). Yazar, bu yolculuğu içeren kısma şu başlığı atmıştır:

Paşa'yı Ziyaret-Erzurum'dan Ayrılış-Fırat'ı Geçmek-Aşkale-Karakulak-İran ve Türkiye'de Posta-Şeytan Vadisi [Sheitan Dere]-Son Deprem-Sainla-Trabzon Paşalığı Sınırlarına Giriş-Koyulhisar-Afun-Niksar-Almus-Tokat, Veba Şehri-Amasya-Eflaklı Sürgün-Merzifon-Dowlut-Osmancık-Tosya-Karacalar-Bolu-Izmit-İstanbul'a Varış (Alexander, 1827: 229).

2.1. Erzurum Valisi'yle Görüşme, Erzurum'dan Ayrılış ve Aşkale'ye Varış-Fırat Nehri'nin Eşlik Ettiği Bir Yolculuk

Bir önceki gece Erzurum'da konaklayan Alexander, ertesi sabah 3 Ekim'de Doktor Bekey ve bir Ermeni tüccarın Fransızca konuşmalarını duyarak uyandığını belirtmiştir. Erzurum Valisi'nin idari sahasını açıkladıktan sonra Vali'yle yaptığı görüşmeyi anlatmıştır. Erzurum Valisi'nin daha önce Osmanlı dış işlerinde görev yapmış; mahkeme soruşturması sebebiyle görevden alınmış Alli Paşa isminde birisi olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte, yazar Erzurum Valisi'nin adını eserinde tam olarak telaffuz edememiştir. Alli Paşa dediği Erzurum Valisi Galip Said Mehmed Paşa'dır. 1763 senesinde dünyaya gelen Galip Mehmed Paşa ile ilgili yazarın verdiği diğer bilgiler doğrudur. Zira, kendisi Osmanlı hariciyesinde önemli görevlerde bulunmuş; 1806, 1808 ve 1814 tarihlerinde üç defa reisülküttap; 1823'te sadrazamlık yapmış; gerçekten de hakkındaki bir sürgün kararından sonra 1824-1829 tarihleri arasında Erzurum Valisi, başka bir deyişle Şark Seraskeri olmuştur (Mehmed Süreyya, 1996: 544). Erzurum'u kalabalık ve içerisinde 100.000 nüfus barındıran bir şehir olarak nitelemiştir. Erzurum'dan öğle saatlerinde ayrılan seyyah, yanında arkadaşı ve tatar da olduğu halde 30 mili dokuz saatte kat ederek Aşkale'ye ulaşmıştır. Aşkale'ye olan yolculuğu esnasında gün boyu yağmur yağmasından bahsetmiştir. Ayrıca Fırat Nehri'nden geçtiklerinden söz etmiştir. Buradaki Fırat Nehri'nden kastedilen Fırat'ın kollarından *Karasu* olmalıdır. Tatarın ironik durumundan; komik durumuna karşı ulaştıkları menzil-hanede ona gösterilen ilgiden;

onun gördüğü ilgiye karşın kendilerine yapılan imansız muamelesinden söz etmiştir. Bunlardan bahsederken Türklerin gayrimüslimlere ve Avrupalılara bakış açısına dair izlenimlerini dile getirmiştir. Yazar seyahat notları içerisinde yer yer dikkatini çeken Türkçe kelimeleri kullanmaktan kaçınmamıştır. Örneğin Erzurum-Aşkale arasındaki mesafeyi İngiliz ölçüsü olarak 30 mil olarak belirtirken Türklerin mesafeler için kullandığı saati de *saut* şeklinde vermiş ve iki merkez arasındaki dokuz saati vurgulamıştır. Aşkale'yi *Askalar* şeklinde telaffuz etmiştir. Tatarın yanında bulunan posta sürücülerini *soorages (postillions)* şeklinde ifade eden yazar, tatarın sürücülerini zaman zaman hızlarını azaltması konusunda uyarmasını *yawash (yavaş)* şeklinde yazmıştır. Ayrıca tatarın tütün içmesini anlatırken Osmanlıların duhan çubuğu dediği tütün içilen çubuğu *chebook* şeklinde kaydetmiştir. Menzilhaneyi *munzil (post-house)* şeklinde notlarına kaydeden Britanyalı asker, menzilhanede kendilerinin karşılanmasındaki soğuk havayı aktarırken kendilerine söylenen hoş geldin ifadesini hem Türkçesi *khoosh geldee* hem de İngilizcesi ile belirtmiş; benzer şekilde kendileri hakkındaki gâvurlar betimlemesini *giours (infidels)* olarak Türkçe ve İngilizcesiyle aktarmıştır. Britanyalı seyyah Erzurum'dan Aşkale'ye olan yolculuğunu şu cümlelerle dile getirmiştir.

Ertesi sabah, yoğun bir peynir kokusu ve iki adamın Fransızca konuşması sebebiyle deliksiz uykumdan uyandım. Bir tanesi kendisinin *Doktor Bekey* olduğunu söyleyen Türk kostümleri giymiş olan kültürlü görünen birisiydi. Diğeriyse bize peynir ve hediye kurabiye getiren *İstanbul'dan Ermeni* bir tüccardı. *Erzurum'un Paşa ve Seraskeri (Kars, Van, Muş, Ahıska ve Bayezid'in bütün askerî birliklerinin kumandanı olduğu için Serasker general anlamına gelmektedir, Paşalar da bu Seraskere bağlıdır.)* bizi görmek istedi ama arkadaşım yolculuk yüzünden rahatsız olduğunu söyledi. Daha sonra Paşa bize cevap verdi ve muhtemelen yarın tam anlamıyla iyileşmiş olacağımızı ve onu beklememizi söyledi. Bir günlük gecikme bize uymadığı için, bizim için ayarlanan atlara bindik ve sarayın bahçesine girdik ve Paşa'ya götürüldük. Paşa, saygı duyulması bir görüntüsü olan naif bir çehreye sahip yaşlı bir adamdı. Daha öncesinde *Reis Efendi* ya da diğer bir deyişle dışişlerinden sorumlu bakanmış fakat mahkeme soruşturması nedeniyle bu görevden alınmış. Adı *Alli Paşa*. Kendisi ve doktoru, gün içinde onlarla kalacak olmamızdan bir hayli endişeliydiler. Paşa, yanımıza bir koruma almamızda

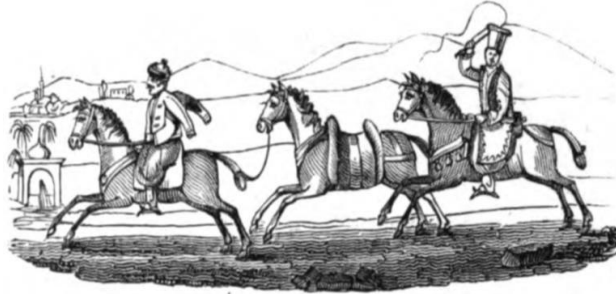
ısrarcıydı. Fakat *Delibaş*'tan o kadar sıkılmıştık ki teklifini kibarca reddetmiştik. Saraydan çıktuktan ve pasaportlarımız verildikten sonra, bu kalabalık (tahminime göre, yüz bin kişi barındıran) şehirden öğle saatlerinde ayrıldık ve *tatar* ile dokuz saat ya da otuz mil kadar *Aşkale*'ye doğru yürüdük. Tüm gün boyunca yağmur yağdı. Nemli havadan mıdır yoksa tatarın çok içmişliğinden midir bilinmez, kendisi yol boyunca uyudu. Tütün içmeye çalıştı ama elindeki çubuğu yere düştü ve kafasından uzanan tatar başlığıyla kafasını komikçe salladı. *Sürücüler* ya da *postilyonlara* sürekli olarak "*Yavaş, yavaş!*" diye bağıryordu. Sonunda atı onu sürükledi, ikisi birlikte çamura düştü ve üzerindeki kırmızı kıyafeti çok fena kirlendi. Bu kaza onu sığ bir yerden *Fırat Nehri*'ni geçene, yani menzilde yolculuk bitene kadar, ayık, üşümüş, ıslak ve aç bıraktı. Menzil-hanedeki insanların tatarı gösterdiği ilgiyi izlemek oldukça gülünçtü. İnsanlar dışarı çıktı. Tatarı attan aldılar, menzil-haneye taşıdılar. Çizmelerini çıkardılar ve ısınması için ateşin yanına oturtular. Bize gözlerinin ucuyla baktılar. Bizim de attan olabildiğince hızlı inmemiz için gerekli süreyi tanıdılar ve sonra tatarı umursamaz bir şekilde bizim gibi gâvurlar (*imansızlar*)la ne işi olduğunu sordular. Genelde Türklerin daha aşağı sınıfları Hristiyanların diğer her milletten olanını küçümserler. Avrupalılara karşı ise o kadar da küstahça kaba değiller. Sadece gönülsüz bir "Hoş geldin!" derler ama onlara çok da misafirperver davranmazlar. Suratımdaki örtünün kaldırılıp lambayla suratımı inceleyen birileri yüzünden sık sık uyandırılıyordum. Bu gece de, aynı şekilde bir serseri tarafından uyandırıldım. Kendisi altımda kalmış olan kendi pelerinin almak için üzerime ıslak başka bir pelerin fırlatmıştı. Zannımca, uysal bir şekilde, ödleğ bir Ermeni gibi, buna göz yumacağımı sandı fakat tam tersini yaptım ve hızlıca yanımdan uzaklaştı (Alexander, 1827: 229-231).

2.2. Aşkale'den Niksar'a-Yeni Gerçekleşmiş Bir Depremi İzleri-Kıskanılmalı Topraklardaki Yolculuk

Aşkale'den 4 Ekim'de ayrılan James Edward Alexander'ın ilk durağı buraya 64 mil uzaktaki Karakulak menziliydi. Seyyah, yolculuğun bu safhasında tatarın hızlı gitme konusundaki ısrarına değindikten sonra İran'daki posta sistemi ile Osmanlı posta sistemini karşılaştırmaya girişmiştir. İran'daki çapar-hane sistemindeki çaparı atlarının kötülüğüne işaret eden yazar; atların bu kötülüğü yüzünden İran'daki yolculuğun yavaş geçmesinden şikâyet etmiştir. Çapar-hane sistemini anlatırken Farsçadaki kelimeyi İngilizce telaffuzu *chup-paree* şeklinde belirtmiştir. İran'daki sistemin kötülüğünü devletin politikalarına bağlayan

Alexander, İran'da bu sistem için ayrılan ödeneğin çok az olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca posta sürücülerine, yazarın tabiriyle postilyonlara yalnız bir hediye verildiği, bunun dışında kendilerine bir ödeme yapılmadığını belirterek bunun da İran'daki posta sistemini olumsuz etkileyen ikinci bir faktör olduğu üzerinde durmuştur. İran'daki posta sisteminin açmazlarından sonra sözü Türkiye'deki sisteme getiren İskoç asker, Türkiye'de menzil-hanelerden temin edilen her at için yolculardan, saat başı bir ücret talep edildiği ve saat ücretinin otuz para olduğunu dile getirip atların İran'dakilerden daha görkemli olduğunu altını çizmiştir. Atların iki menzil arasında değiştirildiğini de açıklayan yazar atlar için ödenen paranın çok da fazla olmadığını söylemiştir. Yazarın İran ve Osmanlı posta sistemini karşılaştırdığı kitabındaki kısımlar şu şekildedir:

Ayın 4'ünde 64 mil uzaktaki *Karakulak* [Karakulukh]'a doğru yola koyulduk. Tatar, yola çıkar çıkmaz, şimdi hızlı gitme niyetinde olduğunu söyledi. Aslında öyle olmasa da onu geciktireceğimizden korkuyordu. Bu kadar acele içinde birini, daha önce görmemiştim. Arazide ilerlemek konusunda arkadaşımın çok daha endişeliydi. *Çaparî* atlarının kötülüğü yüzünden İran'da çok fazla mesafe kaydedememiştik. İran'daki posta yöneticileri, devletten çok az bir ödenek alıyorlardı. Bu küçük taahhüt de onların iyi atlara sahip olma şansını ellerinden alıyordu. İran'da posta göndermek için postilyonlara yalnız ufak bir hediye dışında başka bir ödeme yapılmıyordu: Türkiye'de ise her at için saat başına otuz para ödeniyordu ve atlar muhteşemdi. Bu atlar iki menzil arasında koşuyor ve dörtmala gidiyordu. Bir Türk kuruşu kırk para idi, yirmi yedi kuruş bir dukaydı ki bu neredeyse on şilin ediyor. Bu yüzden Türkiye'de *menzil-hane* sisteminde her bir at için ödenen para bir milde bir peniden çok az fazla ediyor (Alexander, 1827: 231).

Resim 3. Türk Posta Sürücüsü (Tatar) (Alexander, 1827: 300)

Yazar, İran ve Osmanlı Devleti'ndeki posta sistemini karşılaştırdıktan sonra Aşkale'den Karakulak'a doğru olan yolculuğunu anlatmaya devam etmiştir. Bir önceki gün olduğu gibi o gün de sürekli yağan yağmurdan bahseden ve yukarıdaki satırlarda Osmanlı menzil-hane sistemini öven yazar, bu defa beraber ilerledikleri dört kişilik grupta kendisine en kötü atın verilmesini ironik bir şekilde anlatmış; bu durumun kendisinin gâvur olmasından kaynaklanabileceği olasılığı üzerinde durmuştur. Dört kişilik gruplarında en iyi atların Tatar ve hizmetlide, en kötüsünün ise kendinde olduğundan yakınmıştır. Karakulak menziline doğru yolu yarıladıklarında Şeytan Dere adı verilen bir vadiye geldiklerini aktaran James Edward, bu vadinin korkunç yapısına değinmiş; burada bir kervansaray ve muhafızın varlığına işaret etmiştir. Yazarın anlattıklarına bakılırsa, Şeytan Dere'deki kervansaray yol güvenliğinin sağlandığı bir derbent vazifesi görmekteydi. Yazar Şeytan Dere Vadisi'nden çıkarken yakın zamanda gerçekleştiğini düşündüğü bir depremin izlerine rastlamıştır. Gördüğü manzara içerisinde zemininden kopan kayalar, çalılarla karışan taş parçaları depremin başlıca izleriydi. Alexander, daha sonra, yolda gördüğü bitki ve hayvan türlerini de sıkça tasvire koyulmuştur. Vadinin yanından geçerken Cape türünden olduğunu belirttiği koyun sürülerinin ve adi ardıç ağaçlarının yanından geçtiklerini söylemiştir. Geçtikleri yol boyunca ormanlık alanlardaki kızıl geyikler, kara ayılar, dağ keçileri ve koyunları da söylediklerine eklemiştir. Karakulak'taki menzile vardıklarında sırlıklam olduklarını belirten seyyah, buradaki menzil-hanede ısınmamaktan şikâyet etmiş; bir evde kalma ihtimalinin çok daha iyi bir seçenek olup olmayacağını sorgulamıştır. Yazar, Karakulak'a doğru yolculuğunu ve buraya varışını aşağıdaki cümlelerle aktarmıştır:

Hafif bir rüzgâr esintisi eşliğinde söğütlerle kaplı küçük bir vadi içerisinden Fırat kıyısı boyunca birkaç mil gittik. Bütün gün yağmur yağdı. Her zamanki gibi gruptaki en kötü atı ben almıştım, genç bir "gâvur" için en uygun olanın bu olduğunu düşünmüş olabileceklerini tahmin ediyorum. Bunun bedeli mahfuzlarımdaki daha fazla kandı. Diğerleri atlarını koşturup bana uzaktan hadi hadi diye seslenirken benim üç ayağımı kullanan zavallı bir hayvanın üstünde gitmemden daha sinir bozucu ne olabilir ki? Grupta bir Midilli olsaydı, eminim ki onu ben alırdım. Menzil

boyunca yirmi kez tökezleyen bir at olsaydı kesin bana düşerdi. Ufak tefek yapılı birisi olmam ya da bana pay edilen sığır etinin beni menzilin sonuna kadar asla götürmeyecek olması bir şanslı ama bacak boyum hayvan için uygun değildi ve arada korkunç bir şekilde sıçramama neden oluyordu. Tatar, şüphesiz, en iyi ata sahipti, sonra tahsildar olmasından dolayı hizmetli, sonra arkadaşım, en sonda ise şanssız ben (Alexander, 1827: 231-232).

Menzildeki yolu yarıladıktan sonra, ünü oldukça kötü olan Şeytan Dere/Sheitan Dura (Şeytanın Vadisi) denen bir yerden geçerken yolcuları korumak için bir derbentin bulunduğu bir kervansarayaya geldik. Bu koruyucu yapı korku vadisine doğru korkunç bir yükseklikte inşa edilmişti. Aşağısındaki nehirden dik açılarla yükselmekteydi. Derince bir vadiydi. Tabanında beyaz kum taşından kayalar olan, kenarları çalılarla kaplı erozyona uğramış bir dağa karışan kayanın altından aniden fırlayan uzun silahlı iki korkunç adamı gördüğümüzde yavaş yavaş vadiye doğru iniyorduk. Elimi bir tabancanın dipçiğine götürdüm fakat onlar önümüzden aceleyle gidip bize doğru yolu gösterdiler. Şeytan Dere'den biraz uzakta mavimsi tüften bir araziden geçtik. Arazi yakın zamanda gerçekleşen bir depremde parçalanmış ve her yöne dağılmış durumdaydı. Büyük kayalar zeminlerinden kaymıştı ve çalılarla taşlar karmakarışık yığınlar şeklinde uzanıyordu. Ardıç (*Juniperus communis*) ağaçlarıyla ve nemli killi toprakta yetişen porsuk ağaçlarıyla örtülü yemyeşil tepelerde otlanan hatırı sayılır *cape* cinsi koyun sürülerinin yanından geçtik (Alexander, 1827: 232).

Bu alanda çok fazla sayıda geyik bulunuyordu, özellikle kızıl geyikler (*cervuselaphus*), ve ormanlarda bolca kara ayılar. Dağ keçileri ve vahşi koyunlar da tepeler arasında buluşuyorlardı (Alexander, 1827: 232-233).

Yağmurdan sırlıslık olmuş tertemiz bir menzil-hane/post-house ulaştığımız fakat bütün gece kendimizi içerisinde ılık tutamadık. Daha yakın ve derme çatma bir yeri tercih mi ederdim diye sorgulamaya başlamıştım (Alexander, 1827: 233).

Karakulak'ta dinlendikten sonra isim belirtmeksizin içinden geçtikleri ormanlık bir kazadan bahseden James Edward, kazanın görünümünü zengin halılarına benzetmiştir. Buradaki ormanlık ona Sonbaharı hatırlatmış gözükmektedir. Yazar gördüğü bu manzara karşısında ormanda bulunan koyu yeşil köknar, ardıç, porsuk, elma, armut ve saçlı meşe ağaçlarını tasvire koyulmuştur. Anadolu'ya özgü bir ağaç olan ve aynı zamanda Türk meşesi diye bilinen ağaç türüne ise bilhassa değinmiştir. Bu ağaçların palamudunun İstanbul, Ege adaları, Suriye ve İran'a genişleyen

alışverişinden söz etmiştir. Geçtiği bu yerlerde köylerde gördüğü ahşap evler ve bunların balçıkla sıvalı oluşunu kendi dilinden aktarmıştır. Anlattıklarına bakılırsa ismini vermediği bu kaza sınırlarındaki köylerde minareler bile tahtaydı. Geçtiği bu yerlerdeki manzara hoşuna gitmiş; Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki bu topraklarını İran'la kıyaslamış; İran'ı verimsiz ve korkutucu bir düzlük olarak nitelerken Anadolu'nun bir tablo içerisindeki bahçeye benzediğini dile getirmiştir. Türklerin kıskanılmalı topraklara sahip olduğunu belirtmeden de geçememiştir. Yazar ve arkadaşının, Karakulak'tan sonraki yolculukları oldukça hızlı geçmiş ve Seinla'da konaklamışlardı. Yazarın Seinla olarak telaffuz ettiği yerin Osmanlı belgelerinde *Serhin* olarak anılan han olma ihtimali vardır. Tarihi belgeler Aşkale ile Karakulak arasında Serhin (Şuyud) Hanı isimli bir hanın varlığından söz etmektedir. Bu hanın Birgod Hanı ile aynı olup olmadığına dair tartışmalar da bulunmaktadır (Gündoğdu, 1991: 289). Ne var ki, biz bu durumdan emin olamadığımız için yazarın telaffuzunu korumayı tercih ettik. Alexander, bu tip yolculuklara pek alışkın olmadığını, süt ve ekmeğe dayalı bir diyet izlediğini, baş ağrısı çektiğini de sözlerine eklemiştir. Yazarın böyle bir diyet izlemesindeki neden, birçok İngiliz seyyahta da görüldüğü gibi koyun pırzolası yiyememesiydi. Yazar, Karakulak'tan Seinla'ya olan yolcuğunu ve bu yolculuğa ilişkin gözlemlerini şu cümlelerle aktarmıştır:

Ertesi gün içinden geçtiğimiz ormanlık kaza zengin halılara benziyordu. Ormanların her renk tonuyla çeşitlendiği bir zamanda yaprakların dökülmesinden hemen önce yılın en güzel mevsimi olan sonbahardaydık. Koyu yeşil köknarlar, ardıçlar ve porsuk ağaçlarıyla kaplı olan bu yer yaban elma ve armut ağaçları ve saçlı meşe ağacı türündeki meşe ağaçlarıyla doluydu. Bu tür ağaçların (saçlı meşe/Türk meşesi) kökeni Anadolu'ya dayanmaktadır. Bu ağaçlardan elde edilen meşe palamutlarının (genç dalların sürgünleri sıkça palamutla kaplıydı) ticareti İstanbul Boğazı'ndan başlayıp, takımadaların kıyıları boyunca uzanır Suriye'den geçer, İran'a kadar uzanır. Köydeki evler kütüklerden oluşuyordu, aralıkları da çamurla kapatılmıştı. Çatılar düz, minareleri tahtaydı. Verimsiz ve korkutucu bir düzlüğü olan İran topraklarına nazaran bu ülke adeta bir tablo, güzelce ekilmiş, biçilmiş bir bahçe gibiydi. Türkler kıskanılmalı topraklara sahiplerdi (Alexander, 1827: 233).

O kadar hızlı gidiyorduk ki, tatar tamamen yoruldu ve ondan ayrılmak zorunda kaldık. 72 mil ötede Seinla'da konakladık. Yol arkadaşım tatar ile birlikte çarâf yolculuklara alışkındı. Benim ise bu türden yaptığım ilk yolculuktu ve şiddetli baş ağrımın da bağlayabileceğim tek nedeni sadık olduğum diyetimdi. Tebriz'den ayrıldığımızdan beri ne et yedim ne de süt dışında herhangi bir sıvı tükettim -ki sütü de en son içtiğimde bir hayli fazla içmiştim. Yani sadece ekmek ve süte dayalı bir diyetle idare ediyordum. Bu rotayı izleyen birkaç İngiliz açlıktan öldüklerinden şikâyet ediyorlardı ki bu sanırım her seferinde biftek veya koyun pizvolası yiyemiyor olduklarından olsa gerek. Böyle hızlı yolculuklarda genellikle hızlı şekilde yemek yiyorsanız, hızlı sindirilebilen şeyler tüketmek en iyisi (Alexander, 1827: 233-234).

James Edward Alexander Seinla'dan ayrıldıktan sonra Erzurum Vilayet sınırlarından ayrılıp Trabzon Vilayet sınırlarına geçtiğini dile getirmiştir. Yol kenarında gördüğü elma, armut ağaçları ve bunları yiyen mandaları aktarmıştır. En çok gördüğü şey ise sık sık karşısına çıkan siyah böğürtlenlerdir. Gördüğü tek kuş türünün saksâğan olduğunu dile getiren yazar, Anadolu'da yabancı hayvan yaşamının oldukça az olmasına işaret etmiştir. Bunun bir nedeninin yaklaşan kış mevsimi olabileceğini de sözlerine eklemiştir. Türkiye'deki vahşi yaşamın ve kuşların azlığını Hindistan'la mukayese etmiş; Türkiye'de yapraklar canlı olduğu halde Hindistan'ın güvercin ve kumrularla dolu ormanlarıyla kıyaslanamayacağını işaret etmiştir. Seinla'dan 72 mil sonra Koyulhisar'a ulaşan James Edward, burayı dört başı mamur, dik bir yamacın altında kurulu ve tepesinde de kale olan bir yerleşim olarak tarif etmiştir. Kasabanın küçük-büyük köylerle, içerisinde kavak, defne ve ceviz ağacı dolu bahçelerle çevrili olduğunu dile getiren yazar, burada şarap üretiminin olduğunu da sözlerine eklemiştir. Burada insanları da gözlemeleme fırsatı bulan yazar, Koyulhisar'daki insanların açık tenli ve açık renkli saçlı olduklarına değinmiştir. Yazarı, burada, insanları tasvire yöneltten husus, belki de, o ana kadar gördüğü esmer tenli insanlardan farklı bir görüntü gözlemelemesinden kaynaklanmıştır. Koyulhisar'da Alexander'ın dikkatini çeken bir nokta da bu kasaba ve çevresindeki çeşmeler ile yabancı tavşan ve kekliklerin çokluğu olmuştur. Burada tavşan avlayan insanlara da denk gelen yazar, biraz önyargılı bir biçimde, Türkler için bu durumun onlardan beklenmeyecek bir çaba olduğunu açıklamıştır. Yazarın

Koyulhisar'a doğru yolculuğu onun cümleleriyle şu şekilde olmuştur:

İlerledikçe ülke daha da güzelleşiyordu. Erzurum'daki paşalıktan şimdi ayrıldık ve Trabzon'a geçtik. Yol kenarları elma ve armut ağaçlarıyla çevriliydi ve ağaçların altı meyvelerle doluydu, hâliyle mandalar da bunun tadını çıkarıyordu. Adım başı kırmızı ve siyah böğürtlenler vardı ve saksaganlar da görülebilen tek kuşlardı. Anadolu'da yabancı hayvan yaşamı inanılmaz derecede azdı. Tek bir öten kuşun bile olmadığı çalılıklar sessizdi; hatta uçan bir sineğin uğultusu bile nadiren duyulurdu. Bunu açıklamam imkânsız. Belki de sebep kışın sertliğidir. Yapraklar canlı olduğu hâlde Hindistan'ın güvercin ve kumru sesleriyle dolu olan ormanlarıyla uzaktan yakından alakası yoktu (Alexander, 1827: 234).

72 mil sonra, görkemli ve dört başı mamur dik bir yamacın altında olan ve tepesinde de kale bulunan Koyulhisar'a vardık. Kasaba küçüklü büyüklü köylerle ve kavaklar, defneler ve ceviz ağaçlarıyla dolu bahçelerle çevriliydi. Burada büyük çaplı olarak şarap da üretiliyordu. İnsanlar açık tenli ve sağlıklı bir görünüşe sahipti. Açık renkli saç oldukça yaygındı, çocukların çoğunun saçlarıysa bukleli ve yanakları al aldı. Bu pek hoş kasabanın içerisinde ve çevresinde sonsuz sayıda çeşme vardı. Yabancı tavşanlar ve keklikler bol miktarda bulunmaktaydı. Bazı avcıların da tazılarla tavşan kovaladıklarını gördük -Türkler için hayli bir fiziksel çaba- (Alexander, 1827: 234-235).

Yazar, Koyulhisar'dan Ekim ayının 7'sinde ayrılmış; başlangıç noktası suların oldukça kabarık olduğu derin Kelkit Nehrinin yanında uzanan tehlikeli yollardan geçmiş ve 72 mil sonra Afun diye bir köyde gecelemiştir. Ayın 7'sindeki yorucu yolculuktan sonra Afun köyünden 8'inde ayrılan James Edward Alexander, bu günkü yolculuktan oldukça memnun kalmıştır. Yol boyunca kayalık bir araziden geçtiğini işaret eden yazar, yabancı üzümler ile çit sarmaşığı türünden bitkilerin varlığına şahit olmuştur. Bir tepeden aşağıya doğru inerken de İngiltere'de bulunan meşe, karaağaç, gürgen, çınar, dişbudak ile muşmula, elma ve armut ağaçlarını gözlemlene fırsatı yakalamıştır. Bununla birlikte, yazar İngiltere ile bazı benzerlikler bulmasının yanında bir farklılığı da yakalamıştır. İlk defa gördüğü, İngilizce karşılık bulamadığı için Farsçısıyla doğrudan kitabına aktardığı zoğal (kızılcık) meyvesini ipek bir kalp görünümünde olan bir kiraz türüne benzetmiştir. Ayrıca bu meyvenin reçel ve marmelatının da yapıldığının altını

çizmiştir. Yol boyunca gördüğü palamutlardan toplamayı da ihmal etmeyen yazar, gördüğü diğer bitkiler arasında eğrelti otu, safran, çuha çiçeği ve menekşeleri sıralamıştır. Niksar kasabasına ulaştığında buradaki evlerin Ava'daki gibi tabanlarının fayansla kaplı, üç-dört katlı ahşap evler olduğuna ve evler içinde çok sayıda ailelerin yaşadığına dikkati çekmiştir. Niksar'ın, şu ana kadar Türkiye'de gördüğü yerleşimlerin en sağlıksız olanı olduğuna değinmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla burada veba salgını olmalıydı. Yazarın belirttiğine göre, buradaki insanların suratları solgun ve hasta gibi görünmekteydiler. Alexander'ın Koyulhisar'dan Niksar'a olan yolculuğuna dair gözlemleri kendi ifadeleriyle şöyledir:

Ertesi gün menzilin ilk kısmı için çok kabarık ve derin olan nehrin dağlık ve tehlikeli yollarından geçtik. Çoğu yerde yoğun çam ormanlarının olduğu yerlerden geçtik ve 72 mil sonra, insanların bize aşırı derecede kibar davrandığı, Afun köyünde kaldık (Alexander, 1827: 235).

Ayın sekizinde çok güzel bir yolculuk yaptık. Yolculuk sırasında çok sayıda kayaların yanından geçtik. Kayalar kat kat kesilmiş gibiydi ve kare şeklinde alçak geçitlerle aralarından geçilmekteydi. Üst kısmı dallarından fistolar halinde yaban üzümünün asılı olduğu kayın ağaçlarıyla çevrili bir tepeden aşağıya indik. Çit sarmaşığının/gündüz safasının (convolvulus) birçok türünün bulunduğu bu yerde vigna caracalla/snail creeper (tırmanıcı bir bitki türü) türü bitkiler de vardı (Alexander, 1827: 235).

Tepeden aşağıya doğru indikçe, İngiltere'de de bulunan bütün ağaçları inceleme fırsatı bulduk: meşeler, karaağaçlar, gürgenler, çınarlar ve diş budak ve benzerleri. Meyve ağaçları ise muşmula, elma ve armuttan oluşuyordu. Ayrıca ipekli kalp görünümünde yaprakları olan, açık renkli uzun kiraz görünümünde meyve veren, meyvesinden mükemmel reçeli yapılabilir İran'da zoğal diye söylenen ağaç vardı. Çok sayıda tohum ve çoban püsküllü palamutlar topladım. Yer eğrelti otları, safranlar, çuha çiçekleri, menekşeler ile kaplanmıştı. Niksar adında büyük bir kasabaya ulaştık, 3 veya 4 katlı olan ağaçtan evlerin içinde birçok aile yaşıyordu ve aynı Ava'dakilere benzer şekilde yerleri fayans ile kaplıydı. Bu şehir en sağlıksız olanı gibi görünüyordu; çünkü insanlar solgun ve hasta görünüyorlardı (Alexander, 1827: 235).

2.3. Niksar'dan Amasya'ya Yolculuk ve Kiran Şeytanının 1826 Yazındaki Merkez Karargâhı Tokat

James Edward Alexander Niksar'ı gördükten sonra beklemeden yola koyulmuş; belirttiğine göre zorlu geçitlerden ilerleyerek, dar ve suları kabarık bir derenin yanından birkaç kez geçmiştir. Afun'dan sonra 88. milde Almus'ta birkaç saat uyuduklarını belirten yazar, Almus öncesinde bir ateşin başında gördüğü adamları sert bakışları nedeniyle hayduta benzetmiştir. Britanyalının mola verdiği Almus büyük olasılıkla Tokat'ta Küçük Almus olarak bilinen bugünkü Ormanbeyli köyüdür. Almus'tan sonra at sırtında beş saatlik bir yolculuktan sonra Tokat kasabasına vardıklarını aktaran İskoç asıllı asker, Tokat'ta veba şeytanının karargâh kurduğunu dile getirmiş; Niksar'da ipuçlarını verdiği vebanın buradaki şiddetinin daha etkili olduğuna dikkat çekmiştir. Duyumuna göre 1826 yaz mevsiminde veba Tokat'ta çok büyük insan kaybına yol açmış; sadece burayla sınırlı kalmayan veba İstanbul yolu boyunca etkili olmuştur. Tokat kasabasının toprak yapısına dikkat çeken seyyah, buranın bir tarafının kırmızı topraktan oluşan kaygan bir yamaçtan oluştuğunu söylemiştir. Veba nedeniyle şehir merkezine uğramayan ve şehrin havasını sıcak bulan yazar, güzel bir köprünün yanında yaptıkları kahvaltıyı anlatmıştır. Burası Hıdırlık Köprüsü olmalıdır. Şehir merkezine gitmedikleri için atları değiştirmek üzere adamları gönderdiklerinden de bahsetmiştir. Hızlı bir şekilde şehirden ayrılmış; Tokat'ın bağlık alanlarından geçerken atlardan birisinin eyeri kırıldığında orada büyük olasılıkla varlıklı bir kişinin kendilerine yardım için adam ve armağan olarak da üzüm yollamasını da anlatmadan geçememiştir. Yazar, kendilerine yardım gönderen bu kişinin epeydir şehre gitmediğini öğrenmiş; bu durumun son zamanlarda şehirdeki 30.000 nüfusun üçte birinin vebadan ölmesinden kaynaklandığını öğrenmiştir. Tokat-Turhal arasında ilerlerken sürgündeki bir Kaptan Paşa'nın çadırlarını gördüğünü belirten yazar, Tokat-Turhal arası kat ettikleri mesafeyi sekiz saat gösterip 64 mil sonra bir bekçi kulübesinde mola verdiklerini belirtmiştir. Yazar, adını vermese de burası Turhal-Amasya arasındaki Çengel Derbendi olmalıdır. Çengel Derbendi'nde bulunan karakolu tahta bir eve benzeten seyyah, burada bir darağacına ve silahlı

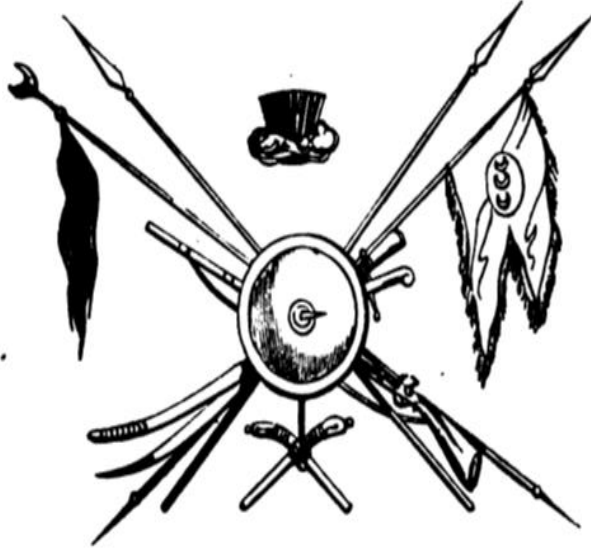
muhafızların varlığına şahit olmuştur. Yörenin eşkiya gibi bir görüntüsü olduğunun da altını çizmiştir. Geceyi bu karakolda geçiren James Edward Alexander, ertesi gün Amasya'ya ulaşmıştır. Yazarın Niksar'dan Amasya'ya yolculuk notları şu şekildedir:

Niksar'dan ayrıldıktan sonra, hayatımda gördüğüm en korkunç geçitlerden geçtik. Yoğun bir ormanlıkla kaplı tepelerin arasında derin bir vadi vardı ve o kadar karanlıktı ki sadece birkaç adım ötesini görebiliyorduk. Birkaç mil boyunca ağaç dallarının gölgelediği dar yolun içinden gitmeye devam ettik. Dar ve kabarık bir dere yol boyunca bir kaç defa yanımızdan geçti. Etrafında sert görünüşlü birkaç adamın oturduğu bir ateşin yanından geçerken, adamların bize ters ters baktıklarını fark ettim. Bunlar şu ana kadar gördüğüm en baş belası haydutlara benziyordu. 88. milde ıssız Almus köyünde birkaç saat uyuduk (Alexander, 1827: 235-236).

Ayın 9'unda vebanın sıcak ve bunaltıcı bölgesine girdik. Beş saat at sürüşten sonra Tokat Kasabası'na ulaştık. Buraya görkemli kıran şeytanı merkez karargâhını kurmuştu. Geçen yaz boyunca şehirde büyük bir tahribat yapmıştı. Tahribat sadece burada değil aynı zamanda buradan İstanbul'a kadar yol boyunca etkili olmuştu. Kendimi en kötüsüne hazırlamıştım. Nüfusun yoğun olduğu kasabanın bir bölgesi kırmızı topraktan oluşan kaygan bir yamaçtı ve aşağısında temiz bir nehir vardı. Hava sıcaklığı ise oldukça yüksekti. Kasabanın içine girmedik ama açık bir alanda, güzel bir köprüünün yanında kahvaltı ettik. Bir adamı da bize yeni atlar getirmesi için gönderdik. Yine hızlı bir şekilde yola koyulduk. Üstünde üzümün asılı olduğu bahçe duvarlarının arasından geçerken, yük semerinin bir tane eyeri kırıldı ve yükler atın altına yuvarlandı. Hasarı tamir ederken saygın bir Türk, yardımcılarından birini bize yardım etmesi için gönderdi. Ayrıca birkaç salkım üzüm de yolladı. Görünen o ki son üç aydır sürekli bahçesindeydi ve şehre inmekten korkuyordu, sebebi ise otuz bin nüfustan üçte biri ya da on bininin son üç ayda vebadan ölmesiydi. Hâlâ da kırk ya da elli kişi her gün ölüyordu. Ama İnşallah/inshallah (God willing) kışın gelmesiyle hastalıklar yok olacaktı. Yaptığı yardımdan ötürü ona teşekkür ettik. Biraz ilerledik ve sürgün edilmiş olan, az da olsa kendisini Rumlardan üstün gören Kaptan Paşa'nın çadırlarını işaret ettiler. Tokat'a sekiz saat mesafedeki Turhal'dan geçerek, 64 mil sürüşten sonra bir askerî karakol/bekçi kulübesinde (guard house) uyuduk (Alexander, 1827: 236-237).

Karakol/Bekçi kulübesi küçük tahta bir evdi. Muhafızların silahları büyük bir ağaca doğru ve bir darağacının karşısına konumlanmıştı. Bu manzara ağaçlı küçük bir vadinin içinde

uzanıyordu. Bundan dolayı eşkiya gibi bir görüntüsü vardı (Alexander, 1827: 237).

Resim 4. Osmanlı Silahları (Alexander, 1827: 300)

2.4. Amasya'dan Tosya'ya Yolculuk-Amasya'da Simit Ziyafeti ve Altın Nehir Kızılırmak Boyunca Kuraklık

James Edward Alexander, Amasya'yı tepelerden oluşan bir amfi tiyatro üzerine oturmuş bir şehir olarak tasvir etmiştir. Tepelerden birisinde de kalenin yükseldiğine işaret etmiştir. Amasya'yı Strabon ve IV. Mithridates'in doğduğu şehir olarak anmıştır. Şehirde en çok dikkatini çeken şeyler arasında Kaya Mezarları ve birkaç antik görünümlü yapı olmuştur. Bu antik yapıları inceleyecek kadar zamanının olmamasına hayıflanmıştır. Amasya'da menzilhane'nin üst katında otururken yediği simidi, onun yenme biçimini etraflıca anlatmıştır. Simidi Türkçe olarak ifade etmiştir. Bu ilk kez tattığı yiyecekte oldukça memnun olduğu anlaşılmaktadır. Simidi şıra ile tatlandırılmış yoğurda bandırarak yediğini anlatan yazar, yemek sonunda süt içtiğini ve kavun yediğini de anlatmıştır. Amasya'da, Eflak prens ailesinden sürgünle buraya gelen bir kişiyle de konuşmuştur. Amasya'ya geldiklerinde vebanın şehirde etkili olmadığı kendisine söylenece de Eflaklının anlattıkları vebanın burada da etkisini gösterdiğini

ortaya koymuştur. Menzilhaneye yakın mezarlıktaki yeni açılan mezarlar da Eflaklıyı doğrulamıştır. Seyyah, Amasya'dan sonraki yolunda Merzifon'dan geçmiş; burada da insanların inkârcı çabalarına rağmen vebanın etkilerine rastlamıştır. Amasya'dan sonra 92. milde Dowlut'ta gecelemiştir. Bu yerin Devlet ya da Dölüt olarak telaffuzu mümkündür. Dowlut'tan sonra yoluna devam eden James Edward Alexander sabah kahvaltısını kale manzarasıyla dikkatini çeken Osmancık'ta yapmıştır. Osmancık'tan itibaren Altın Nehir ve Kızıl Su olarak andığı Kızılırmak'la karşılaşmış; Kızılırmak üzerindeki birçok kemeri olan köprüden etkilenmiştir. Kızılırmak'ın güçlü suyuna rağmen yaşanan kuraklığın etkisine ve ürün fiyatlarının yüksekliğine dikkat çekmiştir. Osmancık civarında rastladığı siyah peçe takan kadınları İran'daki hacca giden kadınlara benzeten yazar, çarşaflarıyla birlikte bu kadınların hayaletlere benzediğine değinmiştir. Seyyah Osmancık'tan Hacıhamza'ya yolun sekiz, Hacıhamza'dan Tosya'ya da sekiz saat olmak üzere toplam on altı saat olduğunu belirtmiş ve Osmancık'tan Tosya'ya 88 mil yol kat edeceğini açıklamıştır. Yazar, Osmancık-Tosya arasına dair mesafe bilgisi dışında başka bir bilgiye yer vermemiştir. Yazarın Amasya'dan Tosya'ya kadarki yol ile ilgili verdiği detaylar kitabında şu şekilde aktarılmıştır:

Ertesi gün, tepelerden oluşan bir amfi tiyatro üzerine oturmuş ve bu tepelerden birisinde güçlü bir kalenin bulunduğu, Amasya'ya (*Mithridates ve Strabon'un doğduğu yer olan çok eski yerleşim yeri) doğru yol aldık. Kayanın üstünde birçok oyuklar vardı, bunların eski kaya mezarları olduğunu düşündüm. Veba olmadığı söylenen şehirden geçerken, payandaları ve Gotik pencereleriyle, birkaç antik görünümlü binaya rastladım. Güzel frizlerle çevrili Grek yazılarının olduğu birkaç giriş kapısı gördüm. Buradaki sayıları çok fazla olan antik kalıntıları incelemeye ayıracak kadar vaktim olmadığı için çok üzüldüm (Alexander, 1827: 237).

Menzilhanenin üst katındaki odalardan birinde oturup, (bir halka hâlinde bir ipin telleri gibi bükülmüş) *simit* (ismid) adındaki muhteşem ekmeği şıra (sheera) ya da kaynatılmış üzüm suyu ile tatlandırılmış yoğurda (yeuort) batırıp yerken ve öğünü süt ve kavunla bitirirken, muhabbet açmaya oldukça eğilimli çekingen görünümlü biri önümüzden yürüyüp duruyordu. En azından cesareti vardı. Bize Fransızca bilip bilmediğimizi sorarak geldi ve yanımıza oturdu. Kendisinin Eflak prensinin ailesinden sürgünle gönderilen bir kişi olduğunu söyledi. Bizi, vebanın Amasya'ya

yakın zamanlarda uğradığını ve hâlâ günde 4-5 kişinin öldüğünü söyleyerek bir hayli şaşırttı. Bir an gözümüzü Menzilhaneye yakın içinde süsen çiçekleri ile çevrilmiş yeni mezarların bulunduğu mezarlığa çevirdiğimizde söylediği şeylerin doğru olduğunu anladık (Alexander, 1827: 237-238).

Amasya'dan ayrılarak Merzifon adlı büyük bir kasabadan geçtik. İlk gördüğümüz şey bir cenaze ve vızır vızır çalışan mezar kazıcıları olmasına rağmen burada da vebanın varlığını inkâr ettiler. Sonra, 92. milde Dowlut/Devlet?/Dölüt?'te uyuduk (Alexander, 1827: 238).

Ertesi sabah bir tepe üzerindeki kalesinin manzarasıyla öne çıkan bir kasaba olan Osmancık'ta kahvaltı ettik. Kayaların üstünde birçok kaya mezarı vardı. Kızılsu (Kisil-sou) ya da Altın Nehir (Golden River)'in bir yanından öbür yanına uzanan birçok kemeri bulunan büyük bir köprü vardı. Etrafındaki arazi yağmur isteğiyle (kuraklıkla) nehirden ayrılıyordu ve zahire fiyatları yüksekti. Buradaki kadınlar siyah peçe takıyorlardı. İran'da Mekke'ye hacca gidip gelen hacı kadınlar da böyle yapıyorlardı. Bu giyim eşyasıyla ve beyaz çarşafa bürünerek, hayalete benziyorlardı. Osmancık'tan Hacı Hamza sekiz saat ve daha sonra Tosya sekiz saatti. Toplamı 88 mildi (Alexander, 1827: 238).

2.5. Tosya'dan İzmit'e Yolculuk ve Keşmir (Ankara) Keçileri

11 Ekim'de Tosya'ya gelip burada konaklayan James Edward Alexander 12 Ekim'de buradan ayrılmıştır. Yolda Fransız botanikçi Doktor Fontane ile karşılaşmıştır. O da İran'da bir müddet kaldıktan sonra İstanbul'a dönüş yolundaydı. Tosya'dan Karacalar'a doğru ilerlerken bazı yaban sarı yasemin çiçekleri, hanımelleri ve şerbetçiotlarını incelemek için zaman zaman yolda durmuştur. Hatta bu arada bir İngiliz sincabı gördüğünü belirtmiştir. Öksay olarak telaffuz ettiği bir köyde kollarından şal üretilen Keşmir keçi sürülerinin varlığına şahit olmuştur. Yazarın burada Keşmir keçisi dediği keçiler Ankara keçileri olmalıdır. Alexander, bu civarda da vebanın yaygın olduğunu ifade etmiştir. Köyün yakınlarından Delidere'nin geçtiğini notlarına eklemiştir. Yazar, yol boyunca 1 Eylül 1826'da İstanbul'da şehrin üçte birinin yanmasıyla sonuçlanan bir yangın olduğunu söyleyen posta sürücülerini ile karşılaştıklarını kitabında belirtmiştir. Karayılan'dan sonra 72. milde Karacalar'da geceleyen Britanyalı ertesi gün 84. milde Hamamlı köyünden sonra kütüklerden inşa edilmiş bir kervansarayda gecelediğini vurgulamıştır. Yazarın

Tosya'dan Karacalar'a kadar olan güzergâhla ilgili gözlemleri tam olarak şu şekildedir:

12'sinde Tosya'dan ayrılırken Avrupalı birisinin arkamızdan koştuğunu gördük, Fransızca konuşarak durmamızı ve bu eski arkadaşıyla konuşmamızı istemesine çok şaşırдық. Bu kişi *Jardin de Plantes* (Botanik Bahçesi) topluluğu tarafından Asya'ya seyahat etmesi için gönderilen Fransız doğa bilimci Doktor Fontaney idi. İran'da biraz zaman geçirdikten sonra şimdi de İstanbul'a doğru yola koyulmuştu. Çalılarla çevrili olarak yetişen bazı yaban sarı yasemin çiçeklerini, hanımellerini ve şerbetçiotlarını incelemek için durduğumuzda beyaz karnı ve kırmızımsı kahverengi rengiyle küçük bir İngiliz sincabı yanımdaki kestane ağacına tırmandı. Ökse (İng. Oksia) köyünde, güzel beyaz ipeksi yünlerinden şal üretilen, büyük Keşmir ya da şal keçi sürülerinin yanından geçtik. Burada da veba yaygındı. Bu köye yakın kıyılarında büyük ölçüde pirinç yetiştirilen Delidere (Delidoura) Nehri'ni geçtik (Alexander, 1827: 238-239).

Sürekli olarak 1 Eylül'de İstanbul'un üçte birinin bir yangın sonucu harap olduğunu söyleyen tatarlar ile karşılaşıyorduk. Karayılan/Karaviran? (Karajillan)'ı geçip, 72 milde Karacalar (Karajillar)'da uyuduk (Alexander, 1827: 239).

Ertesi gün Karadeniz'in sisli bulutlarıyla kaplanmış kasvetli ve soğuk bir görünüme sahip olan bir araziden geçtik. Yol kenarında dik toprak üzerinde dikili duran ve muhtemelen önceden mezar taşı olarak kullanılan çok sayıda sütun başları ve Dor ve Toskan sütunlarının gövdelerinin kalıntıları bulunuyordu. Hamamlı köyünden geçip 84. milde kütüklerden yapılmış bir kervansarayda geceledik (Alexander, 1827: 239).

Kervansaraydaki gecelemenin ardından yola devam eden İngiliz seyyah, 14 Ekim sabahı Bolu'ya ulaşmıştır. Bolu'da yeni yapılmakta olan çok sayıda eve rastlamıştır. Burada Hollanda tüfekleriyle takviye edilmiş Osmanlı askerî birlikleriyle karşılaşmıştır. Şehrin çevresinde etrafı hasır ve diken tellerle birbirinden ayrılan tarlaları görmüştür. Bolu'dan ayrıldıktan sonra su ile çalışan bir kereste katrağı/hızarhanenin (?) yoğun bir biçimde çalışmasına şahit olmuştur. Yolda İstanbul'a kereste taşıyan, sık biçimde kilometrelerce ilerleyen arabaların yangını doğruladığını dile getirmiştir. Bolu'dan sonra gördüğü bazı bitkileri aktaran yazar, 72 mil sonra Düzce'ye varmış ve geceyi orada geçirmiştir. Düzce'den Hendek'e geçen Alexander, daha sonra Sakarya Nehri ile karşılaştıklarını ve oradan da 12 saat bir yolculukla Sapanca'ya geldiklerini belirtmiştir. Sapanca'dan

İzmit'e geldiklerinde 31 saat, 120 mil yol kat ettiklerini açıklamıştır. İzmit'i Marmara Denizi'nin bir körfezi olarak nitelemekten de geri durmamıştır. Seyyahın Hamamlı'dan İzmit'e kat ettiği yolla ilgili tespitleri şöyledir:

Ayın 14'ünün sabahında, cadde boyunca bir sürü yeni yapılmış ve yapılmakta olan evlerin olduğu Bolu şehrine vardık. Çelimsiz görünümlü bir ırka mensup, Hollanda tüfekleriyle maviler içinde giyinen, birkaç yeni alayın birlikleri vardı. (Şükür ki Paşa buraya bizim için göndermemiştir.) Gelişen bu şehri çevreleyen arazi hasır ve diken tellerle örülerek tarlalara ayrılmıştı. Bolu'dan ayrıldıktan sonra su ile çalışan bir kereste katrağı/hızırhane (?) gördük, yangın sonrası büyük bir talep olduğundan dolayı insanlar payitaht için yoğun bir şekilde kereste hazırlamakla görevlendirilmişlerdi. Yollar kilometrelerce kereste dolu yük arabalarıyla dolmuştu. Bolu'dan ayrıldıktan sonra dalları bol miktarda yosunla kaplanmış kayın keresteleriyle dolu bir yolda ıslak bir zeminde yükseltilmiş bir yolda millerce ilerledik. Her dem yeşiller, orman gülleri, (s. 240) zakkum, defne, çobanpüskülü, mersin ağaçları ve sarmaşığın birkaç türü vardı. Daha sonra da 72 mil sonra Düzce/Dukja (Dakya?)'da kaldık (Alexander, 1827: 239-240).

Bir sonraki gün Hendek/Kunduk'a geçtik, 12 saat sonrasında da Sakarya adlı geniş bir nehre doğru yol aldık ve oradan da 12 saatte Sapanca'ya gittik. Sapanca'dan kendi adıyla bir körfezde kurulmuş olan İzmit'e (Nicodeme), oradan da Marmara'nın bir körfezine gittik. Toplamda 31 saat ya da 120 mil yol kat ettik (Alexander, 1827: 240).

Resim 5. Osmanlı Askerleri (Alexander, 1827: 238)

2.6. İzmit'ten Üsküdar'a Yolculuk ve Bütün Şehirlerin Kraliçesi İstanbul'la Karşılaşma

İzmit'ten sonra 16 Ekim'de ağaçlı bir sahil boyunca ilerleyen ve adalarla süslü yerlere şahit olduğunu söyleyen yazar, birbiri ardınca körfezler ve bu körfezlerdeki kadirgaları anlatmıştır. İstanbul'a yakın koruluklarda hükümetten korkup kaçan Yeniçerilerin gizlendiğini söylemiştir. Gerçekten de yazarın İstanbul sınırlarına girdiği Ekim 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması üzerinden henüz üç ay geçmişti. İstanbul'a yakın bahçelere giden yolda çok sayıda alımlı kadına da rastlamıştı. Bunlar bahçelerde düzenlenen partilere gitmekteydi. Uzun bir süre gittikten sonra Üsküdar'da büyük bir mezarlığa ulaşan yazar, burada Türklerin Asya'da gömülmek üzere bazı önyargıları olduğuna dair bir rivayete değinmiştir. Yazarın İzmit'ten sonraki yolculuğu Üsküdar'daki rıhtımda sona ermiştir. Yazarın İzmit'ten İstanbul'a kadarki gözlemleri kendi cümlelerine şöyle yansımıştır:

Ayın 16'sında, birçok adayla süslenmiş olan, Marmara'nın güzel ve ağaçlı sahili boyunca yolculuğumuza devam ettik. Düzenli olarak sıralanmış limanların yanından geçerken bir sürü küçük körfezleri ve etrafında konumlanmış olan keskin yapılı kadirgaları da gördük. Yanından geçtiğimiz korulukların hükümetten korkup kaçan yeniçeriler tarafından istila edildiği söylendi. At sırtındaki eşleriyle birlikte bahçelerde düzenlenen partilere giden alımlı Türk kadınlarıyla dolu bir sürü at arabası gördük. Menzilhanelerin birisinin bahçesinde at yalağına dönüştürülen mermerden bir haçlı lahiti gözlemedim. Uzun bir süre Üsküdar'da bulunan görkemli bir mezarlık boyunca ilerledik. Yoğun bir şekilde kederli servilerle donatılmış ağaçların arasında altın (renginde) harflerle üstlerine yazıları yazılmış sarıklı ve yüksek mezar taşları bulunuyordu. Türkler uzun zamanlar öncesinde İstanbul'un Frank Krallığı'nın eline düşeceğine, bu yüzden aile fertlerinin ve varlıklı adamların da nakledilip Asya'da defnedileceğine inanmaktaydı. İzmit dışında hiçbir yerde endamlı servilerin mezarların arasına dikildiğini görmemiştik, oldukça etkileyici ve güzel bir hissiyatı vardı. Tüm gece boyunca İzmit'teki menzilhane adamlar gitar çalıp şarkı söylediklerinden dolayı sadece 1 saatlik uyku ile 192 mil kadar at ile süratle gittikten sonra, sonunda Üsküdar'daki rıhtımda indik (Alexander, 1827: 240).

Yazarın yedi tepeli şehir İstanbul'a varışını anlatması ise tam bir sözel şölen kıvamında olmuştur. İstanbul'a varışını şükürlerle anan yazar, burayı dünyanın en görkemli şehri olarak

betimlemiştir. Şehir için bütün şehirlerin kraliçesi yorumunu yapmıştır. Şehrin yedi tepesinden yola çıkarak küçük tepeler üzerine inşa edilmiş; her biri cami ve minarelerle taçlandırılmış diyerek adeta bir resim gibi okuyucunun dikkatini bu şehre çekmiştir. İstanbul'un Boğaz'a kıyı konumunu dünyada bir şehir için en iyi konum olarak anmıştır. Yazarın İstanbul'la ilgili ilk intibaları kitabına şöyle yansımıştır:

Şükürler olsun ki tekrar görme şansım olan dünyadaki en görkemli şehir, Avrupa'nın kıyılarında karşımızda yükseliyordu. Karşımızda duran ihtişamlı manzarayı tanımlamaya ihtiyaç bile yok. Hiç kuşkusuz ki İstanbul tüm şehirlerin kraliçesi. Küçük tepelerin üstüne inşa edilmiş, her biri camilerle ve minareleriyle taçlandırılmış, Sultan'ın sarayıyla, tophaneleriyle ve diğer halka açık binalarıyla ve Trakya/İstanbul Boğazı'nın sularıyla yıkanan, İstanbul'un konumu kâinatta en iyisi (Alexander, 1827: 241).

3 Ekim'de Erzurum'dan ayrılan yazar 16 Ekim 1826'da ulaştığı İstanbul'da kısa süre kalmış; dönemin İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Stratford Canning'le görüşmüş; 21 Ekim'de İstanbul'dan ayrılarak günümüzdeki Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Almanya, Avusturya ve Fransa topraklarından geçerek 21 Aralık 1826'da Büyük Britanya'nın başkenti Londra'ya varmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Britanyalı asker, seyyah ve yazar James Edward Alexander'ın 1826'da Hindistan Bombay'dan başlayıp, İran, Türkiye ve Balkanlar üzerinden Londra'ya kadar süren yolculuğunun Erzurum'dan İstanbul'a kadar olan bölümü ele alınmıştır. Bununla birlikte, çalışmada, şu ana kadar seyyahın hayatı hakkında Türkçe yeterli bilgi bulunmaması göz önünde tutularak, giriş kısmında küçük bir biyografi denemesine yer verilmiştir. *Travels From India to England* başlıklı eserinde Erzurum-İstanbul yoluna ilişkin Alexander'ın verdiği bilgiler bizi bazı sonuçlara götürmektedir. Her şeyden önce Alexander, geçtiği yol boyunca çevresine yalnız bir askerin gözüyle bakmamıştır. Geçtiği yerlerdeki bitki ve hayvan türleri, Osmanlı ulaşım ve haberleşme ağının önemli bir unsuru olan menzil-hane sisteminin işleyişi gibi çok çeşitli konulara dikkat etmiştir. İkinci olarak Türkiye hakkında yazdığı şeylerin, bilhassa Türkiye'ye ve belirli

bir yöreye özgü olanların, adını kitabına Türkçesiyle yazmaya gayret etmiştir. Bu açıdan yazar, iyi bir göze olduğu kadar iyi bir kulağa da sahiptir ve dil öğrenme ve kelimeleri zihninde tutma konusunda oldukça başarılıdır. Bununla beraber yazarın yer ve şahıs adlarını verirken bazı hatalara düştüğü açıktır. Bu hataların bir kısmı belki de telaffuzdan kaynaklanan bir sorundur. Yazarın incelediği yol boyunca verdiği bilgilerin yalın gözlemlere dayanması, yazarın kişisel yorumlardan kaçınması, Türkiye'ye ilişkin bilgileri etrafındakilere dayandırması çoğu seyyahta karşılaşılan önyargılı yaklaşımlara düşme hatasından onu korumuştur.

Alexander, Türkiye'ye gelmeden evvel Hindistan ve İran'da bulunduğu için bazı anlatımlarında karşılaştırmalara da yer vermiştir. Örneğin İran'daki posta sistemi ile Türkiye'deki posta sisteminin karşılaştıran yazar, Türkiye'deki sistemin daha iyi işlediğine işaret etmiştir. Benzer şekilde İran'daki arazi yapısıyla Türkiye arazisini karşılaştırırken Türkiye topraklarına methiyeler düzmüştür. Ormanlardaki hayvan varlığı konusunda Türkiye'yi Hindistan'la kıyaslayan yazar, özellikle, Erzurum'dan Koyulhisar'a kadar olan bölgede hayvanların azlığına dikkat çekmiştir. Niksar'daki evlerin mimarisini Ava'dakilere benzetmiştir. Alexander, 1826'da Erzincan yakınlarındaki bir deprem, Tokat'ta veba, İstanbul'da yangın, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması gibi olaylara gönderme yapmıştır. İstanbul'u ise bütün şehirlerin kraliçesi olarak tasvir etmiştir. Kitabında bulunan çizimlerden dördü Türkiye'ye ait olup bunlardan birisi Osmanlı askerleri, birisi Osmanlı silahları, birisi Ağrı Dağı ve diğeri de posta tatarları ile ilgilidir. Bunlardan Tatarlara ilişkin skeç, hakkında pek bir görsel malzeme bulunmayan menzil-hane sistemi hakkında dikkate değer bir bulgudur.

Alexander, Britanya Krallığı'nın daha kariyerinin başlangıcındaki bir subayı olarak Sultan İkinci Mahmud'un saltanatı devam ederken 1826'da Osmanlı topraklarından geçti. Bu topraklardan geçen ilk Britanyalı olmadığı gibi sonuncusu da olmayacaktı. Onun, Türkiye topraklarından geçmesi ve bunu kısa sürede kitaplaştırması; kitabında pek çok konuda özlü bilgiler vermesi gerek eski zamanlarda Anadolu'daki yolların işleyişi

gerekse bazı şehirlerin 1826'daki durumu için kendisini önemli ve birinci elden bir kaynak durumuna getirmektedir.

Kaynakça

“General Sir James Edward Alexander Kt. C.B, K.C.L.S., &c.”,
Proceedings of the Royal Society of Edinburgh. vol. 14 (1888):
s. 170-174.

“Obituary: General Sir James Edward Alexander, K. C. S. I., &c.”,
*Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly
Record of Geography*. Vol. 7, No. 5 (May, 1885), s. 343-344.

Alexander, James Edward (1827). *Travels from India to England:
Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey
through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. In the Years
1825-26*. London: Parbury, Allen.

Alexander, James Edward (1830). *Travels to the Seat of War in the
East, Through Russia and the Crimea, in 1829; With Sketches
of the Imperial Fleet and Army, Personal Adventures, and
Characteristic Anecdotes*. London: Henry Colburn and
Richard Bentley.

Alexander, James Edward (1833a). *Transatlantic Sketches,
Comprising Visits to the Most Interesting Scenes in North and
South America and the West Indies, with Notes on Negro
Slavery and Canadian Emigration*, 2 vols., London: Richard
Bentley.

Alexander, James Edward (1833b). *Transatlantic Sketches,
Comprising Visits to the Most Interesting Scenes in North and
South America, and the West Indies. With Notes on Negro
Slavery and Canadian Emigration*. Philadelphia: Key and
Biddle.

Alexander, James Edward (1833b). *Transatlantic Sketches,
Comprising Visits to the Most Interesting Scenes in North and
South America, and the West Indies. With Notes on Negro
Slavery and Canadian Emigration*. 2 vols., New York:
Cambridge University Press.

Alexander, James Edward (1835). *Sketches in Portugal During the Civil War of 1834 The Present State and Future Prospects of Portugal*. London: J. Cochrane & Co.

Alexander, James Edward (1837). *Narrative of a Voyage of Observation among the Colonies of Western Africa, in the Flag-Ship Thalia; and of a Campaign in Kaffir-Land, on the Staff of the Commander-in-Chief in 1835*. 2 vols. London: Henry Colburn.

Alexander, James Edward (1838). *Expedition of Discovery into the interior of Africa: Through the Hitherto Undescribed Countries of the Great Namaquas, Boschmans, and Hill Damaras, Performed under the Auspices of Her Majesty's Government and the Royal Geographic Society*. 2 vols. London: Henry Colburn.

Alexander, James Edward (1839-1840). *Life of Field Marshal, His Grace the Duke of Wellington: Embracing His Civil, Military, and Political Career to the Present Time*. 2 vols. London: Henry Colbourn.

Alexander, James Edward (1849). *L'Acadie or Seven Years' Explorations in British America*. 2 vols. London: Henry Colburn.

Alexander, James Edward (1857). *Passages in the Life of a Soldier, or, Military Service in the East and West*. 2 vols. London: Hurst & Blackett.

Alexander, James Edward (1860). *Salmon-Fishing in Canada by a Resident*. London and Montreal: Longman, Green, Longman, and Roberts.

Alexander, James Edward (1863a). *Incidents of the Last Maori-War in New Zealand in 1860-1861*. London: Richard Bentley.

Alexander, James Edward (1863b). *The Albatross: Record of Voyage of the "Great Britain" Steam Ship from Victoria to England in 1862*. Stirling: C. Rogers & Co.

Alexander, James Edward (1873). *Bush Fighting Illustrated By Remarkable Actions and Incidents of The Maori War in New Zealand*. London: Sampson, Low, Marston, Low & Searle.

- Alexander, James Edward (1879). *Cleopatra's Needle, the Obelisk of Alexandria; its Acquisition and Removal to England*. London: Chatto&Windus.
- Burke, Bernard (1879). *A Genealogical and Heraldic History of The Landed Gentry of Great Britain & Ireland*, vol.1, 6th ed. London: Harrison.
- Dod, Robert P. (1854). *The Peerage, Baronetage and Knightage of Great Britain and Ireland*. London: Whittaker and Co.
- Gündoğdu, Hamza (1991). "Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hamı". *Vakıflar Dergisi*. S. 22, s. 289-300.
- Halaçoğlu, Yusuf (2002). *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayını.
- Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmani*. C. 2. (Yay. Haz. Nuri Akbayar). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- Mirza Şeyh İ'sâmuddin (1827). *Shigurf namah i velaët, or, Excellent intelligence concerning Europe: being the travels of Mirza Itesa Modeen, in Great Britain and France / translated from the original Persian manuscript into Hindoostanee, with an English version and notes*. (Çev. James Edward Alexander). London: Parbury, Allen.
- Mirza Şeyh İ'sâmuddin (2002). *The Wonders of Vilayet*. (Çev. Keiser Haq). Leeds: Peepal Tree Press.
- The Court Journal (From January to December 1833)*. C. and W. Reynell, London 1833, s. 332-333.
- Trivedi, Harish (2003). "The First Indian in Britain or The Wonders of Vilayet" *Indian Literature*. Vol. 47, No. 6 (218) (Nov-Dec 2003), s. 169-177.
- Waterston C. D.-A. Macmillan Shearer (2006). *Former Fellows of the Royal Society of Edinburgh (1783-2002) Biographical Index Part One*. Edinburgh: The Royal Society of Edinburgh.

**Ek-1: James Edward Alexander'ın Seyahat Rehberi
(Alexander, 1827: 290-292)**

(290)

APPENDIX, No. III.

**ITINERARY OF THE JOURNEY THROUGH PERSIA, ASIA MINOR,
AND EUROPEAN TURKEY.**

Names of Stages.	Places passed.	Distance travelled per Diem in Miles.
BUSHIRE TO		
Chakota.....	Chakaduck	24
Borazgoon	16
Dalkee	Kootul Moolah	12
Konartukht	Kootul Kumeredge	16
Kumeredge	14
Devist	Shapoor	12
Kazeroon	Kootul Dokhtur.....	12
Perizun	Kootul Perizun	20
Dustiajun	15
Khonahzunnion	12
Shiraz	28
Zergoon	16
Bund Emir	16
Persepolis	14
Futenabad	Istakar.....	12
Mayen	24
Imaum Zada Ismael.....	Kootul.....	12
Oojan.....	16
Aspas	12
Kiosk-i-Zurd.....	20
Deygurdoe	28
Yezdikhurst	30
Muksoodbeggee	24
Ghomesha	12
Mayar	16
Ispahanek	24
Ispahan	8

APPENDIX.

291

Names of Stages.	Places passed.	Distance travelled per Diem in Miles.
ISPAHAN TO		
Nujufabad	20
Teiran	15
Askeran	20
Domina	Konsar	20
Wo Nishan	Imaum Zedah,—Gilpaegah	28
Komin	Leihan.....	28
Hoormabad	22
Amarut	10
Khooshbajan.....	Kazeroon	20
Khoondab	20
Kurdahoor	16
Barwund	16
Hamadan	14
Shevereen	4
Moran	16
Kaboot Rahung	12
Gao Souar.....	20
Tousley	16
Hissar	Hyder Pyghumber.....	26
Bool Mulledge	Sultania	20
Zunjan	Koorkundee	20
Zohra	12
Armaganah	12
Achkund	The Mines	28
Mamoon	Kootul.....	18
Herees	25
Kureem	25
Ardebeel	20
Talib Kishlak	12
Furukabad.....	24
Ahmedbegloo	24
Mizan	10
Royal Camp near Achar	20

107

Names of Stages.	Places passed.	Distance travelled per Diem in Miles.
ACHAR TO		
Tabreez	Sophian	64
Murand	Gurgur, River Arras.....	40
Nukshiwan	64
Shuheroor	40
Erivan	Yeuch Kalissa, Mount Ararat ...	56
Kuremarchee	32
Nukshiwan	Hajee Bairamloo	56
Kars	48
Ben Ahmud	12
Misingird	Hussun Kella.....	52
Azeroom	River Euphrates	72
Askalar	Sheitan Dura	36
Karakulukh	64
Sainla.....	72
Kella Hissar	72
Afun	Nixar	72
Almos.....	Tokat, Toorka	88
Guard House	Amasia, Nursewan	64
Dowlut	Osmanjook, Hajee Humza	92
Toksia	Oksia, Karajillan	88
Karajillar	Humamloo	76
Caravanserai	Boli	84
Dukja	Kuduk, Subanja	72
Ismid	120
Constantinople	72
Telivree	48
Girk Kalissa	112
Bulgarian Cottage	Carnabad	88
Sheumla.....	80
Rooschook.....	80
Bucharest	50
Quarantine at Rothen Thurn	200

Karataş, Adnan (2019). “Devlet Şekilleri ve Hükümet Sistemleri Türlerinin Ülkelerin Yönetişim Göstergeleri Bakımından Meydana Getirdiği Farklılıkların Belirlenmesi”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 109-148.

DEVLET ŞEKİLLERİ VE HÜKÜMET SİSTEMLERİ TÜRLERİNİN ÜLKELERİN YÖNETİŞİM GÖSTERGELERİ BAKIMINDAN MEYDANA GETİRDİĞİ FARKLILIKLARIN BELİRLENMESİ

DETERMINATION OF THE DIFFERENCES OF STATE FORMS AND GOVERNMENT SYSTEMS TYPES GENERATED BY THE GOVERNMENT INDICATORS OF THE COUNTRIES

Arş. Gör. Adnan KARATAŞ*
Atatürk Üniversitesi
adnan.karatas@atauni.edu.tr

Öz

1980’li yıllardan sonra kamu yönetimi alanında oldukça önem kazanan “yönetişim” belli bir hedefe ulaşmaya yönelik amaca yönelik bir çabayı, yol gösterici olmayı, kontrol etmeyi ve yönetmeyi içeren bir kavramdır. Tanımıyla ilgili bir kesinlik olmamakla birlikte yönetişimin; şeffaflık, hesap verebilirlik, katılımcılık, hukukun üstünlüğü, eşitlikçilik, etkinlik gibi temel ilkelerinin olduğu literatürde geniş çevrelerce kabul edilmektedir.

Bu kavram, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Dünya Bankası, OECD gibi birçok uluslararası kuruluşun üzerinde durduğu ve önem verdiği konulardan biridir. Ülkelerin demokrasiye olan inançlarının artması ve “iyi yönetişim” şeklindeki yaklaşımların ortaya çıkması, yönetişimin kalitesi konusunu gündeme getirmektedir. Buna bağlı olarak kimi ülkeler, araştırma

* ORCID: orcid.org/0000-0003-2399-8013

kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar hangi ülkelerin yönetiminde iyi; hangilerinin daha geride olduğunu belirlemek amacıyla çeşitli yönetim göstergeleri ortaya koymuşlardır. Bu göstergelere bağlı olarak ülkelerinde yönetim düzeylerinin ölçülmesi yoluna gidilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, ülkelerin yönetim kaliteleri bakımından devlet şekillerinin ve hükümet sistemlerinde “farklılığın” olup olmadığını belirlemesidir. Bu hedef doğrultusunda Dünya Bankası'nın altı gösterge halindeki yönetim verileri incelenmiş ve çeşitli istatistiksel analizlere tabi tutulmuştur. Devlet şekli açısından; Federal-Üniter ve Monarşi-Cumhuriyet farklılıklarında yönetim kalitesinin farklılıkları belirlenmiştir. Ayrıca hükümet sistemi olarak başkanlık, yarı-başkanlık ve parlamenter sistemlerde yönetim göstergelerinin farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan yönetim verileri üzerinde SPSS programı kullanılarak, T testi ve ANOVA testi yapılmıştır. Böylelikle farklılıklar araştırılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen bulgulara göre hükümet sistemleri ve devlet şekilleri bakımından yönetim kalitesinin belli düzeylerde farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgular; kamu yöneticileri, politika yapıcılar ve araştırmacılar için önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, devlet şekilleri, hükümet sistemleri.

Abstract

The concept of “governance”, which has gained considerable importance in the field of public administration after the 1980s, includes a purposeful effort, guidance, control and management to achieve a certain goal. Although there is no certainty about the definition of governance; Transparency, accountability, participation, the rule of law, egalitarianism, effectiveness, such as the basic principles are widely accepted in the literature.

Governance is a matter of great importance to many international organizations such as the United Nations, the European Union, the World Bank and the OECD. Increasing the belief of countries in democracy and the emergence of approaches in the form of “good governance” raises the issue of quality of governance. Depending on this, some countries, research organizations and international organizations have put forward various governance indicators in order to determine these differences. Depending on these indicators, the level of governance in their countries has been measured.

The aim of this study is to determine whether there is a difference in governmental forms and governmental systems in terms of

governance quality of countries. In order to achieve this objective, the six indicators of the World Bank governance were analysed. In terms of state form; Differences in the quality of governance were determined in the Federal-Unitary and Monarchy-Republic differences. Also, the governance indicators of the presidential, semi-presidential and parliamentary systems as a government system were investigated. T test and ANOVA test were performed on the governance data used within the scope of the research using SPSS program. Thus, differences were investigated. According to the findings obtained within the scope of the research, it has been determined that the quality of governance varies at certain levels in terms of government systems and state forms. Findings obtained in the scope of the research; it is important for public administrators, policy makers and researchers.

Keywords: Governance, state forms, government systems.

Giriş

Kamu yönetimi alanında uzunca bir süredir moda kavram haline gelen yönetim, hem akademik alanda hem de kamu yönetiminin uygulanmasında çeşitli açılardan karşımıza çıkmaktadır. Kavramın tanımı ve kuramsal içeriğiyle ilgili olarak literatürde netlik kazanan bir durum henüz olmamakla birlikte (Coşkun, 2013: 67); genellikle Dünya Bankasının öne sürdüğü ilkeler doğrultusunda kavramın içeriği doldurulup kullanılmaktadır. Diğer taraftan birçok uluslararası ve ulus üstü kuruluş kavramı kendi faaliyetlerini meşrulaştırma ve politikalarını uygulamaya sokmak amacıyla kullanılmaktadır (Peker, 1996: 7). Ayrıca kavram genellikle kamu ve özel sektör arasındaki sınırların daha belirsiz hale gelmesi, katılımcı yönetim anlayışının gelişmesi, hizmette yerellik, bağımsız denetim, düzenleyici kuruluşların varlığı gibi önerileri barındırmaktadır. Dolayısıyla bir bütün olarak değerlendirildiğimizde yönetim kavramı “düzenleyici devlet” anlayışı içerisinde reformlar geliştirilmesi ve yönetim modelleri oluşturulmasını içermektedir.

Bu çalışma kapsamında yönetim yaklaşımının önermiş olduğu düzenleyici devlet anlayışını en iyi yansıtan ve bu yaklaşıma en uygun işleyen devlet şekli ve hükmet sistemine ilişkin ipuçları yakalayabilmek hedeflenmektedir. Buna bağlı olarak bu çalışmada

ülkelerin devlet şekilleri ve hükümet sistemlerinin yönetim kalitesi açısından farklılık oluşturup oluşturmadığı analiz edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda Dünya Bankasının 1996-2017 yılları arasında 211 ülkeyle ilgili olarak hazırlamış olduğu Dünya Yönetişim Göstergeleri kullanılmaktadır. Yapılan farklılık analizleri sonucunda devlet şekilleri ve hükümet sistemlerinin yönetim kalitesi üzerinde anlamlı bir farklılığa sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. İlaveten bu çalışmada yönetim kavramsal olarak tartışıldıktan sonra uygulama aşamasına geçilmektedir.

Bu çalışma kapsamında devlet şekilleri ve hükümet sistemleri üzerine bir değerlendirme yapılmasının amacı, yönetim olgusuna katkıları ve yönetimle arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Dolayısıyla her ikisi içerisindeki farklı sistemlerin birbirlerine olan üstünlüklerini ya da zayıf yönlerini ortaya çıkarmak veya bu farklılıklar üzerinden yürütülen tartışmaya katılmak değildir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Devlet Şekilleri ve Hükümet Sistemleri Değerlendirmesi

Devlet şekilleri ve hükümet sistemleri hakkında bilgilendirme yapılmasının öncesinde “devlet” ve “hükümet” kavramlarının tanımlanmasında fayda vardır. Devlet kavramı Platon, Hobbes, Machiavelli, J.J. Rousseau, Hegel ve birçok düşünürün üzerinde tartıştığı ve tanımı üzerinde henüz kesinlik olmayan bir olgudur. Ancak modern anlamda devlet kavramını ele aldığımızda; Weberyen bir düşünceyle devleti, görevlerinin aksine fiziksel gücüyle tanımlayabiliriz. Nitekim Weber’e göre devlet, sınırları belirlenmiş bir alanda kendi adıma meşru fiziksel güce ve otoriteye sahip olma ve kullanma tekeline haiz beşeri bir unsurdur (Weber, 2004: 33). Diğer taraftan siyasal sistemin önemli bir aktörü olan devlete ilişkin siyasal akımların bakış açılarını değerlendirdiğimizde ise siyasal akımların neredeyse bütününde devlete karşı olumsuz bir bakışın olduğu görülmekte ve devlet, kuramsal bir sorun olarak bilimsel düşüncenin dışına atılmaktadır (Eroğul, 2014: 21). Üzerinde uzlaşılan net bir devlet tanımının olmamasının yanı sıra birçok teorisyenin ve siyaset

kuramının kendi devlet tanımının olması (Carnoy, 2015: 19), kavramsal açıdan devlet tanımını tartışmalı hale getirmektedir. Nitekim devlet üzerinde son dönemlerde oldukça ciddi söylemleri olan ve bir devlet kuramı oluşturma iddiası taşıdığı söylenebilen Bob Jessop, *Devlet Teorisi* isimli kitabında; belli bir devlet tanımı yapmayı kitabın son bölümüne kadar ertelemiştir. Ayrıca devlet tanımında devletin kurumları ve devlet söyleminin yer alması gerektiğini vurgulamıştır (Jessop, 2016: 417). Nitekim siyasal sistemin bir parçası olan devlet, kolektif siyasal sistem içerisinde birden fazla faktör ile etkileşim içerisine girmektedir. Buna bağlı olarak devletin gözlemlendiği veya algılanabildiği durumlarda farklı devlet yaklaşımlarının ortaya çıkması söz konusudur. Buna bağlı olarak ise devletin görünür hale gelen özelliklerinde yola çıkarak farklı devlet sistemleri ve yönetim modelleri ortaya atılmıştır. Bu sistemler; ülkelerin farklı tarihleri, coğrafyaları, ekonomik ve kültürel faktörleri, toplumsal yapıları tarafından zamanla şekillenmiştir. Günümüzde bu farklı devlet şekilleri ana hatlarıyla birkaç sınıflandırmada toplanmaktadır.

Devlet şekilleri, devlet tanımı ve devlet kuramları tartışmasının dışında; modern anlamdaki bir devletin görüntüsü hakkında bilgi vermektedir. Literatürde devlet şekilleri konusunda iki farklı sınıflandırmanın kullanıldığı görülmektedir. Özellikle karşılaştırmalı siyaset ve yönetim alanında kullanılan bu iki ayırmadan ilki devletin örgütlenme biçimini ele alırken diğer ayırım devletin siyasi rejim yönünden ayrılmasını kabul etmektedir (Roskin, 2014). İlk olarak “devletin temel örgütlenme biçimi” olarak devletler; Üniter devletler ve Birleşik Devletler olarak ikiye ayrılmaktadır (Gözler, 2017: 58). Üniter devletler ise yürütme organlarının merkezilik derecesine göre merkezi veya adem-i merkezi şeklinde ikiye ayrılabilir. Ayrıca taşra yönetim sistemine göre ise bölgesel sistem ve il sistemi şeklinde de ikiye ayrılabilir. Birleşik devletler ise devlet birlikleri ve devlet toplulukları şeklinde ikiye ayrılabilir. Devlet birlikleri, şahsi birlik ve hakiki birlik olarak ikiye ayrılırken; devlet toplulukları ise federasyon ve konfederasyon şeklinde iki farklı yapıda gözlenebilir. Bu çalışma kapsamında ülkeler yalnızca üniter veya birleşik şeklinde ayrıma tabi tutulmuştur. Dolayısıyla alt ayrımlar dikkate alınmamıştır.

Üniter devletin en belirgin özelliği devletin unsurlarının ve organlarının tekliğidir. Bu devlet türüne göre devlet, ülke, millet, egemenlik unsurları ve yasama, yürütme ve yargı organları bakımından teklik özelliği taşımaktadır (Gözler, 2017: 59). Üniter devletlerde egemenlik tek ve bölünmez yapıdadır. Tüm ülkede aynı hukuk düzeni, yasama düzeni ve yürütme erki görevdedir. Dolayısıyla ülke genelinde bir yasama organı, bir yargı organı ve bir yürütme organı bulunmaktadır.

Karma devlet olarak da ifade edilen birleşik devlet türü ise birden fazla devletin kendi aralarında çeşitli düzeylerdeki bağlarla birleşmelerinden meydana gelen devlettir (Gözler, 2017: 62). Bu tür devletlerde yasama, yürütme ve yargı organlarına sahip ayrı devletler bulunmaktadır. Birden fazla anayasa ve hukuk düzeni bulunmaktadır (Akipek, 1965: 98-99). Günümüzde birleşik devlet türlerinden olan şahsi birlik, hakiki birlik ve konfederasyon özelliklerine sahip hiçbir ülke olmadığından dolayı, birleşik devletler içerisinde sadece federasyona örnek gösterilebilen ülkeler vardır (Akipek, 1965; Erdoğan, 2005: 23-31). Birleşik devlet türleri içerisinde federasyon dışındakiler tarihi özellik taşımasına rağmen federasyon bugün hala birçok ülkede uygulanan bir devlet şeklidir.

En kısa tanımıyla federalizm merkezi ve bölgesel yönetim unsurları arasındaki güvenceli bir iktidar bölüşümüdür (Gözler, 2017: 67). Ülkelerin üniter veya federalizm özellikler taşıması, ülkenin maruz kaldığı tarihi, coğrafi ve siyasi koşullardan kaynaklanmaktadır. Nitekim ülkenin geniş bir coğrafyaya yayılması ülkeleri federalizme zorlarken; toplumsal yapısı itibarıyla daha homojen olan ve coğrafi olarak küçük bir alanda yer alan ülkeler, üniter sisteme sahip olabilmektedir. Her iki devlet şeklinin de birbirinden üstün ve zayıf yönleri olduğu kabul edilmektedir. Ülke yönetimi açısından çeşitli kolaylıkları veya zaafı olmakla birlikte bu iki devlet şeklinin yönetim üzerindeki etkisiyle ilgili bir çalışmaya rastlanılamamıştır.

Devlet şekillerine ilişkin olarak ikinci sınıflandırma “devletin siyasi rejimi” yönünden sınıflandırılmasıdır. Bu sınıflandırmada literatürde genellikle monarşi ve cumhuriyet arasında bir tasnife gidilmektedir. İki devlet şekli arasındaki farklılığı vurgulamak için

kullanılan temel kriter devlet başkanının göreve geliş usulüdür (Gözler, 2000, 2011, 2017). Bu kritere göre devlet başkanı göreve irsi özelliklerinden dolayı geliyorsa bu devlet monarşi, farklı türlü geliyorsa cumhuriyettir. Kısaca cumhuriyetini tanımını ve özelliklerini monarşinin zıttı şeklinde dar anlamda düşünülmesi gerekmektedir (Gözler, 2017: 55-56). Nitekim bu iki ayrım demokrasiyi dışarıda düşünerek yapılmaktadır. Dolayısıyla monarşi olan bir ülkede demokratik bir düzenle devlet başkanı dışındaki yürütme ve yargı erkleri seçilebileceği gibi bir ülkede monarşi olmamasına karşın demokratik bir yapıda olmayabilir. Buradan hareketle devlet şeklinin demokrasi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı iddia edilebilirken (Gözler, 2017: 57); bu farklılığın yönetim üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hükümet sistemleri, yasama, yürütme ve yargı erklerinin kendi aralarındaki güç dağılımı ve düzeni demokratik olan ve olmayan ülkelerde uygulanan kural ve kurumlar bütünü (Hekimoğlu, 2009) şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bir ülkenin hükümet sistemi en temel olarak yasama, yürütme ve yargı erklerinin kendi aralarındaki ilişkilere bakılarak belirlenebilir. Hükümet sistemleri en genel olarak kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı olarak ikiye ayrılmaktadır (Turhan, 1993; Teziç, 2004; Gözübüyük, 2006).

Kuvvetler birliği sistemi, Fransız filozof Montesquieu ile özdeşleşen kuvvetler ayrılığı teorisinin aksine devlet egemenliğinin ve tüm erklerin tek elde toplanması gerektiği üzerinde duran bir sistemdir. Genellikle anti-demokratik olarak kabul edilen bu sistem (Linz, 2012) tüm güçlerin yasamada veya yürütmede toplanması şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Gücün yürütme erkinde toplanması, mutlak monarşi veya diktatörlük olarak kabul edilirken; yasama organında toplanmasına meclis hükümeti sistemi olarak kabul edilmektedir. Mutlak monarşilerde hükümdar tek ve en yüksek otorite olarak yasama, yürütme ve hatta yargı yetkisinin kullanır veya kendisine karşı bağımsızlığı olmayan birtakım görevliler belirler. Diğer taraftan meşruti monarşi ile mutlak monarşi karıştırılmamalıdır. Nitekim meşruti monarşi bir kuvvetler ayrılığı (parlamentar sistem) sistemidir. Günümüzde Suudi Arabistan mutlak monarşiye örnek

gösterilebilirken; İngiltere ise meşruti monarşiye gösterilebilecek en güzel örnektir (Gözler, 2017: 76-77). Meclis hükümeti sisteminin kökeni ise J.J. Rousseau'nun "egemenliğin tekliği ve bölünmezliği" ilkesine dayanmaktadır. Bu ilkeye göre; mademki egemenlik bölünemez; buna bağlı olarak tüm erklerin halk tarafından seçilen yasama organına verilmesi gerekmektedir (Turhan, 1993: 24-31). Bugün İsviçre'nin bu sistemin en tipik örneği olduğu konusu tartışmalı olmakla birlikte (Gözler, 2017: 81); ülkemizde 1920-1923 yılları arasındaki hükümet sisteminin bu sistem olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla bu sistem daha çok olağanüstü dönemlerde ilgi çekmektedir (Turhan, 1993: 24-31; Gözler, 2017: 80).

Hükümet sistemleri ayrımındaki ikinci konu ise Montesquieu ile özdeşleşen kuvvetler ayrılığı teorisine dayanan kuvvetler ayrılığı sistemidir. Demokratik niteliği ve hesap verebilirliği açısından dünya genelinde kabul gören bu kuvvetler ayrılığı sistemini; başkanlık sistemi, parlamenter sistem ve yarı-başkanlık sistemi olarak üçe ayırarak inceleyebiliriz. Bu üçlü ayırma kuvvetlerin kendi içlerinde sert veya yumuşak olarak ayırma göre farklılık kazandığı görülmektedir. Yasama ve yürütmenin sert bir şekilde ayrıldığı sistemler başkanlık sistemi olarak adlandırılırken; yumuşak bir şekilde ayrıldığı sistemler parlamenter sistem olarak kabul edilmektedir. Bu iki hükümet sisteminin ortasında olan ve sentez bir sistem olarak da kabul edilebilen yarı-başkanlık sistemi de bulunmaktadır. Başkanlık sisteminde yasama ve yürütme hem hukuki olarak hem de kaynaklık bakımından birbirinden bağımsızdırlar. Her iki kuvvet halk tarafından seçilerek işbaşına gelmektedir. Başkanlık sistemine göre yürütme organı tek kişidir, halk tarafından seçilir ve yasamanın güvenine dayanmamaktadır (Gözler, 2017: 83). Başkanlık sisteminin kuvvetli yönleri; istikrarlı bir yönetimi sağlaması, güçlü bir yönetim oluşturması, demokratik bir yönetim oluşturması şeklinde sıralanabilir. Zayıf yönleri ise rejim krizine neden olması, katı olması, çift meşruluğa yol açması, siyasal kutuplaşmaya neden olması şeklinde sıralanabilir (Uluşahin, 1999: 84-92).

Yumuşak kuvvetler ayrılığı sistemi olan parlamenter sisteme göre ise yasama ve yürütme kuvvetleri birbirinden kati bir şekilde ayrılmak yerine bu erkler birbiri içerisine geçmiş durumdadır. Ayrıca bu organların birbirleri üzerinde varlığına son verme hukuki imkânlarına sahiptirler. Parlamenter sistemin başkanlık sisteminden en önemli farklılığı yürütme organının yasamaya karşı konumundan kaynaklanmaktadır. Başkanlık sisteminde yürütme organı (başkan) doğrudan halk tarafından seçilirken parlamenter sistemde yürütme organı yasama organı içerisinden seçilmektedir ve yasama organına karşı sorumludur. Parlamenter sistemin de çeşitli zayıf ve güçlü yönleri bulunmaktadır (Uluşahin, 1999: 92-98). Güçlü yönlerini; esnek olması, kutuplaşmaya yol açmaması, tıkanıklıklara çözüm üretmesi gibi sıralanabilir (Lijphart, 1997: 67). Zayıf yönleri ise istikrarsız hükümetlere yol açması, zayıf hükümetlere yol açması ve düşük nitelikli demokrasiye yol açması şeklinde sıralanmaktadır (Uluşahin, 1999: 151-159). Ancak her iki sistem için de değerlendirme yapmak gerekirse bu sıralanan güçlü veya zayıf yönlerden hangisinin diğerine üstün geleceği veya hangi sistemin daha başarılı olduğu tartışmalı ve her ülkenin kendine özgü durumuna bağlıdır. Dolayısıyla bu çalışmanın asıl amacı bu sistemlerin yönetişime olan katkılarını değerlendirme ve analiz etmektedir.

Bir diğer kuvvetler ayrılığı sistemi olan yarı-başkanlık sistemi kuvvetler ayrılığı sistemlerinin iki kutbunu oluşturan başkanlık ve parlamenter sistemin ortasında yer almaktadır. Bu sistemde yürütme erkinin bir kanadı olan başkan halk tarafından seçilirken; diğer kanadı olan bakanlar kurulu yasama organının güvenine dayalı olarak çalışmakta ve yasamaya karşı sorumluluğu bulunmaktadır (Yazıcı, 2002: 91-113). Ancak parlamento sistemdeki cumhurbaşkanına nazaran daha geniş yetkilere sahiptir (Erdoğan, 2005: 186-187). Bu özellikleri itibarıyla parlamenter sisteme daha çok benzemesinden dolayı kimi zaman yarı-parlamenter sistem olarak da isimlendirilmektedir (Gözler, 2017: 89-90).

1.2. Kavramsal ve Kuramsal Açından Yönetişim

Yönetişim sözcüğü, İngilizce “governance” sözcüğünün karşılığı olarak ilgili literatürde yer edinmiştir. Sözcüğün Türkçe karşılığında işteşlik eki (-iş) bulunmasından dolayı bir etkileşimi çağrıştırdığı düşünülebilir. Fakat bu sözcük anlam bakımından bir etkileşim içermemektedir (Orhan ve Yalçın, 2015: 178). Bu karışıklıktan dolayı yönetim kavramının “yönetim süreçlerine halkın katılımı esas alan ve kendi kendine yönetim” şeklinde yanlış bir anlam yüklenmesine neden olabilecektir. Nitekim bu kavram halktan ziyade kamu kuruluşlarını, sivil toplum kuruluşlarını ve diğer örgütlerin katılımını esas almaktadır (Orhan ve Yalçın, 2015: 179). Genel olarak ifade edersek bu kavram, siyaset içerisindeki oldukça geniş bir alanda yayılan hükümet-dışı aktörler üzerinde durmaktadır. Ancak yönetim, bu aktörler ve hükümet gibi yönetici kurumlardan ziyade yönetimin etkinliği üzerinde daha fazla durmaktadır (Hague ve Harrop, 2016: 18). Yönetişimin genel kabul görmüş bir tanımı olmamakla (Jordan, Wurzel ve Zito, 2005: 478) birlikte bu konudaki tanımların eklektik ve oldukça dağınık olduğu görülmektedir (Coşkun, 2013: 67). Kavramın ekonomi, işletmecilik, yönetim bilimi, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, örgüt bilimi gibi birçok akademik alanda temellerinin olduğu görülmektedir (Stoker, 1998: 18). Yönetişim özel sektör, merkezi kuruluşlar, yerel yönetimler ve birçok sivil toplum kuruluşu tarafından kullanılmasına karşın, kavramın sezgisel niteliğine bağlı olarak tanımlama ihtiyacı hissedilmediği öne sürülmektedir (Coşkun, 2013: 68). Bu kavramın özünde, hükümetin otoritesine ve yaptırımlarına başvurmayaya dayanmayan yönetim mekanizmalarına odaklanması yer almaktadır (Stoker, 1998: 17).

Yönetişim yaklaşımını tam olarak anlayabilmek için tarihsel süreçte ilk defa kullanılmasına ve hangi yaklaşımın devamı/rakibi olarak ortaya çıktığının bakılmasında fayda vardır. Kamu Yönetimi alanında son dönemlerin hâkim bir paradigması olan YKİ yaklaşımının ve kamudaki neo-liberal politikaların istenilen başarıları elde edememesi sonucunda bu yaklaşımların sorgulanması bir yönetilemezlik krizinin oluşumu gündeme

gelmiştir (Aygül, 1998: 233; Özdek, 1999: 28). Dolayısıyla ekonomi alanında neo-liberal politikalar, kamu yönetimi alanında ise yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı sorgulanır hale gelmiştir. Ancak yönetim yaklaşımı bütünüyle yeni kamu işletmeciliğinin savlarına karşı bir duruş, buradan bir kopuş sergilememektedir. YKİ yaklaşımının eksiklerini tamamlayıcı bir niteliğe bürünmüştür. Dolayısıyla yönetim yaklaşımının YKİ yaklaşımının özel sektör ve piyasacı anlayışında eleştirilen noktaları düzenleyerek katılımcılık anlayışını sürdürülebilir hale getirdiği öne sürülebilir (Aygül, 1998: 237). Ortaya atılan bu yeni paradigmanın kamu yönetimine sağlamış olduğu bir diğer önemli katkı ise merkezîyetçi devletin toplumun tümü üzerindeki tek yönlü ve zorlamaya dayalı yönetim anlayışını ortadan kaldırarak; toplumun kendi tercihleriyle yönetime katılım sağlamasının önünü açmasıdır (Jessop, 2005: 352).

Kamu yönetimi alanındaki paradigma tartışmalarının ötesinde; uluslararası ve ulus üstü kuruluşlar, yönetimi kendi anlayışları doğrultusunda yeniden formüle ederek bu tartışmalara hem kuramsal hem de uygulama açısından katkılar sağlamışlardır (Orhan ve Yalçın, 2015: 179). Dünya Bankası, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler ve OECD kendi yönetim anlayışlarını iyi yönetim olarak isimlendirerek; çeşitli yollarla üye devletlerine bu uygulamayı benimsetme yoluna gitmişlerdir. Bir iddiaya göre bu kuruluşların yapısal uyum programları, yönetim adı altında hala devam etmektedir (Peker, 1996: 7). Yukarıda bahsedildiği üzere YKİ yaklaşımının başarısızlığa uğradığı kabulünün doğurduğu bu revizyon, “küçük devlet” anlayışından, “küçük ama etkin devlet” anlayışına geçilmesini sağlamıştır (Övgün, 2013). Bu uluslararası kuruluşların yönetime yüklemiş oldukları anlamın aslında kendi faaliyetlerini kapsadığı iddiasında bulunulabilir. Örneğin müzakere ve düzeltmeye yöntemlerine bel bağlayan AB kendi yönetim uygulamalarını “Beyaz Kitap” olarak adlandırdığı çalışmada kendi yönetim olgusunu inşa etmiştir (Hague ve Harrop, 2016: 18). Buna bağlı olarak bazı çalışmalarda AB, “postmodern yönetim sistemin paradigmatic bir örneği” olarak düşünülmektedir (Okçu, 2007: 300). Yönetişim kavramını kendi anlayışları doğrultusunda yeniden düzenleyen bu kuruluşlar,

yönetişimi kendi ilgi alanları doğrultusunda belli bir sınıflandırmaya ve sınırlandırmaya soktuğu düşünülebilir. Nitekim AB'nin "Beyaz Kitap"ında ve Dünya Bankasının "Dünya Yönetişim Göstergeleri"nde bu sınıflandırma ve sınırlandırma çabasının varlığı görülmektedir. Bu sınıflandırmanın devamında yönetişimin kalitesini ölçerek kavrama yeni anlamlar katmaya devam etmişlerdir.

Yönetişim kavramını kuramsal boyuttan çıkararak ilk olarak uygulama Dünya Bankası tarafından 1989 tarihinde "Sahra Altı Afrika: Krizden Sürdürülebilir Büyümeye" (*Sub Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth*) isimli çalışma ile alanı bulmuştur. Kurum 1992 yılındaki raporunda ise insan haklarına saygı, hesap verebilirlik, hukuksal ve kurumsal çerçevenin oluşturulması, hızlı ve adil bir hukuk sistemi, şeffaflık ve kamu hizmetlerinin etkinliği gibi birtakım ilkeler sıralanmıştır (World Bank, 1992: 13-28). Dünya Bankası bu ilkeler doğrultusunda dünya ülkelerinin mevcut durumlarını analiz etmekte ve çeşitli önerilerde bulunmaktadır. Böylelikle yönetişimin uygulama anlamında yaygınlık kazanması sağlamaya çalışmaktadır.

120

Yönetişimle ilgili olarak bahsedilen bilgilerin devamında yönetişimin tanımlanmasının güçlüğü bir bakıma daha aşikâr hale gelmiştir. Nitekim literatürde yönetişime ilişkin olarak altı farklı tanımlama yapılmaktadır. Bunlar; "minimal devlet" olarak yönetim, şirket yönetişimi, YKİ olarak yönetim, iyi yönetim, sosyo-sibernetik sistem olarak yönetim, kendiliğinden organize olan ağlar olarak yönetim şeklinde sıralanmaktadır (Rhodes, 1996). Ancak bu tanımlamaların ve tartışmaların genelinde yönetişimin, özel sektör ile kamu kurumları arasındaki sınırların belirginliğinin azalması, çoğulcu yönetim modellerinin ortaya konulması ve katılımcılığın temel alınmasına ilişkin bir uzlaşımı olduğu görülmektedir (Kooiman ve Van Vliet, 1993). Diğer taraftan yönetim mekanizmaları yerel yönetimlerin demokratikleşmesi bağlamında oldukça önemli bir aktör olarak düşünülmektedir. Özellikle yönetişimin yerel yönetim uygulamaların karşılığı olarak düşünülebilecek kent konseyleri, yerel demokratik yönetim mekanizmalarından biri olarak kabul edilmektedir (Çolakoğlu, 2012: 3). Özel sektörde kuruluşlarında

ise yönetim olgusu, içsel yeterliliklerin geliştirilmesinde önemli roller oynamaktadır (Avcı ve İyigün, 2017: 279). Tüm bu olumlu gözükten özelliklerinin yanı sıra, yönetişimin çeşitli dezavantajlarının ve olumsuz yönlerinin olduğunu savunanlar da bulunmaktadır (Stoker, 1998: 24).

1.3. Yönetişimin Ölçülebilirliği ve Yönetişim Göstergeleri

Oldukça tartışmalı ve üzerinde henüz bazı noktalarda uzlaşım olduğu bir kavram olan yönetişimin; kalitesinin ölçülebilmesi ve bu kalitenin hangi ölçütler altında ölçülebileceği de bir o kadar tartışmalıdır. Özellikle ülkelere kredi veren veya çeşitli avantajlar sağlayan üyelikle kabul edilmesinde ülkelerin söz konusu uluslararası kuruluşun yönetim anlayışa yakınlığı önem kazanmaktadır. Dolayısıyla ülkelerin yönetim düzeylerinin iyiliğini değerlendirilmesi ve ölçülmesi konusu hem bu kuruluşlar hem de akademik çalışmalar için önem kazanmıştır (Canıkalp ve Ünlükaplan, 2015: 82). Nitekim günümüzde başta Dünya Bankası olmak üzere yönetişime ilgi gösteren diğer uluslararası kuruluşlar kendi yönetim tanımlarını destekleyici ölçütler/göstergeler ortaya koymuşlardır (Maldonado, 2010: 6).

Yönetişimin daha somut hale getirebilmek ve kalitesini ölçebilmek amacıyla çeşitli göstergeler belirlenmesi son dönemler birçok araştırmacı ve kuruluşun temel uğraşı haline gelmiştir. Özellikler 2000'li yıllardan itibaren yönetim kalitesinin ölçümüne yönelik oldukça fazla sayıda çalışma raporun ortaya çıktığı gözlemlenmektedir (Norris, 2011: 180). Ancak oldukça fazla sayıda olan bu göstergelerle ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; bu göstergelerin geneli özellikle göstergelerin uygulandığı ülke bakımından farklılık arz etmektedir. Buna bağlı olarak dünya gelinde yönetim olgusunun tüm hatlarıyla değerlendirildiği göstergelerin sayısı sınırlı durumdadır. Ayrıca bazı göstergeler algıya dayalı biçimde verilerin toplanmasını öngörmesinden dolayı; öznel nitelikler taşımaktadır (Canıkalp ve Ünlükaplan, 2015: 83).

Yönetişim gibi betimlemesi zor bir olgunun ölçülebilir hale getirilmesinde, yönetişimin temel belirleyici niteliklerinden faydalanılmaktadır. Bu belirleyici niteliklerin tam ve doğru olarak belirlenmesi, yönetişimin kalitesinin ölçümünde oldukça etkili

olacaktır. Yönetişim üzerinde uzlaşılan temel belirleyicilerden yola çıkarak yapılan ölçümler ve elde edilen verilerin kıyaslanabilir ve gözlemlenebilir olması ölçümün etkinliğini ortaya koymaktadır (Kaufmann ve Kraay, 2008: 1). Dünya genelinde yönetim kalitesini ölçebilmek amacıyla kullanılan ve literatürde oldukça itibar gören göstergelerden bazıları; Dünya Bankası (*World Bank*), Özgürlük Evi (*Freedom House*), Uluslararası Ülke Risk Rehberi Yönetişim Endeksi (*The International Country Risk Guide*), Uluslararası Şeffaflık Örgütü (*Transparency International*), Dünya Ekonomi Forumu (*World Economic Forum*) ve Mo İbrahim Afrika Yönetişim Endeksi (*Mo Ibrahim Index of African Governance*) şeklinde sıralanabilir (Canıkalp ve Ünlükaplan, 2015: 87-91).

ABD Merkezli bağımsız bir düşünce örgütü olan Özgürlük Evinin “Gastil Endeksi” olarak önerdiği ve siyasal haklar ve siyasal özgürlüklerin değerlendirildiği gösterge 1972 yılından bu yana kullanılmaktadır (Freedom House, 2019). Uluslararası Ülke Risk Rehberi Yönetişim Endeksi ise 1980 yılından bu yana ülke risk değerlendirmesi ve analizi yapan ticari bir kuruluştur. Ülkelerin Politik, Ekonomik ve Finansal risk bakımından değerlendirildiği ve hükümet istikrar, iç karışıklık, sosyoekonomik durum, bürokrasi kalitesi, askerinin politika karşısındaki duruşu gibi alt kriterler değerlendirilmektedir (PRS, 2019). Uluslararası Şeffaflık Örgütü ise 1993 yılından beri yolsuzluk ve rüşvet endekslerini hesaplamaktadır (Transparency International, 2019). Dünya Ekonomik Forumunun önerdiği Küresel Rekabet Gücü Endeksi, vatandaşların refah düzeylerini yükseltmede ülke kapasitesini değerlendirmektedir. Bu da bir ülkenin mevcut kaynaklarının nasıl verimli kullanabileceğine bağlıdır. Bu nedenle, Küresel Rekabet Gücü Endeksi, ekonomik refahın orta vadeli seviyesi ve cari sürdürülebilirliğin sağlanmasında kurumları, politikaları ve faktörler kümesini ölçmektedir (World Economic Forum, 2019). Son olarak “Mo İbrahim Afrika Yönetişim Endeksi” ise Güvenilirlik ve hukukun üstünlüğü, Katılımcılık ve insan hakları, Sürdürülebilir ekonomik fırsatlar ve beşerî kalkınma olmak üzere 4 gruptan oluşmaktadır. Bu endeks 14 alt grup, 102 gösterge ve

119 alt gösterge ile yönetim kalitesinin ölçümüne yönelik önerilerde bulunmaktadır (Mo İbrahim Foundation, 2019).

1.3.1. Dünya Bankası Yönetişim Göstergeleri

Dünya Bankasının yönetim kavramının hem uygulamaya bakan yönüne hem de akademik alandaki yönüne büyük önem verdiği ilk bölümde değinilmiştir. Nitekim akademik alanda yönetişimin daha fazla ilgi görmesi ve daha fazla ülkenin bu olguyu dikkate alması için kurum içerisinde görevli araştırmacıların yönetişimle ilgili oldukça ses getiren ve itibar gören çalışmaları olmaktadır. Bu araştırmacılar (Kaufmann, Kraay ve Zoido-Lobaton, 1999; Kaufmann ve Kraay, 2008; Kaufmann, Kraay ve Mastruzzi, 2008, 2010) dünya genelindeki neredeyse tüm ülkelerden gelen çeşitli verileri kullanarak yönetim olgusunun betimleyici niteliklerini ortaya koymaya ve ölçülebilir hale getirmeye çalışmaktadırlar (World Bank, 2006: 22). Dünya genelindeki neredeyse tüm ülkelerden elde edilen hukukun üstünlüğü, bürokrasi niteliği ve yolsuzluklar ile ilgili verileri ve resmi olmayan nitelikteki diğer birçok veriyi analiz ederek, yönetim göstergelerini ve ülkelerin bu göstergelere göre almış oldukları değerlendirme notu sonuçlarına ulaşmaktadırlar (Kaufmann vd., 1999). Bu araştırmalarda toplanan verilerle ve elde ettikleri gösterge çıktılarıyla ilgili olarak; yönetişimin kesin bir ölçümünün yapılmasının oldukça zor olduğunu öne sürülmektedir. Bunun da ötesinde 214 ülkeden toplanan verilerle ilgili olarak varılan sonuçların bazı ülkelerle ilgili kesin sonuçları varken; bazı ülkelerden düzenli ve kesin bilgiler alınamadığı için diğer ülkelerden ayırım yapılmasının zor olduğunu öne sürmektedirler (Kaufmann vd., 1999: 27). Ancak bu göstergelerin sonuçlarının ciddi bir metodolojik süreçten geçmesi, geniş bir coğrafyadaki ülkelerden bilgi toplanılması, kişisel değerlendirmelerden uzak olması ve karşılaştırmaya elverişli olması bu verilerin üstün yanlarını temsil etmektedir (Kaufmann vd., 1999: 27). Yapılan bu araştırmaların ve elde edilen verilerin objektif olabilmesi için bu göstergeler, kamu kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, bireyler, özel kuruluş araştırmaları ve ticari bilgi sağlayıcılar gibi toplam 35 farklı kaynaktan elde edilen toplamda yaklaşık 340 değişkene dayanmaktadır (Kaufmann vd., 2008: 8). 1996-2017 yılları

arasındaki verileri kapsayan Dünya Yönetişim Göstergeleri altı temel boyut altında toplanmaktadır. Bunlar (Kaufmann vd., 2010: 4);

1. *Yolsuzluğun Önlenmesi (Control Of Corruption-CC)* Bu gösterge hem küçük hem de büyük yolsuzluk biçimlerinin yanı sıra devletin seçkinler ve çıkar grupları tarafından "ele geçirilmesi" de dâhil olmak üzere kamu gücünün özel kazanç için ne ölçüde kullanıldığına ilişkin algıları ölçmektedir. Kamu çalışanları arasındaki yolsuzluk, politikacılara duyulan toplum güveni, kamu kaynaklarının kullanımı, ithalat-ihracat vergi oranlarında düzensizlik gibi 30'dan fazla değişkene bağlı olarak ölçülmektedir (World Bank, 2019a).

2. *Hükümetin Etkinliği (GE-Government Effectiveness)* Bürokrasinin, kamu hizmeti üretebilme kalitesini, kamu politikası üretebilme ve uygulama kalitesini ve siyasi baskılardan bağımsızlık derecelerini ön plana çıkarmaktadır. Bürokrasinin kurumsal etkinliği, kamusal hizmetlerin ülke geneline yaygınlığı ve herkese eşit olması, bu hizmetlerden toplumun memnuniyeti, sağlık, eğitim, alt yapı gibi hizmetlerin değerlendirilmesini kapsamaktadır (World Bank, 2019a).

3. *Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik (PV-Political Stability and Absence of Violence/Terrorism)* Terörizm de dâhil olmak üzere siyasi istikrarsızlık ve siyasi motivasyona bağlılık şiddet olasılıklarına ilişkin algılardan oluşmaktadır. Silahlı çatışma, şiddet gösterileri, sosyal huzursuzluk, uluslararası terör tehdidi, terörizmin maliyeti, siyasi terör durumu, siyasi çatışmalar, istikrarsız hükümetler, iç çatışmalar, etnik gerilimler gibi birçok değişkene bağlı olarak bu gösterge hesaplanmaktadır (World Bank, 2019a).

4. *Düzenleyicilik Kalitesi (RQ-Regulatory Quality)* Hükümetin özel sektör gelişimini mümkün kılan ve teşvik eden sağlam politikalar ve düzenlemeler oluşturma ve uygulama kabiliyetine ilişkin değerlendirmeleri kapsamaktadır. Haksız rekabet uygulamaları, fiyat kontrolleri, ayrımcı uygulamalar, korumacı yaklaşımlar, finansal özgürlük, işletme kurma kolaylığı, vergilendirme, ticaret engelleri gibi değişkenlere bağlı olarak ölçülebilen bir göstergedir (World Bank, 2019a).

5. *Hukukun Üstünlüğü (RL-Rule of Law)* Ülkedeki kuruluşların toplum kurallarına güvenme ve bunlara uyma konusundaki algılarını kapsamaktadır. Özellikle sözleşme uygulamalarının kalitesini, mülkiyet haklarını, polisin ve mahkemelerin durumu ve ayrıca suç ve şiddet olasılığına ilişkin değerlendirmeleri kapsamaktadır. Organize suçlar, mülkiyet haklarına verilen değer, kamulaştırma, özel mülkiyetin korunması, suç takibinin hızı, polis ve mahkemelerin güvenilirliği, yasaların etkinliği gibi birçok değişkene bağlı olarak bu gösterge meydana getirilmektedir (World Bank, 2019a).

6. *İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik (VA-Voice and Accountability)* Bir ülkedeki vatandaşının hükümet seçimlerine özgürce katılabildiğine, ifade özgürlüğüne, dernek/STK/parti kurma özgürlüğüne ve özgür bir medyaya ne kadar katılabildiğine dair değerlendirmelerden oluşmaktadır. Demokrasi indeksi, temel insan hakları, dernek kurma özgürlüğü, sivil hak ve özgürlükler, siyasi haklar, basın özgürlüğü, seçim süreçleri gibi birçok değişkene bağlı olarak hesaplanan bir göstergedir (World Bank, 2019a).

Dünya Bankasının 1996 yılından itibaren 2017 yılına kadar 214 ile ilgili olarak yapmış olduğu araştırma sonucunda elde ettiği veriler, kurumun veri bankası olan internet sitesinde herkesin kullanımına açık olarak sunulmaktadır. Bu veriler standart sapma değerleri de hesaplanarak her yıl için standart bir hale getirilmiştir. Yüzdeler olarak veya -2.5 ile +2.5 değerleri arasında iki farklı şekilde puanlamanın her bir gösterge için tüm ülkeler özelinde yapıldığı görülmektedir. Nitekim bu çalışma kapsamında da Dünya Bankasının sağlamış olduğu veriler kullanılarak analizler yapılacaktır. Çünkü diğer yönetim göstergeleri, birer ölçüm aracı olarak kullanılmakla birlikte Dünya Bankasının göstergelerine nazaran daha kısa süreli veya daha dar bir coğrafya için yapıldığı görülmektedir. Üstelik bazı göstergeler (Örneğin: Mo İbrahim Afrika Yönetişim Endeksi) yönetim kalitesini ölçmek için göstergeler, değişkenler ve alt boyutlar önermesine karşın bu göstergelere dayalı olarak yönetim kalitesinin ölçen çalışmaya rastlanılamamıştır. Bundan dolayı hem yönetim kavramını ilk defa kurumsal olarak ortaya atan ve bu olgunun gelişmesi için

çaba gösteren hem de uzun süreli (yaklaşık 19 yıllık) veri toplayan bir kurum olan Dünya Bankasının “Dünya Yönetişim Göstergeleri”nin kullanılması tercih edilmiştir.

2. Araştırma Yöntemi ve Modeli

Çalışmanın bu bölümünde yapılan araştırmanın amacı, önemli, veri toplama ve analiz yöntemi ve hipotezler hakkında bilgi verilmektedir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın temel amacı yönetim kalitesinin belirlenmesi noktasında, devlet şekli ve hükümet sistemlerinin etkili olup olmadığı ve etkili ise hangi düzeyde etkili olduğunun tespit edilmesidir. Yönetişim olgusu devletin veya hükümetin kurumlarını veya yapısını anlatmaktan ve değerlendirmek ziyade bu kurumların neler yaptığı, nasıl yaptığı ve ne düzeyde iyi yaptığı ile ilgilenmektedir (Hague ve Harrop, 2016: 18). Buna bağlı olarak yönetimin asıl odak noktasının yeni bir kurum veya yapı ortaya koymaktan ziyade kamusal düzenleme işlemi olduğu görülmektedir. Ayrıca yönetim yaklaşımı yönetim alanında “kürek çekme” (hizmet dağıtım) tarzından “dümen tutma” (stratejik hedefleri belirleme) tarzına doğru bir geçişi zorlamaktadır (Heywood, 2015: 68). Bunun da ötesinde yönetim uluslararasılık, yetki devri ve federalizmin etkisiyle çok düzeyli yönetim sistemlerinin doğuşuna yol açmaktadır (Heywood, 2015: 68). Nitekim bu durum yeni yönetim paradigmasını ve yeni yönetim şekillerini de beraberinde getirmektedir. Buna bağlı olarak hükümet sistemlerinin veya devlet şekillerinin farklılıkları yönetim kalitelerini doğrudan anlamlı bir şekilde etkileyeceği iddia edilebilir. Hükümet sistemleri ve devlet şekillerinin birbirleri üzerindeki üstün ve zayıf yönlerin karşılaştırılması ve tartışılması teorik olarak literatürde oldukça fazla tartışılan konulardan biridir. Bu çalışmada hükümet sistemlerinin birbirlerine olan üstünlükleri veya zayıflıklarını karşılaştırmaktan öte yönetim üzerindeki etkileri bakımından kesitsel bir karşılaştırmaya tabi tutulmaktadır. Böylelikle devlet şekilleri ve hükümet sistemleri yönetim göstergeleri üzerinden ampirik bir analize/karşılaştırma tabi tutulmaktadır. Yönetişim göstergeleri üzerinde hükümet sistemleri ve devlet şekillerinin belli bir

farklılık meydana getirip getirmediği konusunda ampirik bir çalışmaya rastlanılmadığı için konu ile ilgili bir ilk çalışma olması bakımından önem taşımaktadır.

Yapılan kuramsal tartışanın neticesinde; hem devlet şekillerinin hem de hükümet sistemlerinin yönetişimin altı göstergesi üzerinde anlamlı bir farklılığa neden olacağı öngörüsünde bulunulabilir. Ancak sonuç bu yönde çıkmasa dahi analiz edilen yönetim göstergelerinin neden farklılıklara yol açmadığı sorusuna cevap aranabilecektir. Nitekim ampirik olarak elde edilen bulgulara dayanarak kuramsal tartışmalara ve ilgili literatüre katkı sağlanması planlanmaktadır.

Araştırmanın kavramsal çerçeveden çıkarılan iddialara ve çalışmanın amacına ilişkin yapılan değerlendirmelerden yola çıkarak üç temel hipotez ortaya koyabiliriz. Bunlar;

H1: *Temel örgütlenme biçimi olarak devlet şekilleri yönetim göstergeleri bakımından anlamlı bir farklılık meydana getirmektedir.*

H2: *Siyasal rejimi yönünden devlet şekilleri yönetim göstergeleri bakımından anlamlı bir farklılık meydana getirmektedir.*

H3: *Hükümet sistemleri yönetim göstergeleri bakımından anlamlı bir farklılık meydana getirmektedir.*

Bu hipotezlere bağlı olarak her birinin altı alt hipotezi de oluşturulabilecektir. Bu alt hipotezler, devlet şekilleri ve hükümet sistemlerinin yönetişimin altı göstergesi üzerinde anlamlı bir farklılığa neden olacağı yönündedir. Bu çalışma kapsamında yukarıda ifade edilen temel hipotezlerin test edilmesinin yanı sıra daha ayrıntılı sonuçların alınabileceği alt hipotezlerin test edilmesi yöntemi de tercih edilmiştir. Dolayısıyla 21 farklı hipotez bu çalışmada test edilmiştir.

2.2. Araştırma Metodolojisi

Bu çalışma kapsamında nicel veri analizi yöntemleri kullanılarak, çeşitli sonuçlar elde edilmesi hedeflenmiştir. Nicel verilerin analiz edilmesinde SPSS programı kullanılmış ve bu program vasıtasıyla T testi ve ANOVA gibi nicel veri analiz tekniklerinden yararlanılmıştır.

Araştırma kapsamında kullanılan ve ülkelerin yönetim kalitelerini gösteren gösterge verileri Dünya Bankasını veri bankası internet sitesinden alınmıştır. Dünya Yönetişim Göstergeleri olarak isimlendirilen bu yönetim kalitesi verilerinin yüzdelik oranda her bir ülkenin almış olduğu puanlar hesaplama sistemine dâhil edilmiş. Bu verilerde dünya genelinde 214 ülkeye ait 1996, 1998, 2000, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017 yıllarındaki toplam 19 yıla ait veriler, veri seti olarak araştırmaya dâhil edilmiştir (World Bank, 2019b). Bu verilerde San Marino, Somali ve Monaco ülkelerine ait verilerin bazı göstergelerde hiç olmamasından dolayı analizlere dâhil edilmemişler, bundan dolayı 211 ülkeye ait 19 yıllık veri analizlerde kullanılmıştır.

Elde edilen verilerde yönetişimin altı göstergesinin her biri için altı farklı puanlama/değerlendirme olmasına karşın bu çalışma kapsamında 0-100 puan aralığında puanlama yapılan veri seti kullanılmıştır. Nitekim bu veri seti verilerin ortalamalarının alınmasında ve analiz edilmesinde en uygun olandır. Bazı ülkelere ait olan ve göstergelerin bazı yıllarında eksik olan veriler ise SPSS programının önermiş olduğu ve analizlerin sonucunu bozmayacak şekilde ortalamaları ile doldurularak analiz safhasına geçilmiştir.

Ülkelerin devlet şekilleri ve hükümet sistemlerine ilişkin olarak bilgiler ise Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde yer alan ülkelerin siyasi görünümleri kısmından elde edilmiştir (MFA, 2019). Ancak bazı ülkeler (*Küçük Ada Ülkeleri*) hakkında net bilgi bulunmadığı için diğer sınıfında/grubunda değerlendirme yapılmıştır. Diğer taraftan yorumlama kısmında üç hükümet sistemi öncelikli olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

3. Verilerin Analiz Edilmesi ve Bulgular

İlk olarak elde edilen veriler analiz yapmaya uygun olacak şekilde SPSS programına girilmiştir. Hipotezleri test etmek amacıyla farklılık analizlerinin yapılmasına geçilmeden önce verilerin parametrik veya non-parametrik testlerden hangisine uygun olduğunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple normal dağılım testlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Tablo

1’de yönetim göstergelerinin normal dağım testi sonuçlarına yer verilmiştir.

	Kolmogorov-Smirnov		Shapiro-Wilk	
	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.
Yolsuzluk Önleme	,069	,015	,954	,000
Hükümetin Etkinliği	,072	,010	,954	,000
Siyasi İstikrar	,091	,000	,951	,000
Düzen Kalitesi	,074	,007	,954	,000
Hukukun Üstünlüğü	,074	,007	,953	,000
İfade Özgür ve Hes. V.	,086	,001	,954	,000

Tablo 1. Normal Dağılım Testleri Sonuçları

Tablo 1’de verilen normal dağılım testleri sonucunda elde edilen bulgulara göre verilerin normal dağılıma uygun olmadığına ulaşılmıştır. Nitekim “Sig.” değerinin 0,01’den küçük bir değer almasından dolayı verilerin normal dağılıma uygun olmadığına ulaşılmıştır (Lorcu, 2015: 103; Pallant, 2017). Ancak elde edilen verilerin normal dağılıma istatistiksel kabul sınırları dâhilinde uymadığının kesin olarak ortaya konulabilmesi için tanımlayıcı istatistiksel analiz çıktısı (Tablo 2) da incelenmiştir. Analiz çıktılarında verilerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin kabul edilebilir olup olmadığına bakılmıştır. Tabachnick ve Fidell (2007) verilerin basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1,5 ve +1,5 değerleri arasında yer alması durumunda verilerin normal dağılım gösterdiğinin kabul edilebileceğini ifade etmektedirler. Yapılan analiz neticesinde tüm değişkenler bu doğrultuda incelenmiş ve elde edilen sonuçlara göre tüm verilerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 2). Dolayısıyla verilerin normal dağılıma uyguna olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

	Çarpıklık		Basıklık	
	Statistic	Std. E.	Statistic	Std. E.
Yolsuzluk Önleme	0,023	0,167	-1,193	0,333
Hükümetin Etkinliği	0,041	0,167	-1,196	0,333
Siyasi İstikrar	0,018	0,167	-1,245	0,333
Düzen. Kalitesi	0,036	0,167	-1,193	0,333
Hukukun Üstünlüğü	0,033	0,167	-1,210	0,333
İfade Özgür ve Hes. V.	0,021	0,167	-1,208	0,333

Tablo 2. Çarpıklık ve Basıklık Testi Sonuçları

Verilerin normal dağılıma uygun olduğu sonucuna ulaşıldığından dolayı hipotezlerin test edilmesinde parametrik analiz yöntemlerinin kullanılması tercih edilmiştir. Dolayısıyla T testi ve ANOVA testi ile analizler yapılmıştır. İkişer ana kütlelin olduğu devlet şekillerinin karşılaştırılmasında T testi, ancak ikiden fazla ana kütlelin olduğu hükümet sistemlerinin yönetim üzerindeki farklılığının karşılaştırılmasında ise ANOVA testi kullanılmış ve Post-Hoc testi sonuçları değerlendirilmiştir.

Analizlere geçmeden önce verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler analiz edilmiş ve bunlar Tablo 3'de gösterilmiştir. Tablo 3'de çalışmada kullanılan değişkenlere ait frekans, minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri gösterilmektedir.

	N	En Düşük	En Yüksek	Ort.	Std. S.
Yolsuzluk Önleme	211	1,40	99,56	50,57	28,18
Hükümetin Etkinliği	211	0,68	99,11	50,31	28,21
Siyasi İstikrar	211	1,39	99,95	51,01	27,90
Düzen. Kalitesi	211	0,53	99,08	50,26	28,20
Hukukun Üstünlüğü	211	2,14	99,52	50,36	28,41
İfade Özgür ve Hes. V.	211	0,18	98,83	50,35	28,41

Tablo 3. Verilere İlişkin tanımlayıcı İstatistikler

Yönetişim göstergesi verilerinin tanımlayıcı istatistiklerine göre Yolsuzluğun Önlenmesi göstergesinin en düşük olduğu ülke Ekvator Ginesi olurken; en yüksek olduğu ülke Danimarka

olmuştur. Türkiye ise bu göstergeye göre 54,05 puan alarak dünya ortalamasının üzerinde kalmıştır ve 97. sırada yer almıştır. İkinci gösterge olan Hükümetin Etkinliğine göre ise dünya genelinde en düşük puan olan ülke Güney Sudan olurken; en yüksek puan alan ülke Singapur olmuştur. Türkiye ise bu göstergeden 60,3 puan alarak dünya ortalamasının oldukça üzerinde kalmıştır ve 85.sırada yer almıştır. Üçüncü yönetim göstergesi olan Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik verilerine göre en düşük puan alan ülke Afganistan olurken; en yüksek puan alan ülke Grönland olmuştur. Türkiye ise bu verilere göre 16,56 puan alarak dünya ortalamasının oldukça altında bir konumda, 183. sırada yer almıştır. Dördüncü yönetim göstergesi olan Düzenleyicilik Kalitesi verilerine göre en düşük puanı alan ülke Kuzey Kore olurken; en yüksek puanı; Singapur almıştır. Türkiye ise 61,25 puan alarak dünya genelinde 82. Sırada yer almıştır. Beşinci yönetim göstergesi olan Hukukun üstünlüğü verilerine göre en düşük puanı alan ülke Afganistan olurken; en yüksek puanı olan ülke Finlandiya olmuştur. Türkiye ise 54,24 puan alarak dünya genelinde 96.sırada yer almıştır. Yönetişim göstergelerinin sonucusu olan İfade Özgürlüğü ve Hesap Verebilirlik verilerine göre ise en düşük puanı alan ülke Kuzey Kore olurken; en yüksek puanı alan ülke Norveç olmuştur. Türkiye ise 41,58 puan alarak 123. Sırada yer almıştır.

Analiz edilecek olan hipotezlerden ilk olarak ana hipotez olarak adlandırılabilirimiz ve yönetim göstergelerini bir bütün olarak ortalamaları üzerinden değerlendireceğimiz hipotezler test edilmiştir devamında ise bu hipotezlerin alt hipotezi sayılan ve yönetim göstergelerini tek tek ele alacağımız hipotezler test edilmiştir.

İlk olarak devletin temel örgütlenme biçimi olarak devlet şekillerinin yani devletin üniter veya federal oluşunun yönetim göstergeleri üzerinde almalı bir farklılık oluşturup oluşturmadığı test edilmiştir. Tablo 4'de T testi analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 4'de gösterilen analiz sonuçlarına göre hem yönetim göstergelerinin bütününe hem de tek tek göstergelerin devlet şekillerine göre farklılık analizine göre p değerinin 0,05 büyük

olmasından dolayı anlamlı bir farklılığının olduğu sonucuna ulaşılamamıştır.

Değişkenler	Devlet Şekli	N	Ortalama	Std. Sap.	t.	Sig.(p)
Yönetişim Toplam Puanı	Federal	30	52,78	30,94	0,519	0,604
	Üniter	181	50,09	25,42		
Yolsuzluğun Önlenmesi	Federal	30	53,94	32,60	0,705	0,481
	Üniter	181	50,01	27,45		
Hükümetin Etkinliği	Federal	30	54,47	32,68	0,871	0,385
	Üniter	181	49,62	27,44		
Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik	Federal	30	46,40	32,11	-0,978	0,329
	Üniter	181	51,78	27,17		
Düzenleyicilik Kalitesi	Federal	30	53,04	32,33	0,581	0,562
	Üniter	181	49,80	27,53		
Hukukun Üstünlüğü	Federal	30	53,07	32,90	0,563	0,574
	Üniter	181	49,91	27,68		
İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik	Federal	30	55,79	31,12	1,134	0,258
	Üniter	181	49,44	27,93		

Tablo 4. Yönetişim Kalitesinin Ülkelerin Devlet Şekillerine (Federal-Üniter) Göre Farklılığının Analizi

Tablo 4’de verilen analiz sonuçlarına göre devletin örgütlenme biçimlerinin (üniter-federal) yönetim kaliteleri arasında anlamlı bir farklığa neden olmadığı sonucuna ulaşılmamıştır. Ancak devlet şekillerinin ve yönetim göstergeleri ortalamaları arasında farklılık dikkat çekmektedir. Nitekim yönetim verilerinin ortalamaları dikkate alındığında; federal özellik gösteren ülkelerin tek bir boyut dışında üniter devletlere göre daha yüksek puanlar aldığı görülmektedir. Dolayısıyla H1 hipotezi reddedilmiştir.

Değişkenler	Devlet Şekli	N	Ortalama	Std. Sap.	t.	Sig.(p)
Yönetişim Toplam Puan	Monarşi	53	68,53	22,10	6,306	0,000
	Cumhuriyet	158	44,42	24,70		
Yolsuzluğun Önlenmesi	Monarşi	53	71,39	22,79	6,860	0,000
	Cumhuriyet	158	43,59	26,37		
Hükümetin Etkinliği	Monarşi	53	68,84	24,99	5,965	0,000
	Cumhuriyet	158	44,09	26,51		
Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik	Monarşi	53	71,45	22,34	6,790	0,000
	Cumhuriyet	158	44,16	26,23		
Düzenleyicilik Kalitesi	Monarşi	53	67,07	25,27	5,331	0,000
	Cumhuriyet	158	44,63	26,92		
Hukukun Üstünlüğü	Monarşi	53	69,93	22,97	6,306	0,000
	Cumhuriyet	158	43,80	27,07		
İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik	Monarşi	53	62,51	30,01	3,709	0,000
	Cumhuriyet	158	46,27	26,74		

Tablo 5. Yönetişim Kalitesinin Ülkelerin Devlet Şekillerine (Monarşi-Cumhuriyet) Göre Farklılığının Analizi

Tablo 5’de ülkelerin siyasi rejimleri açısından devlet şekillerinin monarşi veya cumhuriyet olması bakımından yönetim kaliteleri arasındaki farklılığın araştırıldığı t testi sonuçlarına yer verilmiştir. Bu sonuçlara göre hem yönetim toplam puanı açısından hem de yönetim altı alt göstergesi bakımından devlet şekillerinin anlamlı bir farklılığa yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır ($p=0,000$). Hem “t” değeri sonucuna göre hem de “Sig.” değeri sonucuna göre devlet şekilleri yönetim kalitesine üzerinde anlamlı bir farklılığa yol açmaktadır. Dolayısıyla H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Değişkenler	Hükümet Sistemi	N	Ortalama	F	Sig.(p)
Yönetişim Toplam Puan	Başkanlık	72	35,98	22,06	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	40,35		
	Parlamenter	95	63,57		
	Diğer	15	56,70		
Yolsuzluğun Önlenmesi	Başkanlık	72	35,08	21,25	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	39,89		
	Parlamenter	95	64,14		
	Diğer	15	59,62		
Hükümetin Etkinliği	Başkanlık	72	35,51	19,72	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	39,03		
	Parlamenter	95	63,31		
	Diğer	15	60,79		
Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik	Başkanlık	72	37,56	16,33	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	40,29		
	Parlamenter	95	62,91		
	Diğer	15	60,99		
Düzenleyicilik Kalitesi	Başkanlık	72	36,32	16,06	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	41,05		
	Parlamenter	95	62,58		
	Diğer	15	57,00		
Hukukun Üstünlüğü	Başkanlık	72	33,77	23,30	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	40,46		
	Parlamenter	95	64,35		
	Diğer	15	60,59		
İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik	Başkanlık	72	37,66	16,81	0,000
	Yarı-Başkanlık	29	41,39		
	Parlamenter	95	64,14		
	Diğer	15	41,23		

Tablo 6: Yönetişim Kalitesinin Ülkelerin Hükümet Sistemlerine Göre Farklılığının Analizi

Tablo 6’da ülkelerin hükümet sistemleri bakımından yönetim kalitelerinin farklılıklarının varlığı test etmek amacıyla yapılan

ANOVA testinin ve ortalamaların belirlenmesi için yapılan tanımlayıcı istatistik analizin sonuçlarına yer verilmiştir. Bu sonuçlar üzerinde ilk olarak ortalamalar değerlendirildiğinde; hükümet sistemlerinin yönetim kalitelerinin ortalamaları bakımından farklılıkların olduğu görülmüştür. Matematiksel olarak belli bir farklılığın olduğu anlaşılmasını devamında ANOVA analizi sonuçlarına baktığımızda ise yönetişimin hem bir bütün olarak hem de alt göstergeleri bakımından hükümet sistemlerine göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (Sig.=0,000<0,05). O halde analiz kapsamında değerlendirilen hükümet sistemlerinden en az biri hem yönetim ortalama puanı hem de altı göstergesi açısından farklılık göstermiştir. Başka bir ifadeyle devletlerin farklı hükümet sistemlerine sahip olması ile yönetim kaliteleri arasında anlamlı bir farklılık vardır. Dolayısıyla H3 hipotezi kabul edilmiştir. Ancak bu farklılığın hangi hükümet sisteminden kaynaklandığının belirlenmesi için Post-Hoc testlerinin yapılması ve bu test ile hükümet sistemleri kendi aralarında ikerli olarak karşılaştırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. SPSS programı ile toplamda 14 farklı Post-Hoc testi yapma olanağı bulunmaktadır. Ancak bu testler arasında çeşitli farklılıklar olması sebebiyle; araştırmanın amacına ve verilerin niteliğine uygun olan Post Hoc testinin seçimi yapılmıştır. Nitekim bu testlerin hepsi aynı sonuca ulaşamadığı gibi normal dağılım eğrisindeki kritik noktaları da farklı belirlemektedir (Kirk, 1974). İlk olarak varyansların durumuna bakılarak; varyansların eşit olmasından dolayı LSD, Sidak, Bonferroni, Tukey, Hochberg's GT2, Gabriel ve Scheffe testleri arasında seçim yapılmasına karar verilmiştir. Bu testler arasından ise örneklem sayılara bakılmış ve örneklemelerin eşit olmasından dolayı Hochberg's GT2 ve Tukey testlerinden birinin seçilmesine karar verilmiştir. Ancak literatürde genellikle Tukey testinin daha güçlü olduğu ve daha doğru sonuçlar verdiği kabulünden (Kayri, 2009; Pallant, 2017) dolayı; Tukey HSD testinin yapılmasına karar verilmiştir.

						%95 Güven Güzeyi Aralığı	
Değişkenler	Hükümet Sistemi(I)	Hükümet Sistemi (J)	Ortalama Farklılık (I - J)	Std. Hata	Sig. (p)	Alt Sınır	Üst Sınır
Yönetişim Toplam Puan	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-4,368	5,055	,823	-17,462	8,726
		Parlamente	-27,588*	3,592	,000	-36,891	-18,286
		Diğer	-20,718*	6,524	,009	-37,615	-3,820
	Yarı-Başkanlık	Parlamente	-23,220*	4,877	,000	-35,851	-10,590
		Diğer	-16,350	7,311	,117	-35,284	2,585
Parlamente	Diğer	6,870	6,386	,705	-9,671	23,411	
Yolsuzluğun Önlenmesi	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-4,811	5,460	,815	-18,952	9,331
		Parlamente	-29,059*	3,879	,000	-39,106	-19,012
		Diğer	-24,541*	7,046	,003	-42,791	-6,291
	Yarı-Başkanlık	Parlamente	-24,248*	5,267	,000	-37,889	-10,607
		Diğer	-19,730	7,896	,063	-40,180	,720
Parlamente	Diğer	4,518	6,898	,914	-13,347	22,383	
Hükümetin Etkinliği	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-3,520	5,512	,919	-17,797	10,756
		Parlamente	-27,806*	3,916	,000	-37,948	-17,663
		Diğer	-25,256*	7,113	,003	-43,679	-6,832
	Yarı-Başkanlık	Parlamente	-24,285*	5,317	,000	-38,057	-10,514
		Diğer	-21,735*	7,971	,035	-42,380	-1,091
Parlamente	Diğer	2,550	6,963	,983	-15,485	20,585	
Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-2,727	5,559	,961	-17,125	11,671
		Parlamente	-25,347*	3,949	,000	-35,577	-15,118
		Diğer	-23,428*	7,174	,007	-42,008	-4,847
	Yarı-Başkanlık	Parlamente	-22,620*	5,362	,000	-36,509	-8,732
		Diğer	-20,701	8,039	,052	-41,521	,120
Parlamente	Diğer	1,920	7,023	,993	-16,269	20,108	
Düzenleyicilik Kalitesi	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-4,725	5,627	,835	-19,298	9,849
		Parlamente	-26,257*	3,998	,000	-36,611	-15,903
		Diğer	-20,683*	7,261	,025	-39,490	-1,876
	Yarı-Başkanlık	Parlamente	-21,532*	5,428	,001	-35,590	-7,474
		Diğer	-15,958	8,137	,206	-37,032	5,116
Parlamente	Diğer	5,574	7,108	,862	-12,836	23,985	
Hukukun Üstünlüğü	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-6,695	5,443	,608	-20,792	7,402
		Parlamente	-30,581*	3,867	,000	-40,596	-20,565
		Diğer	-26,825*	7,024	,001	-45,017	-8,633
	Yarı-Başkanlık	Parlamente	-23,886*	5,250	,000	-37,484	-10,287
		Diğer	-20,130	7,871	,054	-40,515	,255
Parlamente	Diğer	3,755	6,876	,947	-14,053	21,564	

İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik	Başkanlık	Yarı-Başkanlık	-3,729	5,645	,912	-18,350	10,892
		Parlamentar	-26,479*	4,011	,000	-36,867	-16,092
		Diğer	-3,575	7,285	,961	-22,443	15,294
	Yarı- Başkanlık	Parlamentar	-22,751*	5,445	,000	-36,854	-8,647
		Diğer	,154	8,163	1,000	-20,989	21,297
	Parlamentar	Diğer	22,905*	7,131	,008	4,435	41,375

*: %95 güven düzeyinde anlamlı farklılığa işaret etmektedir.

Tablo 7: Yönetişim Göstergeleri Açısından Hükümet Sistemlerinin Farklılığının Analizi (Tukey HSD)

Tablo 7’de yönetim ortama puanını ve altı yönetim göstergesinin hükümet sistemlerine göre farklılığının kaynağını öğrenebilmek amacıyla yapılan Post-Hoc testinin sonuçları gösterilmektedir. Daha açık ifadesiyle ülkelerin yönetim kalite düzeyleri bakımından hükümet sistemlerinin farklılığa sebebiyet vermesinin (H3 hipotezini kabulü) hangi hükümet sistemlerinin birbirinden farklı olduğunun bulunması için yapılan bir testtir. Bu test basit bir mantıkla her yönetim kalite göstergesinde hükümet sistemlerini t testinde olduğu gibi ikili olarak karşılaştırmaktadır. Sonuçların daha iyi ve net yorumlanabilmesi için SPSS analiz çıktıları Tablo 7’deki şekilde sadeleştirilmiştir. Sonuçlar ilke “I” sütunundaki hükümet sistemi ile J sütunundaki hükümet sistemi arasındaki ortalama farklılığı üzerinden (Sütun I-J) yorumlama yapılabilmektedir. Bu sütunda yer alan değerlerin üzerindeki “*” simgesi %95 güven düzeyinde iki hükümet sisteminin ilgili değişken açısından farklılık yarattığı sonucuna ulaşılabilmektedir. Sonuçların yorumlanabileceği ikinci alan Sig. değeridir. Bu değerinin, kabul edilen istatistik anlam düzeyinin (0,05) değerinden küçük olması, belli düzeyde bir farklılığın varlığına işaret etmektedir. Aradaki farklılığın varlığının yorumlanabileceği üçüncü önemli kıstas ise %95 güven düzeyi aralığındaki alt ve üst sınır değerlerinin yorumlanmasıdır. Bu iki değer aralığının 0 değerini içermesi durumunda; karşılaştırılan iki ana kütle arasında farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Lorcu, 2015: 129). Tablo 7’de Post-Hoc testi çıktısını yorumlayabileceğimiz her üç kriter de incelenerek; farklılığın tespit edildiği alanlar işaretlenmiştir. Bu sonuçlara göre toplamda

incelenen 42 ikili karşılaştırmanın 22 tanesinden kaynaklı olarak farklılık tespit edilmiştir.

Hükümet sistemleri arasındaki farklılığı değerlendirmek için Tablo 6 ve Tablo 7'yi birlikte yorumlayabiliriz. Tablo 6'da bir bütün olarak farklılığın yönetişimin ayrı ayrı tüm alt göstergelerinde farklılığa yol açtığı sonucuna ulaşılırken; Tablo 7'de bu farklılıkların hangi hükümet sisteminden kaynaklandığı sorusunun cevabı aranmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışma kapsamında üç temel hipotez öne sürülerek yönetişim yaklaşımının devlet ve siyasal iktidar tahayyülü üzerinde kestirimlerde bulunulmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar ışığında yönetişim yaklaşımının neo-liberalizm ve modern kapitalist sermayenin arzuladığı devlet şekli ve yönetim modeli üzerinde çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır.

Bu çalışmanın ilk hipotezi, devletlerin örgütlenme biçimleri olan günümüzde kabaca üniter ve federal şekilde iki sınıfta toplayabileceğimiz ölçüde göre yönetişim kalitesinin farklılığının olduğunun iddiasını taşımaktaydı. Ancak yapılan analiz sonuçlarına göre ne bir bütün olarak yönetişim ne de yönetişim göstergelerinin devlet şekillerine (üniter-federal) göre farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Tablo 4'de bu analizin sonuçlarının yanında, analizin (t testi, veri ortalamalarını karşılaştırmaktadır) temelini oluşturan yönetişim göstergesi ortalamaları ver almaktadır. Bu ortalamalara baktığımızda ise siyasi iktidar ve şiddetsizlik göstergesi dışında tüm göstergelerin ve bir bütün olarak yönetişim kalitesinin federal devlet şekillerinde daha yüksek puana sahip olduğu görülmektedir. Buradan hareketli federal devlet şeklinin üniter devlet şekline üstün olduğu gibi bir çıkarımda bulunmak yanlış olacaktır. Ancak yönetişim yaklaşımını federal devlet şeklinin daha fazla desteklediği iddiasına temel oluşturabilecektir.

Çalışmanın ikinci hipotezi siyasi rejim bakımından devlet şekillerinin yönetişim kalitesi açısından farklılık gösterdiği iddiasını taşımaktadır. Yapılan analiz sonucunda H2 hipotezi ve onun alt hipotezi olarak kabul edebileceğimiz hipotezler kabul

edilmiştir. Siyasi rejim bakımından dünya genelindeki ülkeleri kabaca monarşi ve cumhuriyet olarak ikiye ayırdığımızda, karşımıza çıkan durumda yönetim kalitesinde farklılık olduğu gözlemlenmiştir. Bu analizlere göre monarşi devlet şekline sahip ülkelerin cumhuriyet devlet şekline sahip olan ülkelere göre yönetim kalitesi düzeylerinin (Tablo 5) daha yüksek olduğu ve bu farkın istatistiksel olarak da anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç monarşi devlet şeklinin cumhuriyete göre üstünlüğü gibi bir yanlış algıya sebebiyet vermemesi gerektiği gibi yönetim kalitesi üzerinde de doğrudan etkili olduğu iddia edilemez. Nitekim yönetişimin ölçülmesinin kesinliği tartışmalıdır. Diğer taraftan yönetim yaklaşımının uygulama imkânı bularak daha fazla kendini gösterdiği ülkelerin monarşi ile yönetilenler olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla bu durumun doğrudan mı yoksa dolaylı mı olduğu farklı çalışmaları ve yeni analizleri gerektirmektedir. Ancak sonuç olarak istatistiksel anlamda hukukun üstünlüğü, siyasi istikrar, yolsuzluk önlenmesi, düzenleyici kalitesi, hesap verebilirlik gibi yönetim göstergeleri, monarşilerde daha yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında analiz edilen ve belki de çok tartışmalı olabilecek üçüncü hipotez ise hükümet şekillerinin (başkanlık-yarı başkanlık-parlamenter) yönetim kalitesi açısından farklılık oluşturduğu iddiasıdır. Nitekim çalışmanın kuramsal çerçevesinde yönetişimin asıl odak noktasının yönetim ile ilgilenene kurumlar değil bu kurumların nasıl çalıştığı, neyi ne kadar iyi yaptığı ile ilgilenmesi olduğu ifade edilmiştir (Hague ve Harrop, 2016). Dolayısıyla bu düşünceye göre hangi hükümet sistemi olursa olsun önemli olanın yönetişimin işleme olduğu düşünülebilir. Ancak konuya farklı bir açıdan baktığımızda; yönetim yaklaşımının hangi hükümet sistemi ile daha uyumlu ve daha aktif olduğunun araştırılması gerekmektedir. Böylelikle hükümet sistemlerini karşılaştırmaktan öte, yönetişimin uyumlu olduğu hükümet şekli tespit edilebilir. Çalışma kapsamında yapılan uygulamalı analizin bu amacı belli ölçüde gerçekleştirdiği düşünülebilir. Elde edilen sonuçlara göre hükümet sistemleri hem yönetişimin genel kalitesine göre hem de alt gösterine göre farklılık arz etmektedir. Tablo 6'da gösterildiği üzere tüm analiz

sonuçları istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılıkların olduğunu göstermektedir. Ayrıca ortalamalar üzerinden de konuyu değerlendirdiğimizde de aynı şekilde hükümet sistemi farklılığının yönetim kaliteleri üzerinde ciddi oranda etkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre yönetim kalitesinin parlamenter sistemde en iyi, yarı-başkanlık sisteminde orta ve başkanlık sisteminde ise en alt düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak bu sonuç hükümet sistemlerinin kendi kalitesinin analizi değil, sadece yönetim bakımından farklılıklarıdır. Dolayısıyla hükümet sisteminin yönetim yaklaşımına uygumu bir bakıma ölçülmektedir. Sonucun bu yönde çıkmasından dolayı tüm dünya ülkeleri yerine G20 ülkelerinin verileri hükümet sistemleri bakımından yeniden analiz edilmiştir. Ancak bu sonuçlarda da dünya geneline benzer sıralama karşımıza çıkmaktadır.

ANOVA analizi sonucunda hükümet sistemi bakımından farklılığın olduğu sonucuna ulaşılmasına rağmen bu farklılığın hangi hükümet sisteminden kaynaklandığının tespit edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her hükümet sisteminin kabaca ikişerli olarak karşılaştırmasına dayanan Post-Hoc testi yapılmış bu çıkan sonuçlar Tablo 7’de özetlenmiştir. Elde edilen bu sonuçlara göre farklılığın kaynağı başkanlık ve yarı-başkanlık sistemleri değildir. Nitekim bu iki hükümet sistemine göre yönetim göstergelerinin ortalamaları yakın düzeydedir. Post-Hoc testine göre farklılığın asıl kaynağı parlamenter sistemin hem başkanlık hem de yarı-başkanlık sistemine göre konumudur. Ancak çalışmanın başında da belirtildiği üzere bu sonuç hükümet sistemlerinin birbirlerine üstünlükleri ya da dezavantajlarını ölçen bir hedef taşımamaktadır. Asıl amacı yönetim kalitesi bakımından farklılığın varlığının ortaya konularak; yönetim yaklaşımını devlet şekli ve hükümet sistemi üzerinden analiz edebilmektedir. Dolayısıyla bundan sonraki değerlendirmeler bu kapsamda olacaktır.

Yönetim kavramı özellikle kuramsal açıdan çok tartışmalı olan “sivil toplum” tartışmalarının üzerinde şekillenen ve özellikle uluslararası finans kuruluşlarının ve neo liberalizmin ön plana çıkardığı hem teoride hem uygulamada tanınırlık kazanmıştır. Bu

olgu 1990'lı yıllardan beri küresel finans kuruluşlarının ve dolayısıyla kapitalizmin ihtiyaç duyduğu yönetim modelini temsil ettiği söylenebilir. Ya da küresel kapitalist sermayenin siyasal iktidar talebinin yönetim olduğu söylenebilir. Nitekim Dünya Yönetişim Göstergeleri'nin hesaplanmasında kullanılan ölçütten çalışmanın kavramsal değerlendirmeler bölümünde bahsedilmiştir. Bu ölçütler çoğunluklar ekonomi üzerinde olmakla birlikte uluslararası denetime açıklık ve kontrolün devlet dışındaki aktörlere kaydırıldığı sistemleri önermektedir. Örneğin vergilendirme, finansal özgürlükler, ithalat-ihracatın kolaylığı, kamulaştırma durumu gibi konular küresel sermayenin ilgili ülke hakkında istediği en önemli kriterlerden bazılarıdır. Bu iddiaları destekleyecek şekilde Bruce Brown (2002) yönetişimin toplumların piyasa sisteminin boyunduruğuna sokulmasını amaçlayan politikaların bir aracı olduğunu savunmaktadır. Aynı şekilde Ahmet İnel (2005), yönetişimin neo-liberalizmin ideolojik taşıyıcılığını yaptığını savunmaktadır. Bu iddiaları destekleyen bir diğer araştırmacı olan Övgün (2013) ise; kamu yönetimi alanında yaşanan dönüşümlerin küresel sermayeye uygun bir ortam yaratma amacı taşıdığını iddia etmektedir.

Yönetişim olgusu akademik alanda ve özellikle uluslararası kurumların raporlarında; çok aktörlü, uzlaşma temelli, sivil toplumun katılım gösterdiği, yatay ilişkilere dayalı bir yönetim anlayışını gündeme getirmektedir. Yönetişimin önermiş olduğu bu yeni yönetim modeli kurulu düzeni iyileştirecek önerilerden ziyade yeni bir yönetim şekline giden yoldaki basamaklar olarak düşünülebilir. Dahası yönetim, bir kurumsal yeniden yapılanma projesi olmanın çok ötesinde, sosyal, ekonomik ve kültürel bir yeniden yapılanmayı kapsayan toplumsal bir projedir.

Yönetişim yaklaşımının önermiş olduğu devlet modelinin denetleyici değil düzenleyici devlet modeli olduğu yukarıda değinilmiştir. Nitekim yönetim verilerinde de görüleceği üzere bağımsız düzenleyici-denetleyici kurulların olması, uluslararası kuruluşların bazı konularda düzenleme/denetleme/derecelendirme gibi yetkilerinin olması, neo-liberalizmden temel alan bu yönetim modeline hizmet ettiği söylenebilir. Bu iddianın daha da ötesinde yönetişimin, ulus-

devlet ölçeğinde yoğunlaşmayı, ulus-üstü ölçekte ise merkezileşmeyi ön plana çıkardığı iddia edilmektedir. Ulus-devlet ölçeğindeki yoğunlaşma; kurumsal reformlar, yeni örgütlenme biçimleri, yürütmenin güçlendirilmesi gibi birtakım yenilikleri öngörmektedir. Ulus üstü ölçekteki merkezileşme ise yeni uluslararası oluşumlar, küresel aktörler, ulus-üstü kuruluş ve yapılar ile bölgesel bloklar oluşturulmasıyla siyasal iktidarın küresel sermayenin elinde güçlü bir biçimde merkezileşmesine yol açmaktadır (Bayramoğlu, 2004: 155). Ulus devlet ölçeğinde devletlerin yoğunlaşması konusu, merkezileşmesinden ziyade adem-i merkezileşmesini ve yetkisini yerel yönetimlere, bağımsız düzenleyici kuruluşlara devrederek yeni bir devlet şeklini de önerdiği söylenebilir. Bu aşamada bu devlet şeklinde federalizm demek doğru olmayabilir; ancak son kertede adem-i merkezileşme ile devam edilmesi buna benzer bir değişim yaşanabileceğine işaret edebilir. Nitekim AB'nin "Beyaz Kitap" isimli raporunda "yetki devri" ve "hizmette yerellik" anlamlarına gelen "subsidiarity" ilkesini koyması, bu ilkeyi AB üyelik şartı olarak uyum müktesebatına alması, adem-i merkezileşme yoluyla kendi yönetim anlayışını benimsetmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Diğer taraftan adem-i merkezileşme ve federalizmin teorik olarak örtüştüğü iddiasını taşıyan bazı teorisyenlere göre yerelleşme eğiliminin artması son yıllarda federalleşmeyi de doğurması veya federal devletlerde görülen yapıların/kurumların yaygınlık kazanacağı muhtemeldir (Lijphart, Diamandouros ve Gunther, 1986: 114). Ancak bu iddia bütünüyle federalizm olamayabilir. Bunun yerine bölgesel yönetimler de meydana gelebilir. Lijphart ve diğerleri (1986: 118) uygulamada federalizm ve yerinden yönetimin bir arada olduğunu öne sürmekle birlikte "merkezden yönetim ve yerinden yönetimin derecesi" olarak ifade ettikleri kavramla bu durumu savunmaktadırlar.

Yönetişimin ortaya çıkışı ve yönetim kavramı üzerinden özellikle küresel kuruluşların çeşitli uygulamalara geliştirmesi, yukarıda yönetişimin devlet ve iktidar üzerindeki hedefleriyle ilgili iddiaları destekler niteliktedir. Nitekim Dünya Bankası'nın ve Avrupa Birliği'nin kredi verirken veya üyelik süreçlerinde çeşitli uygulamaların geliştirilmesini ya da alt yapının hazırlanması

yönündeki zorlamaları, bu durumun açık bir göstergesidir. Basit bir örnek olarak Ombudsmanlık kurumunun AB ilerleme raporlarında önerilmesi ve buna bağlı olarak kurulması, açıkça bağımsız ve hızlı çalışan denetim kuruluşlarına verdiği önemi göstermektedir. Benzer şekilde düzenleyici ve denetleyici kurumlar da bunun bir tezahürüdür.

Tüm bu anlatılanlardan yola çıkarak yönetişimin “düzenleyici devlet” anlayışında olduğu sonucu kesinlik kazanmıştır. Bu noktada şu soru öne sürülebilir; yönetişimin düzenleyici devlet anlayışını en iyi yansıtan ve bu anlayışa uygun devlet şekli ve hükümet sistemi nedir? Bu soruyu cevaplamak için kuramsal olarak çeşitli yaklaşımlardan faydalanılacağı gibi bir vaka çalışması şeklinde de araştırılabilecektir. Bu çalışma kapsamında ise bu soruya yönetişim verilerinden yola çıkarak daha nicel bir araştırma ile çeşitli cevaplar aranmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen bulgulara göre yönetişimin mevcut devlet şekli veya hükümet sistemleri ile uygun çalışabildiği ancak kimi durumlarda bu yapıları esnetmeye çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulara göre federal nitelikteki devletlerde yönetişim kalitesinin yüksek olması ve hem Dünya Bankasının hem Avrupa Birliğinin hizmette yerellik ilkelerine oldukça fazla önem vermesi, yönetişimin bu yönde bir gelişmeyi sağlayacağına işaret etmektedir. Diğer taraftan monarşi olan devletlerde yönetişim kalitesinin yüksek olması, biraz yanıltıcı olabilir. Nitekim monarşi devlet şekli olan ülkelerdeki hükümet sistemi meşruti bir yapıda olmasından dolayı, kafa karışıklığına yol açabilir. Ancak monarşilerin daha yüksek yönetişim kalitesine sahip olmasının arkasında farklı sebepler aranacağı gibi siyasal istikrarı sağlamanın faydasının olduğu düşünülebilir. Son olarak hükümet sistemlerinin hangisinin yönetişimin düzenleyici devlet anlayışı ile daha uygun olduğunu bulmaya çalıştığımızda ise, parlamentere sistemin biraz daha ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim başkanlık sistemi gibi merkezîyetçiliği biraz daha artıran bir yapıdan ziyade parlamenter sistem ile daha adem-i merkezi bir yapı oluşturularak yönetişimin genişleme alanı oluşturulabilir.

Kaynakça

- Akipek, Ömer İlhan (1965). *Devletler Hukuku*. Ankara: İstiklâl Matbaası.
- Avcı, Salih Börteçine- İsmail İyigün (2017). "Corporate and Supply Chain Network Governance of Third Party Logistics Service Providers: Effects on Buyers' Intention to Continue The Relationship". *Management & Marketing*. C. 12, S. 2, s. 277-296.
- Aygül, Cenk (1998). "Neo-Liberalizmin Başarısızlığı ve Yönetişim". *Toplum ve Bilim*. C. 76, S. 1, s. 231-256.
- Bayramoğlu, Sonay (2004). *Yönetişim ve Demokrasi İlişkisinde Siyasal İktidar Sorunu: Türkiye'de Bağımsız Düzenleyici Kurumlar*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Brown, John (2002). "Yönetişim ya da Neo-liberalizmin Siyasi Düzeni". *Birikim Dergisi*. C. 158, s. 36-43.
- Canıkalp, Ebru-İlter Ünlükaplan (2015). "Yönetişim Kalitesi ve Yönetişimin Ölçülebilirliği". *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. C. 19, S. 1, s. 81-100.
- Carnoy, Martin (2015). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Coşkun, Selim (2013). "Kamu Yönetiminde Yönetişim Yaklaşımı". *Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar*. (Ed. Asım Balcı-Ahmet Nohutçu-Namık Kemal Öztürk-Bayram Coşkun). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Çolakoğlu, Elif (2012). "Kent Konseyleri İçin Katılımcı Bütçe Önerisi". *Yerel Politikalar*. C. 1, S. 1, s. 1-8.
- Erdoğan, Mustafa (2005). *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Eroğul, Cem (2014). *Devlet Nedir?*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Freedom House (Erişim Tarihi: 11.11.2019). *Freedom House Gastil Index*. <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.
- Gözler, Kemal (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

- Gözler, Kemal (2011). *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları
- Gözler, Kemal (2017). *Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Gözübüyük, A Şeref (2006). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Hague, Rod- Martin Harrop (2016). *Siyaset Bilimi: Karşılaştırmalı Bir Giriş*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Hekimoğlu, Mehmet Merdan (2009). *Anayasa Hukukunda Karşılaştırmalı Demokratik Hükümet Sistemleri ve Türkiye*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Heywood, Andrew (2015). *Siyasetin Temel Kavramları*. Ankara: Adres Yayınları.
- İnsel, Ahmet (2005). *Neo-Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jessop, Bob (2005). *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jessop, Bob (2016). *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*. Ankara: Epos Yayınları.
- Jordan, Andrew- Rüdiger KW Wurzel-Anthony Zito (2005). "The Rise of 'New' Policy instruments in Comparative Perspective: Has Governance Eclipsed Government?" *Political Studies*. C. 53, S. 3, s. 477-496.
- Kaufmann, Daniel- Aart Kraay (2008). *Governance Indicators. Where are we, where should we be going?*. Oxford: Word Bank.
- Kaufmann, Daniel-Aart Kraay- Massimo Mastruzzi (2008). *Governance matters VII: aggregate and individual governance indicators 1996-2007*. Washington: The World Bank.
- Kaufmann, Daniel- Aart Kraay- Massimo Mastruzzi (2010). "The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues". *Hague Journal on the Rule of Law*. C. 3, S. 2, s. 220-246.

- Kaufmann, Daniel- Aart Kraay- Pablo Zoido-Lobatón (1999). *Aggregating Governance Indicators*. Washington: World Bank Publications.
- Kayri, Murat (2009). "Araştırmalarda Gruplar Arası Farkın Belirlenmesine Yönelik Çoklu Karşılaştırma (post-hoc) Teknikleri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 19, S. 1, s. 51-64.
- Kirk, Roger E. (1974). *Experimental Design: Procedures for the Behavioral Sciences*. Belmont: Brooks Cole Pacific Grove.
- Kooiman, Jan-Martijn Van Vliet (1993). *Governance and Public Management*. Managing Public Organizations. s. 58-72.
- Lijphart, Arend (1997). *Çağdaş Demokrasiler*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Lijphart, Arend- P. Nikiforos Diamandouros- Richard Gunther (1986). *Çağdaş Demokrasiler: Yirmi bir Ülkede Çoğunlukçu ve Oydaşmacı Yönetim Örüntüleri*. İstanbul: Türk demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını.
- 146 Linz, Juan J. (2012). *Totaliter ve Otoriter Rejimler*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Lorcu, Fatma (2015). *Örneklerle Veril Analizi SPSS Uygulamalı*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Maldonado, Nicole (2010). "The World Bank's Evolving Concept Of Good Governance And its İmpact on Human Rights". *Doctoral Workshop on Development and International Organizations*. Sweden.
- MFA (Erişim Tarihi: 13.09.2019). "Dışişleri Bakanlığı Dış Politika". <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?03af1e06-bd93-40cb-ae4f-2c4ac27672e7>.
- Mo İbrahim Foundation (Erişim Tarihi: 11.11.2019). "İbrahim Index of African Governance (IIAG)". <https://mo.ibrahim.foundation/iiag>.
- Norris, Pippa (2011). "Measuring Governance". *The Sage Handbook of Governance*. (Ed. M. Bevir).
- Okçu, Murat (2007). "Yönetişim Tartışmalarına Katkı: Avrupa Birliği İçin Yönetişim Ne Anlama Geliyor?". *Süleyman Demirel*

- Orhan, Gökhan- Lütfi Yalçın (2015). *Ağlar, Yönetişim ve Ağ Yönetişimi: Tarihsel ve Kavramsal bir Değerlendirme*. "Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları: Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi". (Ed. Özer Köseoğlu-Mehmet Zahid Sobacı). Bursa: Dora Yayınları.
- Övgün, Barış (2013). *Türkiye'de Kamu Yönetiminin Dönüşümü*. Ankara: Nika Yayınları.
- Özdek, Yasemin (1999). "Globalizmin İdeolojik Hegemonyası: Yanılsamalar". *Amme İdaresi Dergisi. C. 32, S. 3, s. 25-48.*
- Pallant, Julie (2017). *SPSS Kullanma Kılavuzu: SPSS ile Adım Adım Veri Analizi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Peker, Ayşe Tatar (1996). "Dünya Bankası: Büyüme Söyleminden İyi Yönetme Söylemine". *Toplum ve Bilim. C. 69, s. 6-59.*
- PRS (Erişim Tarihi: 11.11.2019). "The International Country Risk Guide".
<https://www.prsgroup.com/explore-our-products/international-country-risk-guide/>.
- Rhodes, Roderick Arthur William (1996). "The New Governance: Governing Without Government". *Political Studies. C. 44, S. 4, s. 652-667.*
- Roskin, Michael (2014). *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*. Ankara: Adres.
- Stoker, Gerry (1998). "Governance as Theory: Five Propositions". *International Social Science Journal. C. 50, S. 155, s. 17-28.*
- Tabachnick, Barbara G.- Linda S. Fidell, (2007). *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson Education.
- Teziç, Erdoğan (2004). *Anayasa Hukukuna Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Transparency International (Erişim Tarihi: 11.11.2019). "Corruption perceptions index".
<https://www.transparency.org/research/cpi/overview>.
- Turhan, Mehmet (1993). *Hükümet Sistemleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

- Uluşahin, Nur (1999). *Anayasal Bir Tercih Olarak Başkanlık Sistemi*. Ankara Yetkin Yayınları.
- Weber, Max (2004). *The Vocation Lectures: Science As A Vocation, Politics As A Vocation*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- World Bank (1992). *Governance and Development*. Washington DC: World Bank.
- World Bank. (2006). *A Decade of Measuring the Quality of Governance*. Washington: World Bank.
- World Bank (Erişim Tarihi: 12.09.2019). "Worldwide Governance Indicators".
<https://info.worldbank.org/governance/wgi/#doc>.
- World Bank (Erişim Tarihi: 13.09.2019). "Worldwide Governance Indicators".
<https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators>.
- World Economic Forum (Erişim Tarihi: 11.11.2019). "Global Competitiveness Index-GCI".
<https://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2019>.
- Yazıcı, Serap (2002). *Başkanlık ve Yarı-başkanlık Sistemleri: Türkiye için bir Değerlendirme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

SA'DÎ-İ ŞÎRÂZÎ'NİN SEYAHAT ETTİĞİ YERLER THE PLACES WHERE SAADI SHIRAZI TRAVELLED

Arş. Gör. Dr. Çetin Kaska*
İstanbul Üniversitesi
cetinkaska@hotmail.com

Öz

Mutasavvıf ve şair Sa'dî-i Şîrâzî birçok ülke dolaşmış, edindiği tecrübeleri yaşadığı acı ve tatlı olayları eserlerinde aktarmıştır. Seyahat ettiği her yerde değişik insanlarla konuşmaktan ve tartışmaktan kaçınmamış, bilmediği şeyleri sormuş ve aklının yatmadığı mevzulara tereddütsüz itiraz etmiştir. Bağdat, Hicaz, Şam, Kûfe, Basra, Halep gibi yerleri gezen Sa'dî, Anadolu'da Diyarbakır'da bulunduğu eserlerinde ifade etmiştir. Sa'dî birkaç defa da hacca gitmiştir. Seyahate düşkünlüğüyle bilinen şair, bazı seyahatlerinde yayalarla birlikte hareket etmiştir. Bazı araştırmacılar Sa'dî'nin *Bostân* ve *Gülistân*'da zikrettiği birçok yere gitmediğini bunların sadece şairane hayaller olduğunu iddia etmiştir. Sa'dî yirmi veya yirmi beş yıl, bazen derviş elbisesiyle bazen de değişik şekil ve kıyafetlerle gezdikten ve her taifeden insanlarla oturup kalktıktan sonra doğduğu yer olan Şîrâz'a geri dönmüştür. Bu makalede Sa'dî'nin hayatı boyunca seyahat ettiği memleketler araştırılmış ve eserlerinde geçen bu yerlere dair örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sa'dî-i Şîrâzî, seyahat, Anadolu, Diyarbakır.

* ORCID: orcid.org/0000-0002-1168-5522

Abstract

The Sufi and poet Saadi Shirazi traveled to many countries and wrote his experiences of bitter and sweet events in his books. During his travels he didn't abstain from speaking to and discussing with different people; he asked the matters he didn't know about; he objected the ideas that didn't seem reasonable to him. Saadi, who visited places like Bagdat, Hijaz, Damascus, Kufa, Basra and Aleppo, also mentioned in his works that he had been in Diyarbakır in Anatolia. Some researchers claimed that Saadi had never been in many places he mentioned in Bustân and Golestan and that these visits are just imaginary ones. Saadi returned to his hometown of Shiraz after twenty or twenty-five years of wandering in a dervish dress and sometimes in different shapes and clothes and sitting up with all kinds of people. In this article, the countries in which Saadi traveled throughout his life were researched and examples of these places in his works are given.

Keywords: Saadi Shirazi, travels, Anatolia, Diyarbakir.

Giriş

İlköğrenimini Şîrâz'da tamamlayan Sa'dî, Moğol istilasından sonra Bağdat'a göç etmiştir. Bağdat'ta en büyük ilim merkezi olan Nizâmîyye Medresesi'nde eğitimini tamamlamıştır. Hayatının büyük bir kısmını seyahatle geçiren Sa'dî, Lübnan, Anadolu, Fas, Hemedân, İsfahân, Hicaz ve Şam gibi yerleri gezmiştir. Bu seyahatleri esnasında şair, edip, mutasavvıf ve din adamlarıyla görüşmüş, seyahat ettiği yerlerin gelenek göreneklerine ve yaşam tarzlarına eserlerinde çeşitli vesilelerle değinmiştir. Bazı bilim adamları Sa'dî'nin eserlerinde Kaşgâr, Hindistan, Belh, Ermenistan, Çin gibi yerlere gittiğini söylemesine rağmen tarihi hadiselerle örtüşmemesi sebebiyle bunu kabul etmemişlerdir (Perest, 1393: 1/206; Safâ, 1369: 596-598).

Sa'dî'nin seyahatleri herkesçe bilinmektedir. Bazı eski kaynaklar, Sa'dî'nin hayatını üçe ayırdığını, bir kısmını okumaya, bir kısmını gezmeye ve bir kısmını da ibadete hasrettiğini nakletmektedir. Sa'dî neredeyse bütün İslam memleketlerini dolaşmıştır. Tahsilini Bağdat'ta yapan Sa'dî bu vesile ile Irak taraflarını gezmiş ve Şam'da uzun bir süre ikamet etmiştir. On dört veya on beş defa hacca gitmiştir. Sa'dî seyahatleri boyunca görüp, duyduğu olayları eserlerinde dile getirmiştir. *Gülistân* ve *Bostân*'daki hikâyelerin bir kısmı seyahatleri hakkındadır.

Sa'dî'nin bazı seyahatlerine ihtiyatla yaklaşmak lazım, çünkü bazı özel adları sırf eserlerine renklilik katmak için söylediği rivayet edilmiştir (Hanleri, 1969: 269; Sa'dî, 2000: 14-15).

Sa'dî iki defa Şîrâz'dan ayrılmıştır. Birincisinde eğitim görmek için Bağdat'a gitmiştir. Nizâmiyye Medresesi'nde eğitimini tamamlayan Sa'dî yaklaşık yirmi veya yirmi beş yıl Şam, Hicaz, Lübnan ve Rum gibi İslam beldelerine seyahat edip, çeşitli insanlarla hasbihâl etmiştir. Sa'dî'nin 1223 yılında başlayan ilk yolculuğu 1257 yılında Şîrâz'a dönmesiyle tamamlanmıştır. Sa'dî Moğol saldırıları ve Salgurluların gerilemesi nedeniyle ikinci seyahatine çıkmıştır. 1264 yılında Bağdat'a, oradan da Mekke'ye gitmiştir. Dönüşte Tebriz'e uğrayıp Hâce Şemseddîn Cuveynî ve kardeşi Atâ Melîk Cuveynî ile görüşmüştür. Daha sonra Şîrâz'a dönen Sa'dî ömrünün son yıllarını inzivada geçirmiştir (Yazıcı, 1988: 10/37; Enverî, 1396: 23/542).

İyi bir eğitim alan Sa'dî birçok yeri dolaşarak, elde ettiği tecrübeleri ve yaşadığı olayları eserleri vasıtasıyla nakleden bir ahlak öğretmenidir. Sa'dî tahsilini tamamladıktan sonra hayatının ikinci evresi olan seyahat evresine girmiştir. Bu evrede hayatını tecrübelerle olgunlaştırmıştır. Sa'dî'nin seyahat ettiği yerler belli olmasına rağmen ne zaman ve hangi sırayla buraları gezdiği belli değildir (Sadî, 1946: 23-24). Sa'dî'ye göre seyahatin faydaları çoktur: *Gönlü şenlendirmek, faydalı şeyler öğrenmek, acayip nesnelere görmek, işitilmedik şeyler dinlemek, şehirleri gezmek, dostlarla konuşmak, mevki ve terbiye kazanmak...* (Sa'dî, 1238: 74) Sa'dî seyahat esnasında sadece şu beş çeşit insanın rahat edebileceğini belirtmiştir: Zengin, âlim, güzel yüzlü, güzel sesli, sanatkâr. Bu vasıflara sahip olmayan kimselerin sıkıntı çekeceğini dile getirmiştir. Zengin olmayan Sa'dî büyük ihtimalle ikinci grupta yer almıştır (Sa'dî, 1238: 77).

Sa'dî, *Bostân*'ın dibacesinde dünyayı gezip dolaştığını, birçok insanla günler geçirdiğini ve her harmandan bir demet başak topladığını belirtmiştir:

در اقصای عالم بگشتم بسی به سر بردم ایام با هر کسی
تمتع به هر گوشه‌ای یافتم ز هر خرمنی خوشه‌ای یافتم

Dünyanın her tarafını gezdim. Birçok insanla günler geçirdim.

Her köşede bir fayda buldum. Her harmanda bir demet başak topladım.

Sa'dî-i Şîrâzî'nin gezip gördüğü yerler, tanıştığı insanlar, girip çıktığı farklı çevreler ve okuduğu eserler ona oldukça zengin bir malzeme sunmuştur. Bağdat'ta on üçüncü yüzyılın en iyi medresesinde eğitim almış, orada öğrendiklerini yirmi beş yıl süren seyahatleriyle birleştirip yoğurmuş ve değerli eserler ortaya çıkarmıştır (Sa'dî-i Şîrâzî, 2015: 11).

1.Sa'dî'nin Seyahat Ettiği Yerler

1.1-Bağdat: İlköğrenimini Şîrâz'da tamamlayan Sa'dî, h.620 yılında Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta ilim ehli olan İbnü'l-Cevzî ve Şeyh Şehâbeddîn Sühreverdi ile görüşmüş ve Nizâmiyye Medresesi'nde Bahâeddin Zekeriyâ el-Mültânî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya, Mahmûd b. Ahmed, Necmeddin el-Bâdrâî gibi âlimlerden ders almıştır (İmdâd, 1378: 112). Genç yaşta Bağdat'a giden Sa'dî, Nizâmiyye Medresesi'nde öğrenim gördüğünü *Bostân* adlı eserinin yedinci babında şöyle dile getirmiştir:

مرا در نظامیه ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود
مر استاد را گفتم ای پر خرد فلان یار بر من حسد می برد
شنید این سخن پیشوای ادب به تندی برآشفتم و گفتم ای عجب
حسودی پسندت نیامد ز دوست که معلوم کردت که غیبت نکوست؟

Nizâmiyye Medresesi'ndeyken ödeneğim vardı. Gece gündüz ders çalışır, tekrar ederdim.

Bir gün çalışkan hocama, filanca arkadaş beni kiskanıyor dedim.

Edep timsali hocam, bu sözü duyunca sinirlenip, "acayip dedi."

Dostun kiskançlığı hoşuna gitmiyor. Peki, gıybetin iyi olduğunu sana kim söyledi? (Sa'dî, 1368: 159)

1.2-Hicâz: Sa'dî'nin eserlerinde Hicâz'a gittiğine dair birçok nişane bulunmaktadır. Sa'dî, Hicâz'a genç ve orta yaşlarda, yaya veya binekle gitmiştir. Sa'dî'nin Hicâz yolculuklarının çoğu hac ile sonuçlanmıştır. Sa'dî, Bağdat'tan Kûfe'ye, oradan Hicâz'a seyahat etmiştir.

وقتی در سفر حجاز طایفه ای جوانان صاحب دل هم دم من بودند و هم وقتها زمزمه ای
بکردندی و بیتهی محققانه بگفتندی...

خرقه پوشی در کاروان حجاز همراه ما بود...

Bir zaman Hicaz yolculuğu sırasında zevk sahibi gençlerle birlikteydim. Bazen bir şeyler mırıldanıp, arifane bir beyit söylerlerdi...

Hicaz kervanında hırka giymiş biri de bizimle birlikteydi... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 76, 135)

1.3-Kûfe: Sa'dî, Bağdat'tan Kûfe'ye seyahat etmiştir. *Gülistân* adlı eserindeki bir hikâyede ayağının çıplak kaldığını, parası olmadığından ayakkabı alamadığını ve can sıkıntısıyla Kûfe Camii'ne girdiğini belirtmiştir:

وقتی که پایم برهنه مانده بود و استطاعت پای پوشی نداشتم به جامع کوفه در آمدم دلتنگ. یکی را دیدم که پای نداشت سپاس نعمت حق به جای آوردم و بر بی کفشی صبر کردم...
پیاده ای سر و پا برهنه با کاروان حجاز از کوفه بدر آمد و همراه ما شد...

...Bir keresinde ayağım çıplak kalmıştı. Bir ayakkabı alacak gücüm yoktu. Kederli bir şekilde Kûfe Camii'ne girdim. İçeride ayaksız birini görünce Allah'a şükrettim ve ayakkabısızlığa sabrettim...

Ayağı çıplak ve başı açık biri Kûfe'den kalkan Hicaz kervanına yaya olarak katıldı... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 100, 69)

1.4-Vâsıt: Kûfe ile Basra arasında yer alan bir şehirdir. Sa'dî bu şehre yolculuk yapmış ve bu şehirde oturan bir bakkalın hikâyesini nakletmiştir. Bakkal sofulara birkaç dirhem borç vermiş ve her gün alacağını isteyip, onları aşağılamıştır. Sofular da bu kırıcı sözler karşısında ya alınmış veya sineye çekmişlerdir.

بقالی را درمی چند بر صوفیان گرد آمده بود در واسط هر روز مطالبت کردی و سخنان با خشونت گفتی اصحاب از تعنت وی خسته خاطر همی بودند...

Vâsıt şehrinde bir bakkal sofulara birkaç dirhem borç vermişti. Her gün borcunu isteyip kötü sözler söylerdi. Sofular da onun bu çirkin sözlerinden artık yorgun düşmüşlerdi... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 94)

1.5-Basra: Sa'dî bu şehir hakkında iki hatıra nakletmiştir. Biri başına Basra kuyumcularını toplayan ve çölde yolunu kaybeden bir bedevî hakkındadır. Diğeri de Sa'dî ile birkaç dervişin bir hurmalığın yanından geçmesi ve dervişlerden birinin açgözlülük edip ne bulduysa midesine indirmesi hakkındadır.

اعرابی را دیدم در حلقه جوهریان بصره که حکایت همی کرد...

چه آوردم از بصره دانسی عجب حدیثی که شیرین تر است از رطب
تنی چند در خرقة راستان گذشتیم بر طرف خرماستان

Basra kuyumcuları meclisinde bir bedevi gördüm. Şöyle anlatıyordu...

Basra'dan ne getirdiğimi biliyor musun? Hurmadan daha tatlı bir hikâye.

Doğruluk hırkası giymiş birkaç kişiydik, bir hurmalığın yanından geçiyorduk... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 99; 1368: 147)

1.6-Feyd Çölü: Mekke yolunda bir çöl ve orada bulunan bir konak yeridir. Sa'dî *Bostân*'daki bir hikâyede bir gece Feyd Çölü'nde uyuya kaldığını ve kervancının yanına gelip, kendisine vurduğunu ifade etmiştir:

شبى خوابم اندر بیابان فید فرو بست پای دویدن به قید
شتربانی آمد به هول و ستیز زمام شتر بر سرم زد که خیز

Feyd Çölü'nde bir gece uyuya kaldım. Uyku bir ip gibi ayağımı yerden kesti.

Bir deveci bağırip çağırıp yanı başıma geldi. Devenin yularını başıma vurup kaldırdı beni. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 184)

1.7-Zerûd: Arabistan'da Mekke yolunda bulunan susuz bir çöldür. Sa'dî eserlerinde bu yeri iki defa yâd etmiştir. Birincisinde Dicle kenarındaki Arab'ın Zerûd çölündeki susuzlardan haberdar olmadığını ifade etmiştir. İkincisinde Şemseddîn Hüseyin-i İlkânî'yi methedip onun ölen yakınlarının ruhlarına Zerûd çölündeki kumlar adedince dua göndermiştir.

عرب را که در دجله باشد قعود چه غم دارد از تشنگان زرود
بر روان پدر و مادر اسلاف توباد مدد رحمت ایزد، عدد رمل زرود

Dicle kenarındaki Arap, Zerûd çölündeki susamışlar için kederlenir mi?

Vefat eden anne ve babanın ruhlarına Zerûd çölündeki kumlar adedince Allah rahmet etsin. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 174; 1238: 754)

1.8-Benî Hilâl Hurmalığı: Bu yer Mekke'nin doğusunda yer almaktadır. Sa'dî, gençlerle birlikte Hicaz yolculuğu sırasında bu yere gittiklerini *Gülistân*'daki bir hikâyede nakletmiştir.

وقتی در سفر حجاز طایفه ای جوانان صاحب دل هم دم من بودند... برسیدیم به خیل بنی هلال
کودکی سیاه از حی عرب بدر آمد...

*Bir zaman Hicaz yolculuğu sırasında zevk sahibi gençlerle
birlikteydim... Gidip Benî Hilâl Hurmalığı'na varınca, Arap
kablesinden küçük siyahi bir çocuk kapıya çıktı... (Sa'dî-i Şîrâzî,
1362: 76)*

1.9-Mekke: Sa'dî bu şehir hakkında çok sayıda hatıra nakletmiştir. Sa'dî, *Gülistân*'da arkadaşlarıyla birlikte hac yolculuğuna çıkıp Mekke'ye vardıklarını, Mekke çölünde uykusuz yürüdüğünü, Kâbe eşiğine yüz süren bir derviş gördüğünü ve Mekke'ye giderken hacılar arasında kavga çıktığını ifade etmiştir.

در آن قربت مرا با طایفه ای یاران اتفاق سفر افتاد چون از زیارت مکه باز آمدم...

شبی در بیابان مکه از بی خوابی پای رفتنم نماند...

درویشی را دیدم سر بر آستان کعبه همی مالید...

سالی نزاعی در میان پیادگان حج افتاده بود و داعی در آن سفر پیاده, انصاف, در سر و روی هم

افتادیم و داد فسق و جدال بدادیم...

*...O zaman bazı arkadaşlarımla yolculuğa çıkıp Mekke
ziyaretinden geri dönmüştüm...*

*Bir gece Mekke çölünde uykusuzluktan yürüyecek halim
kalmadı...*

Kâbe'nin eşiğine başını koymuş bir derviş gördüm...

*Hacca yaya gidenler arasında bir yıl kavga çıkmıştı. Ben de
yürüyenler arasındaydım. Birbirimize girdik ve çetin bir kavga
oldu... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 42, 67, 61, 157)*

1.10-Kaşgar: Doğu Türkistan'ın büyük şehirlerinden olup güzelleriyle meşhurdur. Sa'dî bu şehre gittiğini *Gülistân*'da ifade etmiştir. Ancak bazı araştırmacılar bunu şüpheli görmüştür.

سالی که محمد خوارزمشاه رحمة الله علیه با ختا برای مصلحتی صلح اختیار کرد به جامع کاشغر در

آمدم، پسری دیدم نحوی به غایت اعتدال و نهایت جمال...

*Bir yıl rahmetli Muhammed Hârezmşah, Hitay ile barış
yapılmasını uygun görmüştü. Kaşgar Camii'ne girdiğimde güzel
yüzlü ve boylu poslu bir öğrenci gördüm... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 134)*

1.11-Belh: Sa'dî kargaşanın hâkim olduğu bir yıl Belh'e gitmek için seyahat ederken, iyi ok atan bir delikanlının kendisine kılavuzluk ettiğini belirtmiştir:

سالى از بلخ باميانم سفر بود و راه از حراميان پر خطر ، جوانى بدرقه همراه من شد...

Bir yıl Belh-i Bâmyân'da seyahat ediyordum, yol eşkıyalarla doluydu. İyi ok atan bir genç benimle birlikteydi. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 159)

1.12-Hindistan: Sa'dî, *Bostân*'daki bir hikâyede Hindistan'daki en büyük tapınaklardan biri olan Sûmenât'ta fildişinden yapılmış bir put gördüğünü ifade etmiştir. Bazı araştırmacılara göre Sa'dî'nin bu ülkeye gittiğine dair yeterli delil yoktur.

بتى دیدم از عاج در سومنات مرصع چو در جاهلیت منات
چنان صورتش بسته تمثالگر که صورت نبندد از آن خوبتر

Sûmenât'ta fildişinden bir put gördüm. Cahiliye dönemindeki Menât gibi süslüydü.

Heykeltıraş çehresini öylesine güzel yapmıştı ki, ondan daha güzeli yapılamazdı. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 178)

1.13-Kîş: Basra Körfezi'nde bugün İran'a ait bir adadır. Sa'dî bir gece Kîş Adası'nda zengin bir tüccarın evine gittiğini ve gece boyunca bu zâtın mal, mülk ve ticaret ile ilgili saçmalıklarını dinlediğini ifade etmiştir.

بازرگانی را شنیدم که صد و پنجاه شتر بار داشت و چهل بنده خدمتکار شبی در جزیره کیش مرا به حجره خویش در آورد همه شب نیارمید از سخنهای پریشان گفتن...

Bir tüccarın yüz elli develik yükü ve kırk hizmetkârı vardı. Bir gece Kîş adasındaki evine beni götürdü. Bütün gece saçmalayıp durdu... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 101)

1.14-Yemen: Sa'dî bir yolculuğunda Yemen yolunda Mekke'ye giderken veya dönerken bir süre San'â şehrinde ikamet etmiş ve o şehirde çok sevdiği oğlunu küçük yaşta kaybetmiştir. San'â Arap yarımadasının güneyinde yer alan Yemen'e ait bir şehirdir.

به صنعا درم طفلی اندر گذشت چه گویم کز آنم چه بر سر گذشت
قضا نقش یوسف جمالی نکرد که ماهی گورش چو یونس نخورد

San'â'dan geçerken bir çocuğum öldü. Bu olay nedeniyle ne diyeceğimi bilemiyorum.

Kader Yusuf gibi bir güzeli öldürmedi? Mezar balığı Yunus gibisini yutmadı? (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 194)

1.15-Habeş: Sa'dî, Habeş'e dünya dertlerinden azade tek başına gittiğini, ancak orada bir bina içinde birkaç esiri görünce

korktuğunu, orayı tam terk edecekken birisinin bunların hırsız olduklarını söylediğini ifade etmiştir.

غریب آمدم در سواد حبش دل از دهر فارغ سر از عیش خوش
به ره بر یکی دکه دیدم بلند تنی چند مسکین بر او پای بند

Yalnız başıma bir defa Habeş'e gitmişim. Gönül dünya dertlerinden azade ve kafa eğlenceden mutluydu.

Yol üstünde yüksek bir bina gördüm. Birkaç zavallı insan içinde zincirlenmişti. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 193)

1.16-Şam: Sa'dî, Bağdat'tan birkaç defa bu şehre gitmiş ve yıllarca bu şehirde ikamet etmiştir. Orada bulunduğu yıllarda meydana gelen olayları eserlerinde ifade etmiştir. Sa'dî, bir hikâyesinde Şam'da Yahya peygamberin türbesindeyken bir melikin kendisinden dua istediğini ifade etmiştir. Diğer bir hikâyesindeyse Şam Camii'nde bazı bilginlerle konuşurken bir gencin "Farsça bilen var mı" dediğini beyan etmiştir.

بر بالین تربت یحیی پیغامبر(ع) معتکف بودم در جامع دمشق که یکی از ملوک عرب که به بی انصافی منسوب بود اتفاقاً به زیارت آمد و نماز و دعا کرد و حاجت خواست...
با طایفه دانشمندان در جامع دمشق بحثی همی کردم که جوانی در آمد و گفت درین میان کسی هست که زبان پارسی بداند؟ غالب اشارت به من کردند...

Şam'da Yahya Peygamber'in türbesinde inzivaya çekilmişim. İnsafsızlığı olan Arap meliklerden biri tesadüfen ziyarete geldi, namaz kılıp dua etti ve hacette bulundu...

Şam Camii'nde bazı bilginlerle konuşurken bir genç geldi. "Aranızda Farsça bilen var mı?" diye sordu. Çoğu beni gösterdi...(Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 34, 141)

1.17-Kudüs: Sa'dî bir hikâyesinde Şam'daki dostlarla birlikte bulunmaktan sıkıldığını ve yolunu Beytül mukaddes'e çevirdiğini, ancak Frenklere esir düştüğünü ifade etmiştir.

از صحبت یاران دمشق ملالتی پدید آمده بود سر در بیابان قدس نهادم و با حیوانات انس گرفتم تا وقتی که اسیر فرنگ شدم...

Şam'daki dostlarla birlikte bulunmaktan sıkılmışım. Beytül mukaddes'e yolumu çevirdim ve hayvanlarla dostluk kurdum ancak esir düştüm Frenklere...(Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 79)

1.18-Halep: Sa'dî bir hikâyede Frenkler'e esir düştükten sonra Halep eşrafından birinin kendisini kurtarıp, Halep'e götürdüğünü

ve kızıyla evlendirdiğini ifade etmiştir. Diğer bir hikâyedeysen Halep kumaşçılar çarşısında Mağribli birinin zenginlere “bizde kanaat sizde insaf olsa yeryüzünde dilencilik kalmazdı” dediğini beyan etmiştir.

یکی از رؤسای حلب که سابقه ای میان ما بود گذر کرد و بشناخت و گفت ای فلان این چه حالتست... بر حالت من رحمت آورد و به ده دینار از قیدم خلاص کرد و با خود به حلب برد و دختری که داشت به نکاح من در آورد به کابین صد دینار...

خواهنده مغربی در صف بزآزان حلب میگفت: ای خداوندان نعمت، اگر شما را انصاف بودی و ما را قناعت، رسم سؤال از جهان برخاستی...

... *Eskiden tanıdığım Halep eşrafından biri oradan geçerken beni tanıdı. “Hey filanca bu ne hal?” diye sordu... Halime acıdı on dinara zincirden kurtarıp kendisiyle Halep’e götürdü ve yüz dinara mehirle kızına nikâhladı...*

Mağribli bir dilenci Halep kumaşçılar çarşısında, “Ey zenginler, sizde insaf, bizde kanaat olsa, yeryüzünden dilencilik kalkardı” diyordu... (Sa’dî-i Şîrâzî, 1362: 79, 91)

1.19-Ba’albek: Suriye’de harabeleriyle meşhur olan küçük bir şehirdir. Sa’dî bir hikâyesinde Ba’albek Camii’nde yüreği soğuk ve gönül gözü kör bir cemaate vaaz verdiğini, ancak sözünün etkili olmadığını ifade etmiştir.

در جامع بعلبک وقتی کلمه ای همی گفتم به طریق وعظ با جماعتی افسرده دل مرده ره از عالم صورت به عالم معنی نبرده...

Bir vakit Ba’albek Camii’nde gönül gözü kör ve suretler âleminden manalar âlemine yol bulamamış bir cemaate vaaz veriyordum... (Sa’dî-i Şîrâzî, 1362: 67)

1.20-Mısır: Sa’dî, Şam seyahatinden sonra büyük ihtimalle deniz yoluyla Mısır’a gitmiştir. Şair *Bostân* adlı kitabındaki iki hikâyesinde Mısır’dan bahsetmiştir.

یکی خوب خلق خلق پوش بود که در مصر یک چند خاموش بود
سخن گفت و دشمن بدانست و دوست که در مصر نادان تر از وی هم اوست
شنیدم که در مصر میری اجل سپه تاخت بر روزگارش اجل

Mısır’da uzun bir süre kimseyle konuşmayan iyi huylu ve köhne giysili biri vardı.

Konuşunca dost ve düşman Mısır’da ondan daha cahilin bulunmadığını öğrendi.

Duydum ki Mısır'da ömrü bitmiş ve eceli gelmiş ulu bir emir varmış. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 155, 65)

1.21-İskenderiye: Sa'dî bir hikâyesinde bir yıl bu şehirde kıtlık yaşandığını, yoksulların dayanacak gücünün kalmadığını, serveti bol olan yaramaz bir adamın o yıl yoksullara para verip, yolculara sofraya açtığını, yoksulluğun dervişlerin canına tak ettiğini ve o adamın davetine katılmaya niyetlendiklerini, ancak kendisinin bunu uygun görmediğini belirtmiştir.

خشکسالی در اسکندریه عنان طاقت درویش از دست رفته بود... گروهی درویشان از جور فاقه به طاقت رسیده بودند آهنگ دعوت او کردند و مشاورت به من آوردند سر از موافقت باز زد...

Kıtlığın olduğu bir yıl İskenderiye'de artık yoksulların dayanacak gücü kalmamıştı... Yoksulluğun canlarına tak ettiği bir gurup derviş, onun davetine katılmaya niyetlenip bana danıştılar. Uygun görmedim... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 96)

1.22-Mağrib: Kuzeybatı Afrika ülkelerine Arapların verdiği addır. Eskiden Merâkî, Cezâyir ve Tunus'u kapsarken, günümüzde sadece Fas için kullanılmaktadır. Sa'dî hem *Bostân* ve hem de *Gülistân*'da bu diyara gittiğinden bahsetmiştir.

قصارا من و پیروی از فاریاب رسیدیم در خاک مغرب به آب
مرا یک دم بود برداشتند به کشتی و درویش بگذاشتند

Kazârâ Faryâblı yaşlı biriyle Mağrib sahilinde karşılaştık.

Benim bir dirhemim vardı, gemiye aldılar, ama parası olmayan ihtiyarı bıraktılar. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 109)

معلم گتایی دیدم در دیار مغرب ترشروی تلخ گفتار بدخوی... خواندن قرآنش دل مردم سیه کردی...

Mağrib diyarında asık suratlı, kötü sözlü, huysuz... Kur'ân okuduğu zaman insanların yüreğini karartan bir öğretmen gördüm... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 152)

1.23-Sincar: Musul'a üç konak mesafede yer alan bir şehirdir. Sa'dî, Sincar Camii'nde Allah rızası için ezan okuyan birisinin sesinden insanların kaçacak yer aradığını ifade etmiştir.

یکی در مسجد سنجار، به تطوع بانگ گفتی. به ادایی که مستمعان را ازو نفرت بودی و صاحب مسجد امیری بود عادل، نیک سیرت، نمی خواستش که دل آزده گردد...

Birisi Sincar Camii'nde ezan okuyordu. Bir iddiaya göre ezanı işitenler ondan nefret ederdi. Camiyi yaptıran emir iyi huylu ve adil bir insandı. Onu incitmek istemezdi... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 120)

1.24-Diyarbakır: Sa'dî büyük ihtimalle Sincar'dan sonra Diyarbakır'a gelmiştir. Sa'dî'nin Anadolu'da Diyarbakır'dan başka nerelere gittiği belli değildir. Diyarbakır'da güzel yüzlü bir oğlu olan yaşlı ve zengin bir adama misafir olmuştur. Yaşlı adam bu çocuktan başka evladının olmadığını ve uzun geceler vadide ziyaretgâh olmuş bir ağacın altında Allah'a yalvardığını ve Allah'ın kendisine bu evladı bahsettiğini belirtmiştir. O esnada Sa'dî çocuğun arkadaşlarına "keşke o ağacın yerini bilseydim de babamın ölmesi için dua etseydim" dediğini duymuştur.

مهمان پیروی شدم در دیار بکر که مال فروان داشت و فرزندى خوب روى. شى حکایت کرد که مرا به عمر خویش به جز این فرزند نبوده است...

Diyarbakır'da çok zengin ve güzel yüzlü bir oğlu olan yaşlı bir adamın misafiriydim. Bir gece bana "bütün ömrüm boyunca bu oğlandan başka evladım olmadı" dedi... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 146)

1.25-Malatya: Sa'dî'nin eserlerinde bu şehre gittiğine dair yeterli delil yoktur, ancak bazı araştırmacılar *Gülistân*'da yer alan: Alevîler gibi saçlarını ören ve Hicaz kafilesi ile birlikte Şîrâz'a girip, "Alevîyim hacdan geliyorum" deyip padişah için yazdığı kasideyi padişaha takdim edip, ondan ihsanlar alan bir hilekârın, hilesinin ortaya çıkmasını anlattığı hikâyeye binaen onun bu şehre gittiğini iddia etmişlerdir:

یکی از ندمای حضرت پادشاه که در آن سال از سفر دریا آمده بود گفت من او را عید اضحی در بصره دیدم. معلوم شد که حاجی نیست دیگری گفتا پدرش نصرانی بود در ملطیه پس او شریف چگونه صورت بندد...

O yıl deniz seferinden dönen nedimlerden biri; "Ben onu kurban bayramında Basra'da gördüm. Hacı olmadığı anlaşılıyor" dedi. Diğeri "Babası Malatya'da oturan bir Hıristiyan'dı. Bu durumda nasıl şerif olabilir" dedi... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 54)

1.26-Konya: Sa'dî hem manzum hem mensur eserlerinde Konya'ya gittiğinden bahsetmemiştir, ancak Ahmet Eflâkî onun Konya'ya gittiğini beyan etmiştir. Eflâkî: Şîrâz ülkesinin padişahı Şemseddin-i Hindî'nin Şeyh Sa'dî'ye bir mektup gönderip, kendisinden herhangi bir kimsenin acayip manalar içeren gazellerini göndermesini istemiştir. Sa'dî de o günlerde Şîrâz'da dillerden düşmeyen Mevlânâ'nın bir gazelini yazıp ona göndermiştir. Mektubun sonuna bu şiirlerin Rum diyarında zuhur

eden mübarek bir padişaha ait olduğunu ve bundan daha iyi bir sözün söylenmediğini ve söylenemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Sa'dî, bu mübarek zatı görmek ve ayağının toprağına yüzünü sürmek istediğini beyan etmiştir. Eflâkî bu gazeli okuyan sultan Şemseddin'in ağladığını ve bir toplantı tertip edip, bu gazel ile sema yaptığını ve bu gazel için Sa'dî'ye birçok hediye gönderdiğini ifade etmiştir. Eflâkî sonunda Sa'dî'nin Konya'ya gidip, Mevlânâ'nın elini öptüğünü belirtmiştir (Eflâkî, 1986: 291-92).

1.27-Beylekân: Azerbaycan ile Şervan arasında, Erran'a bağlı bir kasabadır. Sa'dî bu kasabada rastladığı bir sofuya kendisini eğitip, cahillikten kurtarmasını istemiştir.

در خاک بیلقان برسیدم به عابدی، گفتم مرا به تربیت از جهل پاک کن

Beylekân'da bir sofuya rastladım. Ona "beni eğitip cahillikten kurtar" dedim. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 190)

1.28-Gence: Sa'dî büyük ihtimalle Beylekân'dan sonra büyük şair Nizâmî-i Gencevî'nin doğum yeri olan Gence'ye gitmiştir. Sa'dî, *Bostân*'daki bir hikâyede Gence şehrinde küstah bir şehzadenin olduğunu ve eline kadeh alıp, mescide girdiğini beyan etmiştir.

یکی پادشاه زاده در گنجه بود که دور از تو ناپاک و سرپنجه بود
به مسجد در آمد سراپان و مست می اندر سر و ساتکینی به دست

Gence şehrinde sizden irak zalim ve küstah bir şehzade vardı.

Şarkı söyleyip sarhoş bir şekilde mescide girdi. Kafası dumanlıydı ve elinde de kadeh vardı. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 120)

1.29-Hemedân: Sa'dî bu şehre gelmeden önce kitaplarında isimlerini yâd etmese de büyük ihtimalle Erdebîl ve Tebrîz'e de uğramıştır. Sa'dî eserlerinde Hemedân'dan doğrudan bahsetmemiş, ancak o dönem Hemedân'da bulunan Uğulmuş'un sarayının kapısında görev yapan, bir subay çocuğunu gördüğünü ifade etmiştir. Uğulmuş, Irak-ı Acem'de on beş yıl valilik görevinde bulunmuş ve h.612'de tahta çıkmıştır.

سرهنگ زاده ای را بر در سرای اغلمش دیدم که عقل و کیاستی و فهم و فراستی زاید الوصف داشت...

Uğulmuş'un sarayının kapısında görev yapan çok zeki, akıllı, anlayışlı ve ferasetli bir subay çocuğunu gördüm... (Sa'dî-i Şîrâzî, 1362: 30)

1.30-İsfahân: Hemedân'dan sonra Sa'dî büyük ihtimalle İsfahân'a gitmiştir. *Bostân* adlı eserinde İsfahân'da bir dostu olduğunu, yıllarca ondan uzak kaldığını ve onu ziyarete gittiğini belirtmiştir. Ayrıca bu arkadaşının savaşçı ve cesur olduğunu beyan etmiştir.

مرا در سپاهان یکی یار بود که جنگاور و شوخ و عیار بود
نه در مردی او را نه در مردمی دوم در جهان کس شنید آدمی

Benim İsfahân'da cesur, hoşsohbet ve savaşçı bir dostum vardı.

Mertlik ve insanlıkta onun gibisi yoktu. Dünyada kimse onun gibisini duymadı. (Sa'dî-i Şîrâzî, 1368: 136)

1.31-Tebriz: Şeyh Sa'dî Tebriz'e de seyahat etmiştir. Nitekim Devletşâh tezkiresinde bir gün Tebriz'de Sa'dî'nin hamama gittiğini ve orada şair Hümâm-i Tebrîzî'yi gördüğünü, aralarında mizahi bir konuşmanın geçtiğini ve hamamdan sonra Hümâm'ın ona ikramda bulunduğuna işaret etmiştir (Devletşâh, 2011: 270-71; Çiftçi, 2002: 266).

Sonuç

İran kültür tarihinin en asil ve seçkin çehresi olarak anılan Sa'dî, sadece Şîrâzlı değil onun ayak izlerini Hicaz, Kîş, Basra, Bağdat, Diyarbakır, Halep, Suriye, Mağrib, Trablus, Mısır, Kaşgar, Sind, Harezm ve Belh'te görmek mümkündür. Sa'dî seyahatlerini şair Nâsır Hüsrev gibi *Sefernâme* yazarak dile getirmemiş, daha çok *Gülistân* ve *Bostân* adlı eserlerinde hikâye şeklinde nakletmiştir. Sa'dî bütün eserlerinde seyahat mazmunlarına yer vermiştir. Kendisi sadece ilim öğrenmek, geleneklerden haberdar olmak ve farklı kültürleri görmek için seyahat etmemiştir. Her seyahatinde manevî bir tecrübe de bulunmaktadır. Bu seyahatler sayesinde şair dînî ve manevî tecrübeler elde etmiş, kökü gerçek hayatta dayanan hikâye, rivayet ve gözlemler nakletmiştir. Nitekim *Gülistân*'daki her hikâyeye bakıldığında işlenen mevzuların tecrübe edilmiş bir üslupla anlatıldığı görülmektedir. Sa'dî ile seyahat arasında kopmaz bir bağ bulunmaktadır. Kendisi pişmek için neredeyse ömrünün yirmi veya yirmi beş yılını seferde geçirmiştir. Hem kendi eserlerinde hem de ondan bahseden eserlere göre Sa'dî'nin Hicaz, Şam, Lübnan ve Anadolu'ya gittiği anlaşılmaktadır. Ancak Kaşgâr, Doğu Türkistan,

Belh, Sûmenat, Mısır, Habeşistan, Ermenistan ve Çin gibi yerlere gittiğine dair bilgiler araştırmacılar tarafından şüphe ile karşılanmaktadır. Bu seyahatlerin şairane hayal olduğu öne sürülmüştür. Sa'dî'nin *Bostân* ve *Gülistân* adlı eserleri dünyanın çeşitli yerlerine yaptığı seyahatlerinin mahsulüdür.

Kaynakça

- Çiftçi, Hasan (2002). *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Devletşâh (2011). *Şair Tezkireleri*. (Çev. Necati Lugal). İstanbul: Pinhan.
- Eflâkî, Ahmed (1986). *Âriflerin Menkıbeleri*. (Çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Enverî, Hasan (1396 hş). "Sa'dî". *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*. C.23, Bunyâd-i Dâiretü'l-Muârif-i İslâmî, s. 541-547.
- Hânlerî, Zehrâ (1969). *Ferheng-i Edebiyât-i Fârsî*. Tahran: İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i İrân.
- İmdâd, Hasan (1378 hş). "Seferhâ-yi Sa'dî". *Sa'dî Şinâsî*. Tahran.
- Perest, Hamîd Yezdân (1393 hş). *Âteş-i Pârsî*. Tahran: İntişârât-i İtlâât.
- Sa'dî-i Şîrâzî, (1368 hş). *Bûstân-i Sa'dî/Sa'dî-nâme*. (Nşr. Gulâm Muhsîn-i Yûsûfî). Tahran: İntişârât-i Hârezmî.
- Sa'dî-i Şîrâzî, (2015). *Bûstân*. (Çev. A. Naci Tokmak). İstanbul: Şule Yayınları.
- Sa'dî-i Şîrâzî, (2015). *Gülistân*. (Çev. Mehmet Kanar). İstanbul: Şule Yayınları.
- Sa'dî-i Şîrâzî, Ebû Abdullâh Muslih (1238.hş). *Metn-i Kâmil-i Dîvân-i Şeyh Ecel Sa'dî-i Şîrâzî; Gülistân ve Bostân ve Mecâlis*. (Nşr. Müzâhir Musaffâ). Tahran: Kanûn-i Ma'rifet.
- Sa'dî-i Şîrâzî, Şeyh Muslih (1362 hş). *Gülistân-i Sa'dî*. (Nşr. Muhammed Ali-i Fürûgî). Tahran: İntişârât-i Koknûs.
- Sadî (1946). *Gülistan*. (Çev. Hikmet İlaydın). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Safâ, Zebihullâh (1369 hş.). *Târîh-i Edebiyât der Îrân*. Tahran: İntişârât-i Firdevs.

Şîrâzlı Şeyh Sa'dî, (2000). *Gül Suyu Tercümesi*. (Çev. Niğdeli Hakkı Eroğlu, Haz. Azmi Bilgin ve Mustafa Çiçekler). İstanbul: Ötüken.

Yazıcı, Tahsin (1988). "Sa'dî". *İslam Ansiklopedisi*. C.10, İstanbul: M.E.B. Basımevi, s. 36-40.

RÂFİ' B. LEYS İSYANI RAFI IBN LAYTH UPRISING

Arş. Gör. Aykut ÖZBAYRAKTAR*
Amasya Üniversitesi
aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Öz

Bu makale; 190/805-806 yılında, Orta Asya'da, Semerkant merkez olmak üzere Mâverâünnehir-Horasan bölgesinde, Râfi' b. Leys adlı Arap kökenli şahsın liderliğinde, Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân tarafından temsil edilen Abbâsî idaresine karşı patlak veren büyük bir ayaklanmayı konu edinmektedir. Dönemin ana kaynaklarını ve çağdaş araştırmaları esas alarak Râfi' b. Leys İsyanını kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Abbâsî hakimiyeti altında ve Alî b. İsâ b. Mâhân'ın yönetiminde Orta Asya'nın koşullarını incelemektedir. Abbâsî veliahtları Emîn-Me'mûn arasında vuku bulan kanlı iktidar mücadelesine zaman ve mekân olarak tesadüf eden Râfi' İsyanının bu hadisedeki rolünü ve akabinde Mâverâünnehir'de Sâmânîler ve Horasan'da Tâhirîler hanedanlarının ortaya çıkmasında tesirlerini araştırmaktadır. Bu bakımdan Abbâsîler ve İslamî devir Orta Asya tarihi araştırmaları için katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Orta Asya, Mâverâünnehir, Râfi' b. Leys, Alî b. İsâ b. Mâhân, Hârûn Reşîd.

* ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9804-7875

Abstract

This article deals with the large-scale uprising that outbroke against the Abbasid government that represented by the governor of Khurasan Ali ibn Isa ibn Mahan, under the leadership of an Arab named Rafi ibn Layth, based in Samarkand in the Transoxiana and Khurasan region in Central Asia in 190/805-06. It reveals Rafi ibn Layth Uprising comprehensively based on the main sources of the period and contemporary studies. It studies the conditions of Central Asia under the Abbasid rule and the administration of Ibn Mahan. The uprising coincided with the bloody struggle for throne between the Abbasid heirs Amin and Ma'mun. This paper studies the role of Rafi's uprising on the struggle between Amin and Ma'mun, and following this event, its effects on establishment of Samanid dynasty in Transoxiana and Tahirids in Khurasan. In these aspects, it contributes the studies of history of Abbasids and Central Asia in Islamic period.

Keywords: Abbasids, Central Asia, Transoxiana, Rafi ibn Layth, Ali ibn Isa ibn Mahan, Harun Rashid.

Giriş

Mâverâünnehir bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi, Emevî iktidarına tâbi olarak Horasan bölgesini yöneten valiler tarafından başarılmıştır. Emevîlerin Horasan valileri; Orta Asya'da uygulanan fetih politikası doğrultusunda, birbiri ardınca askeri seferler tertip ederek Mâverâünnehir mahalli hükümdarlarının mukavemetlerini tüketmiş ve Orta Asya'da yükselen bir güç olan Türgeşleri bertaraf etmişlerdir (Gibb, 2005: 29-116; Türk, 2018: 60-145). Savaşları ve fetihleriyle oldukça hareketli bir siyasi tarih teşkil eden bu dönem, Emevî iktidarının 132/750 yılı dolaylarında Abbâsîlerin liderliğini üstlendiği büyük bir ihtilal sonucunda devrilmesiyle nihayet bulur ve diğer İslam memleketleri gibi Mâverâünnehir bölgesi de Abbâsî egemenliğini kabul eder.

Mâverâünnehir'de Abbâsî hakimiyeti; Orta Asya Türk tarihi için çok mühim bir hadise olan Talas Savaşı (133/751) ile başlamıştır. Bu suretle Orta Asya'da Çin egemenliği ihtimalini de bertaraf eden Abbâsîler, itaat olunacak yegâne güç haline gelmişlerdir (Barthold, 1990: 212; En-Lin, 1972: 419). Oluşan bu yeni konjonktürde, selefi Emevîlerin doğuda aralıksız fetih politikasına son veren Abbâsîler; İslam dinini tebliğ etmek vesilesiyle Orta Asya hükümdarlarıyla iyi ilişkileri geliştirmeye yönelik bir siyaset uygulamışlardır.

Abbâsî otoritesinin kuruluşu aşamasında Şerîk b. Şeyh el-Mehrî (133/751) ve İshâk et-Türkî (159/755) isimli muhaliflerin liderlik ettiği iki küçük isyan hadisesinin Mâverâünnehir'de ciddi bir etkisi olmamıştır (Nerşahî, t.y.: 95-97; İbnü'n-nedîm, t.y.: 483). 159/776 tarihli Mukanna' İsyanı ise ne kadar kapsamlı ve tehlikeli olsa dahi İslamiyet'i hedef alması hasebiyle Mâverâünnehir Müslümanlarını cezbedememiştir (Nerşahî, t.y.: 98-110). Zikredilen bu üç hadiseye rağmen, Abbâsî hakimiyetinin ilk yarım asrında Mâverâünnehir'de kısmî bir sükûnet dönemi söz konusudur ve bölge, Abbâsî merkezi idaresinin gündemini yoğun olarak meşgul etmemektedir.

190/806 yılında, Râfi' b. Leys'in liderliğinde, Semerkant merkez olmak üzere Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde patlak veren büyük bir isyan; kısmî sükûnet dönemini sona erdirir ve Abbâsîler yönetiminin dikkatini doğuya yöneltir. Bu isyanın hemen ardından Abbâsî veliahtları Emîn ve Me'mûn arasında iktidar mücadelesinin patlak verdiği görülmektedir. İsyanın akabinde Horasan'da Tâhirî ve Mâverâünnehir'de Sâmânî ailelerinin iktidarları söz konusudur. Diğer taraftan hadisenin aktörleri hakkında kaynaklara çok sayıda ilginç ve detaylı anekdotlar da yansımıştır. Bahsedilen magazinsel haberler, tarihi şahıslar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları ortaya koymak noktasında önem arz etmektedir.

Bu makale; Râfi' b. Leys İsyanını kapsamlı ve detaylı bir şekilde incelemek ve bu suretle İslamî devirde Orta Asya tarihi üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla hazırlanmıştır.

1. İsyan Lideri Râfi' b. Leys Kimdir?

Râfi' b. (el-)Leys b. Nasr b. Seyyâr (Halîfe b. Hayyât, 1985: 459); künyesinden dahi anlaşılacağı üzere Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın torunudur. Dedesi Nasr b. Seyyâr; 120-131/738-748 seneleri arasında Horasan Valisi unvanıyla İslamî Orta Asya'yı yönetmiş ve Abbâsî ihtilalcileriyle mücadele ederek vefat etmiştir. Arap kökenli ve Kinâne kabilesinin Benî Leys aşiretine mensup bir devlet adamıdır (Bozkurt, 2006: 415). Söz konusu kabile bağlarına kuşkusuz Râfi' b. Leys de mensuptur.

H. Gibb (2005: 116); Nasr b. Seyyâr ile nesep bağı olmasını Râfi' b. Leys'in başarılarında önemli bir etken olarak değerlendirir. Orta Çağ İslam toplumlarında nesep ve kabile bağları, liderlik karizması üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olmuştur. Bu suretle Nasr b.

Seyyâr gibi icraatları zihinlerde yer etmiş bir kişinin torunu olmak Râfi' b. Leys için ciddi bir itibar kaynağı olarak kabul edilebilir.

H. Kurt (1998: 340); Ebû Hâşim Leys b. Nasr b. Seyyâr el-Kinânî künyeli bir tarih bilgininin Buhara'da faaliyet gösterdiğini bildirir. İ. Durmuş (2003: 164) ise (el-)Leys b. el-Muzaffer (Râfi') b. Nasr b. Seyyâr (ö. 187/803) isimli fıkıh ve lügat aliminin bazı kaynaklarda Nasr b. Seyyâr'ın oğlu (Leys b. Nasr b. Seyyâr) ve bazı kaynaklarda Nasr b. Seyyâr'ın Râfi' adlı oğlundan torunu (Leys b. Râfi' b. Nasr b. Seyyâr) olarak gösterildiğini belirtir. Bu bilgilerden isyan liderinin babası Leys'in ulemadan olduğu anlaşılmaktadır.

Barthold (1990: 216); Taberî'nin bir kaydına dayanarak Râfi' b. Leys'in babasının Abbâsî Hükümdarı Mehdî'nin Mevlâsı olduğunu, diğer aile bireyleriyle birlikte Mukanna' İsyanında Abbâsîler adına mücadele ettiğini belirtir. Taberî (1966: VIII:135); 161/777-78 yılı olaylarından bahsederken Mukanna' İsyanına karşı sevk edilen bir komutan olarak *Mehdî'nin Mevlâsı Leys* adını zikreder; ancak onun Nasr b. Seyyâr'ın evladı olduğuna dair bir işarete bulunmaz. Diğer taraftan İbnü'l-esîr (2010: V: 230); Ebu'n-nu'mân, el-Cüneyd, Leys b. Nasr adlı komutanların Mukanna' ile defalarca savaştıklarını; bu savaşlarda Hassân b. Temîm b. Nasr b. Seyyâr, Muhammed b. Nasr ve diğer birçok komutanın öldürüldüğünü rivayet eder. Zikredilen şahıslardan yalnız Hassân b. Temîm'in künyesi Nasr b. Seyyâr diye kaydedilmiş olsa dahi diğerlerinin de baba isimlerinin Nasr olması dikkat çekicidir ve akraba olduklarını düşündürmektedir.

Nasr b. Seyyâr Abbâsîlere karşı savaşırken vefat etmiş olsa dahi oğul ve torunlarının Abbâsî iktidarıyla iyi ilişkiler kurduğu; Râfi' b. Leys'in tanınmış, saygın ve kültürlü bir ailede yetiştiği ve bu aileye ait nüfuz mirasından istifade etmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Bu aileden Beşîr b. el-Leys ise isyan liderinin biraderi olarak Buharalı isyancılara komuta etmiştir (Taberî, 1966: VIII: 341-342). Böylece Mâverâünnehir'in en büyük iki şehri olan Semerkant ve Buhara'da Nasr b. Seyyâr'ın torunlarının kontrolü söz konusudur.

Râfi' b. Leys'in isyandan evvelki yaşamına dair bilgiler kısıtlıdır. Ya'kûbî (2010: II: 374)'nin eserine göre; Abbâsî Hükümdarı Hârûn Reşîd, 183/799-800 yılında Alî b. Îsâ b. Mâhân'ı Horasan valiliğine tayin ederken Râfi' b. Leys'in de aralarında olduğu bir grup idareci ve komutanı İbn Mâhân'ın maiyetine vermiş ve Râfi' b. Leys'e uzak

beldelerde görev vermemesini tembihlemiştir. Buradan anlaşıldığı gibi; Râfi' b. Leys, İbn Mâhân tarafından Semerkant valiliğine tayin edilmiş, onun maiyetinde çalışmıştır. Bu vazifesine 190/806 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (Halife b. Hayyât, 1985: 459).

2. İsyanın Sebepleri

Râfi' b. Leys İsyanı hakkında en detaylı bilgileri sağlayan Taberî (1966: VIII: 319-320), isyanın bahsine usulsüz bir evlilik anekdotu ile başlar. Bu hikâyeye göre; Semerkant'ta yaşayan zengin ve güzel bir hanım, ticaret için Bağdat'ta ikamet eden ve uzun süredir evine uğramayan kocasından ayrılmak ister; ancak başaramaz. O esnada Semerkant valisi olan Râfi' b. Leys, bu kadına tamah eder ve Allah'ı inkâr etmesini öğütler. Kadın, mürted olunca İslam hukukuna göre nikah akdi kendiliğinden bozulur. Sonra tekrar İslam'a giren kadın Râfi' b. Leys ile evlenir. Aldatılan koca, bu hileli boşanma ve evliliği Halife'ye şikâyet eder. Halife Hârûn Reşîd, Horasan Valisi Alî b. İsbâ b. Mâhân'a Râfi' b. Leys'i cezalandırmasını emreder. Râfi' b. Leys'in elleri bağlanır ve bir merkep üzerinde Semerkant sokaklarında tur attırıldıktan sonra hapsedilir. Râfi', bir gece hapisten kaçır ve Belh şehrine giderek İbn Mâhân'dan af diler. Bağışlandıktan sonra Râfi', Semerkant'a döner ve şehrin yeni valisini öldürür. Semerkantlılar, Sibâ'a b. Mes'ade adlı bir kişiyi kendilerine amil seçerler; ancak bu kişi Râfi' b. Leys'i tutuklar. Bunun üzerine Semerkantlılar, Sibâ'a'yı hal edip Râfi' b. Leys'i kurtarırlar ve ona biat ederler. Râfi' de isyan başlatır ve Mâverâünnehir'deki diğer şehirler onunla anlaşarak bu harekete katılırlar.

Büyük bir şehrin ve devamında bütün eyaletin böylesine gülünç bir sebeple Abbâsîlere karşı isyana kalkışmayacağı ilk bakışta akla gelmektedir. Diğer taraftan hadisenin kaynağı Taberî'nin bu kadar detaylı bir hikâye kurgulamak için gerekçesi de bulunmamaktadır. Söz konusu anekdot, görmezden gelinmemelidir; fakat onu isyanın sebebi değil, isyanı tetikleyen bir kıvılcım veya isyana dönüşen bir vaka olarak kabul etmek gerekmektedir. İsyanın kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılabilmesi tüm eyalete sirayet eden bir faktörün toplumda öfke biriktirdiğine işaret etmekte ve Semerkant halkının Râfi' b. Leys'i kurtarmak adına sebep olduğu kargaşanın Abbâsîler aleyhinde bir isyana dönüştüğünü düşündürmektedir.

Dîneverî (1330: 369), İbn A'sem (1991: VIII: 396), Ezdî (1967: 311) gibi müellifler; daha gerçekçi bir yaklaşımla isyanın dönemin Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân'ın kötü idaresinden kaynaklanan tepki nedeniyle patlak verdiğini bildirirler. Esasında Taberî (1966: VIII: 270, 286, 314-317, 328), eserinin muhtelif noktalarında Alî b. İsâ b. Mâhân faktörünü diğer müelliflere kıyasla daha çok vurgular ve isyanın destekçilerinin esas hedefinin kendilerine hoşnutsuzluk sebebi olan İbn Mâhân'ı valilikten azlettirmek olduğunu kaydeder; ancak her nedense isyanın sebebi olarak evlilik macerasını anlatır.

Râfi' b. Leys'in politik kişiliği ve hedefleri hakkında birbirinden farklı ve birbirini tamamlayıcı üç önemli haber bulunur. İbn A'sem (1991: VIII: 396); Râfi' b. Leys'in isyandan önce İbn Mâhân'ın kötü, despot ve zalim yönetimini Hârûn Reşîd'e şikâyet eden bir mektup yazdığını ve meramını uzun bir şiir ile ifade ettiğini; yine de Hârûn Reşîd'in İbn Mâhân'ı isyan etmesinden çekinerek azletmediğini ve Râfi' b. Leys'in Hârûn Reşîd'e karşı çıkararak isyan ettiğini kaydeder. Ezdî (1967: 311); Râfi'nin er-Reşîd'e isyanın başlamasından sonra mektup yolladığını ve insanların nefret ettiği şahıs İbn Mâhân iken kendisinin azledilmesine tepki gösterdiğini bildirdiğini ifade eder. Taberî (1966: VIII: 323, 328) ise Râfi' İsyanının sürdüğü 191/806-7 yılında Horasan berid sorumlusu tayin edilen Hammaveyh isimli şahsın göreve gelir gelmez Hârûn Reşîd'e bir mektup gönderdiğini kaydeder. Bu habere göre; Hammaveyh, Râfi' b. Leys'in Abbâsîlere ait siyah alametini çıkarmadığını ve biatinden ayrılmadığını rapor eder ve isyancıların maksatlarının Alî b. İsâ b. Mâhân'ı azlettirmek olduğunu belirtir.

Yukarıdaki paragrafta sözü edilen üç haberden birine göre Râfi' b. Leys, İbn Mâhân'ın kötü idaresinden rahatsız ve sorun hakkında merkezi idareyi uyarmaktan ve gerektiğinde aksiyona girişmekten çekinmeyen sorumlu bir devlet adamıdır. Diğer bir habere göre de azledilmeyi içine sindiremediği için isyana kalkışan bir kişidir. Son habere göre ise Abbâsîlere değil, sadece Alî b. İsâ b. Mâhân'a karşıt bir isyancıdır. Üç rivayetin ortak noktası Hârûn Reşîd'in Horasan'a tayin ettiği Alî b. İsâ b. Mâhân'ın kötü idaresine yapılan vurgudur.

Biyografisinden de anlaşılacağı üzere; Râfi' b. Leys, ağır vergiler altında ezilen bir köylü-çiftçi değildir. Bilakis; zengin, soylu, saygın ve eğitilmiş bir aileye mensuptur. Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân

tarafından Semerkant valisi olarak tayin edilmiştir ve Abbâsî idare sisteminin bir parçasıdır. İsyanın dini-siyasi bir grupla bağlantıları olduğunu gösterecek herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Taberî tarafından kaydedilen anekdota göre; isyan lideri Râfi' b. Leys dini ve siyasi erdemleri doğrultusunda hareket eden idealist bir kişiliği de yansıtmamaktadır. Şayet İbn A'sem ve Taberî'nin bildirdiği gibi Râfi' b. Leys'in tepkisi Alî b. İsâ b. Mâhân'a ise ve Abbâsî iktidarıyla bir meselesi yoksa İbn Mâhân'ın azledilmesinden sonra hareketini sonlandırması gerekirdi. Halbuki Râfi' b. Leys, İbn Mâhân'ın azline sebep olduktan sonra da mücadeleyi sürdürmüş ve Abbâsî kuvveti ile çetin savaşlar yapmıştır. Bu husus Ezdî (1967: 311)'nin kaydını desteklemekte ve Taberî (1966: VIII: 319-320)'nin bildirdiği üzere Râfi' b. Leys'in Semerkant'ta yaşanan vaka neticesinde azledilmeyi hazmedemediğini düşündürmektedir. Ya'kûbî (2010: II: 374) dahi Râfi' b. Leys'in azledilene kadar sesini çıkarmadığını, azledildikten sonra isyan çıkardığını ve savaştığını belirtmektedir. Râfi' b. Leys'i Semerkant halkının pek ziyade sevdiği anlaşılmaktadır.

Bu hadisede ağır suçlar işleyerek kariyerini bitirmiş; ancak halk nezdinde itibar sahibi ve liderliğe elverişli bir kimse olarak Râfi' b. Leys; Abbâsî idaresine karşı öfkeli Semerkantlılar tarafından isyan liderliğine ikna edilmiş, içinde bulunduğu çıkmaz durumda ortaya çıkan kargaşa ortamını isyana dönüştürmüş yahut gelişen olaylara bağlı olarak isyan lideri konumuna yükselmiş olmalıdır. Hareketin ciddi bir planlama ve propaganda olmaksızın, ani bir reaksiyon ile patlak vermiş olması bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu suretle o; toplumsal meselelere çözüm üretmek maksadıyla halkı örgütleyen ve harekete geçiren bir lider olarak değil, ortaya çıkan kargaşadan istifade ederek insanları ayaklandıran bir isyan lideri olarak kabul edilmelidir.

Bu aşamada dönemin en dikkat çekici politik figürlerinden olan Alî b. İsâ b. Mâhân'ın kötü idaresini ve karakterini detaylandırmak, Orta Asya Müslüman toplumunun Abbâsî yönetimine karşı isyana yönelmesinin sebeplerini anlama noktasında faydalı olacaktır.

Kaynaklar Alî b. İsâ b. Mâhân hakkında birçok magazinsel haber aktarmaktadırlar. Bu haberler müşterek bir noktada, İbn Mâhân'ın kötü karakterinde buluşmaktadırlar. Kaynaklarda İbn Mâhân; çok gaddar, despot, küfürbaz, kaypak, hırsız, basiretsiz ve de ehliyetsiz

bir adam olarak tarif edilmektedir. Horasan'da bulunduğu müddet zarfında Abbâsîlere sadık insanları Abbâsîlere düşman ettiği yahut yolsuzluklar yaparak muazzam bir servet biriktirdiği kaydedilir.

İbn Mâhân'ın kötü yönetimi hakkında bir anekdot Neseî (1991: 21-22) tarafından aktarılır. Bu rivayete göre; zamanının yetkin bir hadis hafızı ve fakihi olan Ebî Mu'az b. Süleymân el-Belhî, namazın farzlarıyla ilgili olarak Ebû Muhammed el-Hasen b. Muhammed el-A'meş ile tartışır. el-A'meş, Horasan Valisi İbn Mâhân'a giderek Ebî Mu'az'ın kendisine küfr isnat ettiğini söyler ve cezalandırılmasının gerektiğini bildirir. İbn Mâhân, Ebî Mu'az'ı elleri bağlı bir vaziyette mescide getirtir, had cezası gereğince elbisesini çıkartarak sopayla döver, üzerine su dökerek işkence yapar, saç sakalını tıraşlayarak aşağılar, Fergana'ya sürgün eder ve bir taraftan da *"İşte had cezası böyle uygulanır"* diyerek dalga geçer. Ebî Mu'az ise kendisine lazım gelmediği halde böylesine ağır bir ceza verildiğini belirterek ve bu yapılanı müslâ olarak niteleyerek İbn Mâhân'ı protesto eder.

İbn Mâhân'ın idare tarzı ve karakteri hakkında daha çarpıcı bir haber, Taberî (1966: VIII: 325) tarafından aktarılır. Bu kayda göre; Horasan ileri gelenlerinden Hişâm b. Ferrûhhüsrev ve Hüseyin ibn Mus'ab isimli iki şahıs, Alî b. İsmâ b. Mâhân'ın bulunduğu bir meclise girip selam verirler. İbn Mâhân; hiçbir sebep yokken bu adamların yüzüne karşı galiz küfürler savurur, babalarına hakaret eder, onlar için kafirlik ithamında bulunur ve ikisini de öldürmek üzere neden aradığını bildirir. İbn Mâhân korkusuyla ses çıkarmadan meclisten ayrılan bu iki şahıstan Hüseyin ibn Mus'ab derhal Horasan'dan göç ederek Mekke'ye yerleşir. Hişâm b. Ferrûhhüsrev ise öylesi korku hissine kapılır, ki İbn Mâhân'ın felçli bir adamı öldürecek derecede gaddar olamayacağını düşünerek felç geçirmiş gibi davranır. Uzun süre evinden dışarı çıkmayan ve felçli olduğu sanılan adamın Alî b. İsmâ b. Mâhân'ın azledilmesine kadar bu şekilde yaşadığı kaydedilir.

Dîneverî (1330: 369); İbn Mâhân'ın Horasan'ın mahalli eşrafına karşı tarafgir davrandığını, Abbâsîleri sevenleri ve destekleyenleri Abbâsîlere düşman ettiğini kaydeder. İbn A'sem (1991: VIII: 396); İbn Mâhân'ın Horasan halkına zulmettiğini ve Horasan liderlerinin kalplerini doğru yoldan saptırana kadar küçük düşürdüğünü ifade eder. Bu ve benzeri kayıtlar ve hikayeler Alî b. İsmâ b. Mâhân'ın sert,

kaba ve gaddar mizacını, aşırılıklarını ve politik incelikten yoksun, despot idare tarzını örneklemektedir.

Taberî (1966: VIII: 293); Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Bermekîlerin güç ve iktidarını sarsmaya yönelik faaliyetlerinden bahseder. Musa b. Yahyâ b. Hâlid'in Horasan'da pek sevildiğini, halkın samimi şekilde ona itaat ettiğini ve Horasanlıların Musa'nın liderliğinde bir isyana kalkışarak istiklal elde edeceklerini söyleyerek Hârûn Reşîd'in aklı ve kalbi üzerinde derin etkiler bıraktığını ve İbn Mâhân'ın iftiralar atması nedeniyle Musa'nın gözden düştüğünü bildirir. Bu vesileyle Alî b. İsâ b. Mâhân'ı iftiracı, ispiyoncu ve komplocu olarak gösterir.

İbn Mâhân'ın öne çıkan en kötü özelliklerinden biri de rüşvet ve yolsuzlukta ileri gitmesidir. Üstelik hırsızlık yoluyla servet edinme sadece İbn Mâhân'ın değil, onun oğullarının da tevessül ettiği kötü bir aile alışkanlığı gibi görünmektedir. Taberî (1966: VIII: 324)'nin kaydına göre; Râfi' b. Leys İsyanı devam ederken Alî b. İsâ'nın oğlu İsâ'nın Belh'teki evinde sakladığı gizli serveti isyancılar tarafından bulunup yağmalanmıştır. Bu hazinenin otuz milyon dirhem olduğu kaydedilir. Horasan valiliğinden azledilip tutuklandığı zaman Alî b. İsâ b. Mâhân'ın müsadere edilen servetinin toplam kıymeti seksen milyon dirhem olarak verilmekte ve bu hazinenin nakledilmesinde 1500 deve gerektiği belirtilmektedir. İbn Hurdâzbih (2014: 26)'in kaydına göre; Tâhirîler ailesinden Abdullah b. Tâhir'in Horasan'da hüküm sürdüğü yıllarda (214-230/829-844) Horasan ve ona bağlı vilayetlerin toplam haraç vergisi geliri kırk dört milyon dirhemdir. Eyaleti yöneten valinin kişisel servetinin eyaletin yıllık gelirlerinin iki misline yakın olması, rakamlarda abartı olsa dahi, İbn Mâhân'ın ve ailesinin yolsuzluk yaparak büyük bir servet biriktirdiğini ve bu durumun halk nezdinde nefrete yol açtığını düşündürmektedir.

İbn Mâhân'ın kötü karakterine ve yönetimine dair anekdotların diğer birçok kaynak tarafından çoğaltılması mümkündür. Buradan anlaşılıyor ki; İbn Mâhân'ın idare tarzı ve davranışları, müelliflerin ve halkın beğenisinden uzaktır. Çağdaşı ve öncülü Fadl b. Yahyâ el-Bermekî gibi "*ideal bir vali prototipi*" (Daniel, 1979: 169) dururken Alî b. İsâ b. Mâhân; her türlü menfi hasletle donanmış, katıksız bir despot olarak resmedilmektedir. Öte yandan; bu anekdotlar, tarihî hakikatler huzurunda ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Horasan valiliğine atanması 180/797-8'de gerçekleşmiştir (Dîneverî, 1330: 268). Ebû Müslim'in öldürüldüğü 137/754 yılından Hârûn Reşîd'in iktidara geldiği 170/786-7 yılına kadar geçen otuz üç hicri yıl boyunca Horasan bölgesine on iki kez vali ataması yapılmıştır (Uslu, 1997: 91-93). Bu valilerin görevden alınana kadar geçirdikleri süre, ortalama 2,75 hicri senedir. Hârûn Reşîd ise 170/786-7 yılından 180/797-8 yılına kadar süregelen on hicri senede Horasan valilerini sekiz kez değiştirmiştir (Norhayati, 2003: 165). Alî b. İsâ b. Mâhân'dan evvel Hârûn Reşîd'in Horasan'a tayin ettiği valilerin ortalama görev süreleri 1,25 hicri senedir. Hal böyleyken; İbn Mâhân'ın 180-191/797-807 yılları arasında, on bir hicri yıl boyunca görevde kalabilmiş olması dikkat çekicidir. Şayet İbn Mâhân; kaynakların tasvir ettiği gibi kötü karakterli ve halkına zulmeden bir kimse ise döneminde rekor sayılabilecek bir müddet zarfında görevde kalabilmesi nasıl açıklanabilir? Bu sorunun yanıt bulması için Abbâsî merkezi yönetiminin İbn Mâhân ile ilişkilerine göz atmak gerekmektedir.

Alî b. İsâ b. Mâhân'ın kötü karakterine, despot yönetimine ya da yolsuzluklarına rağmen uzun bir müddet Horasan valiliği görevine devam edebilmesi Taberî'nin dikkatini çekmiştir ve bu duruma bir izah getirmek ve Abbâsî merkezi yönetimini aklamak üzere birkaç anekdota kitabında geniş yer vermiştir. Bu anekdotlarda devrin en güçlü, etkili ve bilgin yönetici ailesi olan ve Müslüman müelliflerce hayranlıkla yad edilen Bermekîler; İbn Mâhân'a mutlak bir surette karşıt konumdadırlar. Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd ise İbn Mâhân'a dair tereddüt, kafa karışıklığı ve endişe içinde tasvir edilmektedir.

Taberî (1966: VIII: 270); 183/799-800 yılı olayları arasında İbn Mâhân'ın isyankâr eylemlere girişeceği haberinin gelmesi üzerine, Hârûn Reşîd'in Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân'ı görevden almak niyetiyle yanına çağırdığını kaydeder. İbn Mâhân, beraberinde çok miktarda eşya getirmiştir. Hârûn Reşîd ise Ebû'l-hasib liderliğinde gelişen Haricî isyanını bastırmasını emrederek Alî b. İsâ b. Mâhân'ı görevinde bırakmıştır.

Taberî (1966: VIII: 286, 315-317); bir başka kaydında, 186/802 yılında, Alî b. İsâ b. Mâhân hakkında, Horasanlıların birbiri ardınca şikayetler gönderdiklerini ve Hârûn Reşîd'in İbn Mâhân'ı azletmek niyetiyle Horasan'a sefer düzenlediği bilgisini verir. Buna göre; Alî

b. İsâ b. Mâhân'ın ileri gelen kimselere kötü muamelesi, rüşvetçilik ve ahlaksızlık hasletleri ve despot yönetimi anlatılmış; ehil bir vali tayin edilmesi istenmiş ve Hârûn Reşîd'in dilediği herhangi bir kişi üzere rıza gösterecekleri bildirilmiştir. Rivayete göre; Hârûn Reşîd bu konu hakkında veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile danışmış ve İbn Mâhân'ın sebep olduğu zararı giderecek birini aramıştır. Buna cevaben Yahyâ b. Hâlid, Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî adlı bir adama işaret etmiş; ancak Hârûn Reşîd, bu teklifi kabul etmemiştir. Onun Horasan'a varışı 189/804-5 yılını bulmuştur. Hârûn Reşîd'in Rey'e geldikten sonra dört ay boyunca İbn Mâhân'ın yanına gelmesini ve hesap vermesini beklediği belirtilir. Beraberinde mobilya, miskler, mücevherler, altın ve gümüş kaplar, silahlar, binekler ve bu türden nadir eşyalardan oluşan değerli hediyeler getiren İbn Mâhân'ın bu armağanları Hârûn Reşîd'in oğullarına, aile fertlerine, hadımlarına ve devlet ricaline dağıtarak ona eşlik edenleri etkilediği; hakkında söylenenlerin tam zıddına hareket ederek üzerindeki şüpheleri ve töhmeti kaldırdığı, böylece azlini engelleyerek valiliğinin tasdikine muvaffak olduğu kaydedilmektedir.

Konuya dair bir anekdota göre; Hârûn Reşîd, Yahyâ b. Hâlid'den aksi yönde tavsiyeler almasına rağmen Alî b. İsâ b. Mâhân'ı valiliğe getirir. İbn Mâhân; Horasan halkına zulmederek, haksızlık yaparak topladığı servetten at, köle, elbise, misk ve türlü eşyalardan oluşan eş görülmemiş bir hediye paketini Halîfe Hârûn Reşîd'e gönderir. O da bu hediyeleri Bağdat'ta halka teşhir eder ve İbn Mâhân'ı över. Sonra Yahyâ b. Hâlid'e dönerek şakayla karışık olarak Alî b. İsâ'nın tayininde doğru bir karar verdiğini söyler. Yahyâ b. Hâlid; cevaben İbn Mâhân'ın bu işi günah işlemeksizin becerebilmesinin mümkün olmadığını ve kendisinin harama tevessül ederek bu hediyelerden iki misli daha kıymetli bir hediyeyi derhal sunabileceğini söyler ve bu işi nasıl yapabileceğini uzun uzadıya anlatır. Onun yanıtı Hârûn Reşîd'in zihninde derin bir etki bırakır ve bir daha Yahyâ b. Hâlid'e İbn Mâhân'dan bahsetmez (Taberî, 1966: VIII: 314-315).

Taberî (1966: VIII: 327) tarafından kayda geçirilen bir mektuba göre; Hârûn Reşîd, Alî b. İsâ b. Mâhân'a güvenmiş ve fakat umduğu karşılığı bulamamıştır. Bu mektup, onun Alî b. İsâ b. Mâhân'a karşı öfkesini ve uğradığı hayal kırıklığını yansıtmaktadır. Mektubun ilk cümleleri şöyledir:

“Ey İbnü’z-zâniyye! Senin kudretini arttırdım ve ismini yücelttim. Arapların hüküm sürenlerini senin topuğunun altında çiğnettim ve Acem hükümdarlarının oğullarını senin maiyetinde köle ve tabilerin yaptım. Karşılığım ahdimi çiğnemen oldu. Emrimi sırtının arkasına attın, böylece yeryüzünde kötülük işledin, tebaaya zulmettin, Allah’ı ve Halife’yi öfkелendirdin. Hayatın zarardır, aşıladığın kötülüktür ve ihanetin aşikârdır. ...” (Taberî, 1966: VIII: 327).

Taberî’nin bahsedilen kayıtları Alî b. İsâ b. Mâhân’ın uzun süren valiliğinin nasıl gerçekleştiğine açıklık getirmektedir. Birincisi; Alî b. İsâ b. Mâhân, kıymetli hediyeler sunmak suretiyle hükümdarı ve çevresindekileri etkilemektedir. İkincisi; Hârûn Reşîd, İbn Mâhân’ı azlettikten sonra onun yerine geçirebilecek birini bulamamaktadır ve Bermekîlerin çetin muhalefetine rağmen tavsiye edilen adayları reddetmektedir. Üçüncüsü; Alî b. İsâ b. Mâhân, Horasan bölgesinin muhtelif vilayetlerinde patlak veren Haricî isyanlarını bastırmakta epey başarılı olmaktadır. Dördüncüsü; Alî b. İsâ b. Mâhân, siyasi ve askeri güç sahibidir ve Hârûn Reşîd, onun isyan etmesi tehlikesine karşı hassasiyet göstermektedir. İbn A’sem (1991: VIII: 396) de bu son çekinceye değinmektedir.

176

Alî b. İsâ b. Mâhân’ın uzun süren valilik görevi günümüzün tarih araştırmacılarının da dikkatini çekmektedir. Taberî’nin kayıtlarına dayanarak ve fakat ondan farklı birtakım açıklamalar getirirler.

H. Norhayati (2003: 165-184); Hârûn Reşîd tarafından Horasan valiliğine tayin edilen kimselerin kimliklerini, faaliyetlerini, valilik sürelerini ve azil sebeplerini incelemiştir. Onun düşüncesine göre; Abbâsî hükümdarları Horasan valilerini ihtilalde rol alan Horasanî liderlerden ve ikinci nesil Horasanlılardan, yani ihtilal liderlerinin oğullarından seçmeye yönelik bir dahili siyaseti benimsemişlerdir. Hârûn Reşîd; iktidarının erken safhasında bu siyaseti değiştirmeyi düşünmüş, Horasan’a Horasanlı olmayan valiler atamış; ancak her teşebbüsü iç karışıklıklar ve isyanlar sebebiyle başarısız olmuştur. Neticede Hârûn Reşîd; ihtilal liderlerinden İsa b. Mâhân’ın oğlunu, yani Alî b. İsâ b. Mâhân’ı Horasan valisi tayin etmek suretiyle genel politikaya geri dönmüş ve Alî b. İsâ b. Mâhân’da karar bulmuştur.

H. Kennedy (1981: 26-27, 38); Abbâsîlerin İslam toplumlarında ilk defa olarak daha az otoriter olmayı denediklerini; yine de kesin bir askeri diktatörlük sistemi kurduklarını; bu diktatörlüğün yetki ve salâhiyetleri sınırsız valiler tarafından yürütüldüğünü ve isyana

teşebbüs eden halkların Abbâsî orduları tarafından sert bir şekilde cezalandırıldığını ifade eder. Ona göre; Abbâsî sisteminin en temel problemi valilerin görev süreleridir. Kısa süren valiliklerin valilere eyalete yerleşmek fırsatı tanımadığını ve otoritelerini kısıtladığını; on sene gibi uzun süren valiliklerin ise valileri yabancı olsalar dahi yönettikleri toplumların en kuvvetli şahısları haline getirebildiğini kaydeder. Hârûn Reşîd'in vefatından sonra bu sistemin çöktüğünü ve parçalandığını ve haleflerinin sistemi restore etmekte başarısız olduklarını kaydeder.

Benzer bir kabulden hareketle E. Daniel (1979: 170); Horasan'a atanan valilerin kısa zaman aralıklarında değiştirilmesinin eyalete ciddi bir otorite boşluğu getirdiğini, bu dönemlerde muhalif Harici faaliyetlerin hızlandığını ve problemlere sebep olduğunu zikreder. İlave olarak; Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Bermekî karşıtı politikayı temsil ettiğini, kaynakların ona karşı önyargılı olduğunu ve onu mümkün olan en kötü şekilde tasvir ettiklerini düşünmektedir.

Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Horasan'da bulunduğu zaman zarfında tek gerçek başarısı bu dönemde yoğunluk kazanan Haricî hareketlerin bastırılmasındaki becerisidir. 180/796 yılında, Amr b. Muhammed el-Amrakî liderliğinde, Cürcan'da patlak veren Muhammira İsyani; 183/799-800 ve 186/802 yıllarında, Nesa'da iki kez cereyan eden Ebû'l-hasib Vüheyb en-Nesâî İsyani ve 185/801-2 yılında Horasan bölgesinin muhtelif vilayetlerini etkisi altına alan Hamza el-Hâricî İsyani; Alî b. İsâ b. Mâhân tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Taberî, 1966: VIII: 266, 270, 272-274). Haricîlere karşı elde ettiği başarılar, Alî b. İsâ b. Mâhân'ın yetenekli bir komutan olduğunu ve zor işlerin üstesinden gelmekte hünerini göstermektedir. Horasan bölgesinde yükselen Haricî tehlikesi karşısında Hârûn Reşîd, Alî b. İsâ b. Mâhân'ın sert politikalarını uygun bulmuş ve bu sebeple onu uzun müddet görevde tutmuş olabilir.

M. Taha (2012: 636, 641-642) ise diğerlerinden daha doyurucu, gerçekçi ve dayanıklı bir açıklama getirmektedir. Onun düşüncesi; Alî b. İsâ b. Mâhân ve Bermekîler arasındaki husumete ve rekabete dayanır. Hârûn Reşîd'in Bermekîlerin Horasan'daki popüleritesine zarar vermek ve taraftarlarını pasifize etmek amacıyla Bermekî ailesinin azılı düşmanı olan İbn Mâhân'ı süngü olarak kullandığını, iki taraf arasında rekabet yaratmak suretiyle Bermekîlerin gücünü

dengelediğini, bu yöntemle Bermekîlerin devlet idaresinden bütün olarak soyutlanmalarını önlediğini belirtir. Taha'ya göre; Alî b. İsâ b. Mâhân, despot idare tarzını Horasan'daki Bermekî taraftarlarını ezmek için kullanmış ve servetlerini zorbalıkla ele geçirerek sahip oldukları maddi kuvvetlerini tüketmiştir. Hârûn Reşîd'in hakkında sayısız şikâyet gönderilmesine rağmen İbn Mâhân'a sabretmesinin temel sebebi budur. Diğer taraftan Hârûn Reşîd; eyaletlere mahalli meseleler karşısında kendi başına ayakta durabilecek, uzun vadeli valiler yerleştirmeye yönelik bir iç politika benimsemiş ve siyaseti İbn Mâhân ile hayat bulmuştur.

Çağdaş araştırmacılar tarafından ileri sürülen bütün bu fikirleri tarih kaynaklarıyla temellendirmek mümkündür ve hepsinin haklı olması ihtimal dahilindedir. Kanaatimizce bütün bu etkenler, Alî b. İsâ b. Mâhân'ın hakkındaki tüm şikâyetlere rağmen görevinde çok uzun bir zaman kalabilmesinde etkili olmuş olabilir; fakat Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Bağdat'taki siyasi nüfuzu da gözden kaçırılmamalıdır.

Alî b. İsâ b. Mâhân; künyesinden de anlaşılacağı üzere Abbâsîler iktidarının kuruluşuyla sonuçlanan ihtilalin liderlerinden biri olan İsâ b. Mâhân'ın oğludur. İsâ b. Mâhân; Horasan'ın başşehri Merv'in yerlisi olarak gösterilir (Anonim, 1971: 217, 220). İranî kökenlidir ve Huzâa kabilesine tâbi olduğu kaydedilmektedir (Bozkurt, 1999: 164). K. Târik (2013: 8), Alî b. İsâ b. Mâhân'ı Arap kökenli gösterir; ancak bu iddiası temelsizdir. Abbâsî İhtilalinin diğer bir lideri olan Bukeyr b. Mâhân (ö. 128/745) (Dîneverî, 1330: 319-320) ile İsâ b. Mâhân'ın baba adı aynıdır. P. Crone (1980: 178); bu noktadan yola çıkarak Bukeyr ve İsâ'nın kardeş olabileceklerini düşünür ve İsâ b. Mâhân'ın Benevî Ailesinin kurucusu olduğunu, Abbâsî İhtilalinden sonra siyasi mücadeleler hasebiyle bertaraf edildiğini belirtir.

Alî b. İsâ b. Mâhân'ın siyasi ve askeri kariyerine dair ilk bilgilere 158/774-5 yılında Abbâsî Hükümdarı Mansûr'un vefatından sonra veliahtlardan İsâ b. Mûsâ'ya karşı çıkması ve düşmanlık beslemesi vesilesiyle tesadüf edilir. İsâ b. Musa'yı Abbâsî karşıtı Râvendilerin destekçisi olmakla itham eden ve silah çekip ortalığı karıştıran İbn Mâhân, yüksek rütbeli diğer devlet adamları tarafından bastırılmış ve alaya alınarak tehdit edilmiştir. Bu sırada İbn Mâhân, yeni tahta çıkan Abbâsî Hükümdarı Mehdî'nin oğlu Musa el-Hâdî'nin muhafız birliğinin komutanıdır (Taberî, 1966: VIII: 60, 112-113).

Taberî (1966: VIII: 144, 189); 163/779-80 yılında İbn Mâhân'ın Musa Hâdî'nin muhafız birliği komutanlığı görevini sürdürdüğünü, 169/785 yılında tahta geçen Hâdî'nin bu makamı tasdik ettiğini ve Dîvânü'l-cünd'ü onun vazifelerine eklediğini kaydeder. Öte yandan Ch. Pellat (1985: 852); Dîvânü'l-cünd tayininin muhafız kuvvetiyle karıştırıldığını iddia etmekte ve bu kaydı reddetmektedir. Halîfe b. Hayyât (1985: 447) ise İbn Mâhân'ın muhafız komutanlığı yanında hazine ve Beytü'l-mâl görevini de ifa ettiğini bildirmektedir; ancak bu bilgi çağdaş araştırmacılar arasında kabul görmemekte ve Alî b. İsâ b. Mâhân'ın askeri karakteriyle de çelişmektedir.

Taberî (1966: VIII: 207); Abbâsî Hükümdarı Hâdî'nin kardeşi ve diğer veliaht Hârûn Reşîd'i veliahtlıktan azletmek istediğini ve ona bu konuda yardım edenler arasında Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî ve Alî b. İsâ b. Mâhân'ın da bulunduğunu kaydeder. Öte yandan Halîfe b. Hayyât (1985: 462, 465); 170/786 yılında iktidara geçen Abbâsî Hükümdarı Hârûn Reşîd'in İbn Mâhân'ı muhafız komutanlığındaki görevinde ibka ettiğini bildirir. İlerleyen senelerde Bermekîlerden Horasan Valisi Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid ile Alî b. İsâ b. Mâhân, görev değişimi yapmışlardır ve İbn Mâhân Horasan valiliğine getirilirken Ca'fer b. Yahyâ, muhafız birliği komutanı olmuştur. Ca'fer b. Yahyâ, bu görevi doğrudan yürütmek yerine Herseme b. A'yen isimli daha alt rütbeli bir komutana devretmiştir. Dîneverî (1330: 368); Ca'fer b. Yahyâ ile İbn Mâhân arasındaki görev değişimini 180/796 yılına tarihler. Ya'kûbî (2010: II: 377); İbn Mâhân'ın 183/799 senesinde Ermenistan valiliğine atandığını bildirirse de bu kaydı çağdaş diğer kaynaklar tarafından teyit edilememektedir.

Kariyerinin büyük bölümünü Abbâsî başkenti Bağdat'ta geçiren ve Abbâsî iktidarının veliahtlıkla ilgili bütün meselelerine müdahil olan Alî b. İsâ b. Mâhân'ın kayda değer bir siyasi güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sahip olduğu siyasi-askeri nüfuzu Hârûn Reşîd'in Alî b. İsâ b. Mâhân'dan çekinmesine yol açmış ve bu durum azlinin gecikmesinde etkili olmuş olmalıdır. Hârûn Reşîd'in İbn Mâhân ile ilgili kaygılarına Taberî (1966: VIII: 270) ve İbn A'sem (1991: VIII: 396) gibi müellifler de vurgu yapmaktadırlar.

Sebebi her ne olsa da Hârûn Reşîd'in olumsuzluklarına rağmen İbn Mâhân'ı görevde tutmaktaki ısrarını isyancı kitlenin öfkesinin önemli bir kaynağı olarak kabul etmek gerekmektedir.

3. İsyanın Destekçileri ve İlk Başarıları

Râfi' b. Leys İsyanının destekçileri hakkında en detaylı sıralama Ya'kûbî (2010: II: 386) tarafından verilir ve çok geniş bir yelpazeyi ortaya koyar. Soğd (Semerkant, Buhara, Keş ve Neseף), Toharistan, Şaş (Taşkent), Huttâl, Uşrusana, Fergana ve Hârezm bölgelerinden oluşan tüm Mâverâünnehir coğrafyasını; Horasan'da yer alan Belh bölgesini, Türklerden Dokuzoğuzları ve Karlukları ve Tibetlileri bu isyanın destekçileri olarak gösterir. Bu kayıttan isyanın epey geniş bir coğrafyada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Şunu da eklemek icap eder ki; isyanın aksiyon safhası Semerkant ve Buhara bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Diğer bazı vilayetlere Râfi' b. Leys ile haberleşerek veyahut kendiliğinden isyana katılırken rastlanmaktadır. Neseף ve Belh şehirlerinin isyana iştiraki bunu en güzel şekilde örnekler.

Taberî (1966: VIII: 323-324), isyancılara karşı ilk müdahalenin Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân'ın oğlu İsâ tarafından yapıldığını kaydeder. Râfi' b. Leys, İsâ b. Alî b. İsâ b. Mâhân'ı yenmiştir (Halîfe b. Hayyât, 1985: 459). Bu yenilginin ardından Neseף şehrinin halkı, Râfi' b. Leys'e mektup yazarak İsâ'yı öldürmeleri için destek birliği talep etmiştir. Râfi' b. Leys ise Şaş bölgesinin mahalli hükümdarını Türkler ve kendi adamları ile birlikte sevk etmiştir. İsâ, bulunduğu evde kuşatılarak Zilkade 191/Eylül-Ekim 807'de katledilmiştir. Bu hadisede evde çalışan hizmetçilere herhangi bir zarar verilmemesi hassaten vurgulanır. Böylece tepkiye neden olan unsurun İsâ b. Alî b. İsâ b. Mâhân olduğu anlaşılmaktadır. Horasan Valisi İbn Mâhân'ı derinden etkileyen bu ölüm, onun paniklemesine neden olmuştur.

İsâ'nın katledilmesi üzerine Râfi' b. Leys'in Merv şehrine hücum edeceğini düşünen Alî b. İsâ b. Mâhân, bulunduğu Belh şehrini terk ederek Merv'e gitmiştir. Onun ayrılması üzerine Belh halkının ileri gelen kimselerin öncülüğünde ayaklandığı kaydedilir. İsâ b. Alî'nin Belh'teki evine saldıran isyancılar, bahçede gömülü gizli bir define bulmuş ve onu yağmalamışlardır. Bu hazinede otuz milyon dirhem değerinde servet bulunduğu ve Alî b. İsâ b. Mâhân'ın ondan haberi olmadığı rivayet edilir. Gömünün bilgisi İsâ b. Alî b. İsâ b. Mâhân'ın ölümünden sonra, onun cariyelerinden biri tarafından yayılmıştır. Belh ayaklanması ise bu haberin etkisiyle patlak vermiştir (Taberî, 1966: VIII: 324).

Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere; eyaletin diğer halklarının isyana iştiraki ortaya çıkan kargaşa ortamında İbn Mâhân ve ailesi aleyhinde biriken nefretin etkisiyle gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Hârezm, Fergana, Huttâl gibi yerlerde bir mücadele kayda geçmez; fakat Şaş mahalli hükümdarı ve Türkler, aktif bir şekilde savaflara katılmışlardır. Soğd ve Belh bölgeleri dışında kalan yerlerde isyan; daha ziyade mahalli hükümdarların Abbâsîler ile vergiye dayanan vassallık ilişkilerini kesmeleri, Râfi' b. Leys'in isyancı kuvvetlerine askeri destek sağlamaları ve Türklerin bu kargaşa ortamında talan yapmaları şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır. Ya'kûbî (2010: II: 386) Râfi' b. Leys'in Müslümanları öldürmeleri için onlardan yardım ve destek istediğini ve hepsini Semerkant'ta topladığını kaydeder. Bu suretle tepkisini belli eder ve bir taraftan da Karluk hükümdarının Abbâsî Hükümdarı Mehdî'nin davetiyle Müslüman olduğunu ekler. Yine de Râfi' b. Leys, sözü edilen mahalli hükümdarları ve Türkleri koordine edebilmiştir (Taberî, 1966: VIII: 323). İsyancı kuvvetlere dair sayısal rakamlar Dîneverî (1330: 370) tarafından verilir. Râfi' b. Leys'in Semerkant'ta toplanmış otuz bin adamı olduğu belirtilir.

Semerkant, Nesef ve Belh şehirlerinde birbiri ardınca kazanılan başarılar, isyancıların temel maksadı olan İbn Mâhân'ı azlettirmek hususunda Hârûn Reşîd'i ikna edebilmiştir. Tedbiren kararını gizli tutma ihtiyacı hisseden Hârûn Reşîd; Herseme b. A'yen isimli ordu komutanını Alî b. İsâ b. Mâhân'ın yerine Horasan Valisi tayin etmiş ve ona bir ahitname vermiştir. Herseme b. A'yen'in görevleri; Alî b. İsâ b. Mâhân ve mesai arkadaşlarını tutuklamak, onların toplumda neden olduğu haksızlıkları düzeltmek ve Râfi' b. Leys ile savaşmak olarak kaydedilir. Bu gelişme, isyancıların en önemli başarısıdır ve isyancıların hedefine ulaştığını göstermektedir (Taberî, 1966: VIII: 324, 326-327).

Hârûn Reşîd'in Alî b. İsâ b. Mâhân'a karşı öfkeli olduğu bildirilir. Rivayete göre; Alî b. İsâ b. Mâhân, oğlu İsâ'nın öldürülmesinden ve Merv'e gitmesinden sonra Hârûn Reşîd'e bir mektup yazarak para ve asker istemiş ve hanımlarının ziynetlerini satacak kadar zor bir durumda olduğunu söylemiştir. Bu mektubun ardından Belh'te İsâ b. Alî b. İsâ b. Mâhân'ın evinde otuz milyon dirhemlik bir gömünün halk tarafından yağmalandığı haberi gelince Hârûn Reşîd, Alî b. İsâ

b. Mâhân'a öfkelenerek onu görevinden azletmiştir (Taberî, 1966: VIII: 324, 326-327).

191/806-7 yılında Alî b. İsâ b. Mâhân'ı takviye etmek üzere yola çıkmış gibi görünen Herseme b. A'yen, dört bin kişilik bir kuvvete komuta ederek Horasan'ın idari merkezi Merv şehrine ilerlemiştir. Yolu üzerinde şehirlerin güven duyulan ve ileri gelen kimseleriyle görüşen Herseme b. A'yen; vilayetlere gizlice vali tayinleri yapmış, İbn Mâhân'ın oğullarının ve maiyetindekilerin adlarını ihtiva eden bir listeyi adamlarına vererek bu kişilerin kaçmalarını engellemek üzere tedbirler aldırıştır. Hârûn Reşîd'in İbn Mâhân'a yazdığı bir mektubu da beraberinde götüreren Herseme b. A'yen, Merv şehrinin yönetim binasında Alî b. İsâ b. Mâhân'ı tutuklamıştır. İbn Mâhân'ın zincirlenmiş bir halde teşhir edildiği, şikayetçiler ile yüzleştirildiği ve seksen milyon dirhemlik hazinesine el konulduğu kaydedilir. O, oğulları ve tutuklanan adamları prangaya vurularak Hârûn Reşîd'e gönderilmiş, daha sonra Bağdat'a sevk edilerek hapsedilmişlerdir (Ya'kûbî, 2010: II: 374; Taberî, 1966: VIII: 328-330, 340).

4. Abbâsîlerin Üstünlüğü Geri Kazanması

Herseme b. A'yen Merv'de Alî b. İsâ b. Mâhân'dan kaynaklanan hoşnutsuzluğu telafi etmeye uğraşırken; Hârûn Reşîd, 192/807-08 yılında Râfi' b. Leys ile savaşmak üzere Horasan seferine çıkmıştır. Bu seferinde ona ikinci veliahdı Me'mûn da eşlik etmiştir. Bununla birlikte Uceyf b. 'Anbese, el-Ahvâs b. Muhâcir gibi ileri gelen kişiler ve diğer bazı liderler Râfi' b. Leys'i desteklemekten vazgeçip isyanı bırakarak Abbâsîlere katılmışlardır (Taberî, 1966: VIII: 338, 340). Bu kayıt, Herseme'nin faaliyetlerinin ilk etapta başarılı olduğunun göstergesidir.

Dîneverî (1330: 370); Horasan seferine çıkan Hârûn Reşîd'in ilk önce 192/807-8 yılında Arzû'l-cebel mevkiinde Hürremî İsyânının bastırılmasıyla meşgul olduğunu belirtmektedir. Hürremîlere ağır zayıat verdirerek hayatta kalanları dağıtan Hârûn Reşîd; 193/808-809'da Cürcan'a ulaşmıştır. Kendisine İbn Mâhân'ın seksen milyon dirhemlik bin beş yüz deve üzerinde taşınan serveti gösterilmiştir. Sonra Hârûn Reşîd, Tus şehrine varana kadar yola devam etmiştir (Taberî, 1966: VIII: 341).

Hastalığı şiddetlenen Hârûn Reşîd; Herseme b. A'yen'den şüphe duyduğu için oğlu Me'mûn'u birçok büyük devlet adamıyla birlikte

Merv şehrine göndermiştir. Bu arada Herseme b. A'yen, Buhara'da isyancılarla savaşmış, orayı ele geçirmiş ve Râfi' b. Leys'in biraderi Beşîr'i tutsak olarak Hârûn Reşîd'e göndermiştir. Bu karşılaşmada Hârûn Reşîd, ölüm döşeginde olmasına rağmen Beşîr'i hakaretlere maruz bırakarak karşılaşmıştır. Beşîr'in Hârûn'dan af dilediği; fakat Hârûn Reşîd'in onu on dört parçaya böldürmek suretiyle katlettiği kaydedilmektedir. Beşîr'in idamından sonra düşmanından intikam aldığı için Allah'a şükreden Hârûn Reşîd, o anda bilincini yitirerek komaya girmiştir (Taberî, 1966: VIII: 341-342). 3 Cemaziye'l-ahîr 193 (24 Mart 809) tarihinde vefat etmiştir (Bozkurt, 1997: 260).

Hârûn Reşîd'in ölüm haberi ulaştıktan sonra Me'mûn; komutası altında bulunan askerleri Tâhir b. Hüseyin'in emrine vererek Merv şehrine geri dönmüştür. Herseme ve Tâhir komutasındaki birleşik Abbâsî orduları Semerkant şehrini kuşatmış ve Râfi' b. Leys ile çok şiddetli çatışmalara girmiştir. Râfi' b. Leys'in dış mahalleleri elden çıkararak iç şehirde kısırıldığı, bu sırada yardıma gelen Türklerin Abbâsî kuşatmasını yararak şehre giremedikleri ve bir süre sonra da geri döndükleri kaydedilmektedir. Bu olay 193/808-9 senesine tarihlenir (Ya'kûbî, 2010: II: 386; Taberî, 1966: VIII: 370, 373).

5. İsyân Lideri Râfi' b. Leys ile Uzlaşma Sağlanması

Abbâsî Hükümdarı Hârûn Reşîd'in 193/809 yılında Râfi' b. Leys ile savaşmak üzere çıktığı Horasan seferi esnasında ölümü üzerine onun veliahtları Emîn ve Me'mûn arasında saltanat mücadelesinin ilk emareleri ortaya çıkmış ve kanlı bir iktidar savaşı, 198/813 yılı dolaylarında, Abbâsî Hükümdarı Emîn'in Bağdat'ta öldürülmesiyle sonuçlanmıştır (Güneş, 2015: 9-27).

Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra, onun yanında bulunan devlet adamlarının yeni Halife Emîn'in emriyle orduyu ve hazineyi alarak Bağdat'a döndükleri kaydedilir. Bu gelişme isyanı bastırmak üzere Merv'de bulunan Me'mûn'un Râfi' b. Leys karşısında zor durumda kalmasına yol açmıştır. Hârûn Reşîd'in vefat haberini alan Me'mûn ordusunu Semerkant'a sevk etmiş ve kendisi Merv'e dönmüştür. O esnada endişe ve telaş hali gözlenen Me'mûn, erkaniyla bir durum değerlendirmesi yapmış ve bir kısım tavsiyeler almıştır. Me'mûn'a Arap kabileleriyle iyi ilişkilerin geliştirilmesi, kabile reislerine bazı jestler yapılması, Horasan'daki kudretli komutanların ve liderlerin celp edilmesi, vergilerde 1/4 oranında indirime gidilmesi, mahalli

hükümdarlara karşı cömertçe muamele edilmesi, işinin ehli devlet memurları seçmek suretiyle adaletle hükmedilmesi, insanların din ve mütevazı bir hayata çağrılması ve bu hususta Me'mûn'un örnek olması gibi nasihatler verildiği kaydedilir (Taberî, 1966: VIII: 370-372). Bu tavsiyeler Me'mûn'un Râfi' b. Leys İsyanını bastırmaktaki faaliyetlerini yansıtmaktadır.

Emîn taraftarı Abbâsî devlet adamları tarafından terk edilen ve Horasan'da Râfi' b. Leys İsyanı ile baş başa kalan Me'mûn'a verilen tavsiyeler, bu bölgede ihtiyaç duyulan yönetici profilini yansıtır ve böylece İbn Mâhân; her türlü menfi hasletle donanmış, katıksız bir despot olarak tasvir edilirken; Me'mûn'a adil ve dindar hükümdar rolü yüklenir.

Bozkurt (2002: 33); Me'mûn'un daha önce Abbâsîler tarafından kullanılmayan *İmâmü'l-hüdâ* unvanını kullanmasından hareket ile Abbâsî davetinin lideri İmam İbrâhîm'i hatırlattığını, Horasanlıları yüreklerinde ihtilal ruhunu yeniden canlandırmak suretiyle kendi etrafında topladığını belirtir. Diğer taraftan böyle bir unvan seçimi *Eimmetü'l-hüdâ* (Râşid Halifeler) kavramı ile de ilişkilendirilebilir. Hiç şüphesiz; Me'mûn, toplumla manevi bağlar kurarak dini-siyasi hassasiyetleri canlandırmayı ihmal etmemiştir.

Râfi' b. Leys İsyanı sebebiyle Me'mûn'un uğraşmak durumunda kaldığı önemli bir diğer mesele, Abbâsîlere itaatten vazgeçen Orta Asya Türk hükümdarları olmuştur. Me'mûn'un Hakan ya da Yabgu unvanlarıyla zikrettiği Türk hükümdarlarının, Tibet ve Kabil yerel krallarının ve diğerlerinin Abbâsîlere itaatten ayrılmalarından çok endişelendiği görülmektedir. Bu konuda erkaniyla istişare ederek çözüm arayan Me'mûn'a isyankâr hükümdarlarla diplomatik usule uygun ilişkiler kurması; vergi affı, düşmanlara karşı yeni ittifaklar gibi yöntemler ve gerekirse askeri hareketler ile onları itaat altına alması ve desteklerini sağlaması tavsiye edilmiştir (Taberî, 1966: VIII: 403-404). Me'mûn'un bu tavsiyelere uyduğu anlaşılmaktadır; zira Belâzurî (1987: 604-606); Me'mûn'un Mâverâunnehir ve Orta Asya mahalli hükümdarlarını anlaşmaya davet ettiğini, baskınlarla ve hediyelerle onlara boyun eğdirdiğini, İslam dinini tebliğ ederek oğullarını maiyetine aldığını, itaat edenlere saygılı davrandığını ve onları yücelttiğini uzun bir pasajda anlatır.

Bu ve benzeri faaliyetleriyle Me'mûn; bir yandan Râfi' b. Leys'in beslendiği hoşnutsuzluk kaynaklarını ortadan kaldırırken ve isyan hareketinin geniş bir coğrafyaya yayılmasında etkili olmuş mahalli hükümdarları itaat altına alırken, bir yandan da saltanat savaşında kendisi için yerel halkın desteğini ve sevgisini de kazanmıştır. Ona verilen desteğin bir işareti Emîn ve Me'mûn mücadelesinde ortaya çıkmaktadır. Bu konuda dikkat çekici bir haber, Taberî (1966: VIII: 390-394) tarafından aktarılır. Rivayete göre; Abbâsî Halifesi Emîn, kardeşi Me'mûn'a karşı savaşacak ordularına Alî b. İsâ b. Mâhân'ın komuta etmesine karar verir ve İbn Mâhân'ı Horasan Valisi olarak görevlendirir. Rey şehri yakınında Emîn'in ve Me'mûn'un orduları karşılaşılır. Alî b. İsâ b. Mâhân, içinde biner dirhem bulunan para keseleri hazırlar ve Me'mûn'un askerlerine seslenerek bu paraları almaları için onları kendi ordusuna davet eder. Me'mûn'un safında bulunan Buharalı bir grup öne çıkarak '*Seni öldürürüz ve malını da alırız.*' derler ve Alî b. İsâ b. Mâhân'a katılmazlar.

H. Gibb (2005: 116); Râfi' b. Leys İsyanının çok geniş bir destek bulmasında Mâverâünnehir'in Abbâsî iktidarının gündeminden ve gözünden düşmüş olmasından kaynaklanan kırgınlığın ciddi etkisi olabileceğini belirtir. E. Daniel (1979: 174) ise İbn Mâhân'ın valilik makamından azledilmesine bağlı olarak isyanın sebebinin ortadan kalktığını ve isyanın zaman içinde söndüğünü kaydeder. Bu bilgiye ilave olarak Me'mûn'un Horasan'daki yönetiminin de isyan ateşini söndürdüğü söylenebilir.

Destekçilerini yitiren ve kapana kısılan Râfi' b. Leys'in akıbetine dair kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Halîfe b. Hayyât (1985: 466); Râfi' b. Leys'in 194/809 yılında Hârûn Reşîd'in oğlu Me'mûn ile yüz yüze görüşerek ona itaat ettiğini, bu olayın Emîn'in tahttan indirilmesinden önce gerçekleştiğini kaydeder. Taberî (1966: VIII: 375); Râfi' b. Leys'in Me'mûn'dan eman dilediğini, Herseme'nin bu talebe derhal yanıt verdiğini, Herseme Semerkant'ta kalırken Râfi' b. Leys'in Me'mûn'un yanına gelerek ona katıldığını, Me'mûn'un da Râfi' b. Leys'e iyi davrandığını belirtir. Ya'kûbî (2010: II: 386-387); Herseme'den eman dileyen Râfi' b. Leys'in çocukları, ailesi, malları ile birlikte 194 Muharrem (Ekim-Kasım 809) ayında isyandan geri döndüğünü bildirir. Nerşahî (t.y.: 111); Semerkant kuşatmasından bir netice alınamaması üzerine Me'mûn'un Esed b. Sâmân oğulları

ile mektuplaşarak onlardan Râfi' b. Leys'e karşı Herseme b. A'yen'i desteklemelerini istediğini anlatır. Râfi' b. Leys'i sulha ikna etmeyi başaran Sâ mânîler, Râfi' b. Leys ve Herseme b. A'yen'in çocuklarını evlendirerek ikisi arasında akrabalık bağları kurmuşlardır. İbnü'l-esîr (2010: V: 351)'in kayıtları ise evvelkilerden farklılaşır. O, Râfi' b. Leys'in 195/810-1 yılına kadar direndiğini ve Herseme b. A'yen tarafından savaşta öldürüldüğünü rivayet eder. Râfi' b. Leys'in çok müşkül bir durumda teslim olduğu anlaşılmaktadır. Taberî (1966: VIII: 375); Me'mûn'un Horasan'daki faaliyetlerinin ve insanlara iyi davranmasının Râfi' b. Leys'i teslim olmaya ikna ettiğini kaydeder. Sonuç olarak isyan lideri tarih sahnesinden çekilmiş ve isyan kesin olarak bastırılmıştır.

6. İsyanın Sonuçları ve Etkileri

Râfi' b. Leys İsyanı zaman olarak Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd'in saltanatının son yıllarına ve onun veliahtlarından Emîn ve Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesinin hemen öncesine tesadüf eder. Bu isyan, Abbâsî merkezi yönetiminin dikkatini doğuya celp etmiş ve Me'mûn'un Horasan'a gelişine vesile olmuştur. Râfi' b. Leys'e karşı mücadeleye hazırlanan Me'mûn; Halife Hârûn Reşîd'in ölümünden başlayarak veliahtlık-veraset meseleleriyle yüzleşmek durumunda kalmış ve diğer yandan Râfi' b. Leys tehlikesini bertaraf etmek gibi zorlu bir meseleyle uğraşmaya mecbur olmuştur.

Me'mûn'un Horasan'da bulunmasıyla merkezi yönetim doğuya kaymıştır. Me'mûn'un karakteri, gerçekleştirdiği icraatları, mahalli hükümdarlar ve kabile liderleriyle sağladığı dost canlısı ilişkiler ve bölge halkıyla kurduğu manevi bağlar isyanın bastırılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Hârûn Reşîd'in son nefesinde dahi Beşîr b. Leys'i acımasızca idam etmeyi düşündüğü hatırlanınca Me'mûn; Râfi' b. Leys'i affederek ve isyanı kanlı bir şekilde değil de uzlaşma yoluyla sonlandırarak bağışlayıcı ve kucaklayıcı bir hükümdarlığa aday olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda, Râfi' İsyânını bastırmak uğruna gerçekleştirdiği icraatların ve sergilediği yönetim tarzının Me'mûn'u Abbâsî tahtına hazırladığı ve rakibi Emîn'e karşı iktidarı elde etmesinde bölge halkından bir destekçi kitlesi kazanmasında etkili olduğu görülmektedir.

Horasan ve Mâverâünnehir'in merkezden atanan valiler yoluyla sağlıklı bir şekilde yönetilemediği gerçeğini Râfi' İsyânı vesilesiyle

kavrayan Me'mûn, saltanat mücadelesini kazanıp tek başına Halife olduktan sonra da Horasan'da ikametini sürdürmüş ve Irak-Suriye bölgelerinde patlak veren isyanlar sebebiyle Bağdat'a dönmeye ve yerleşmeye mecbur kaldığı 202/817 senesine kadar devlet idaresi işlerini Horasan'ın Merv şehrinden takip etmiştir. 204/819 yılında Bağdat'a geldikten sonra ise Mâverâünnehir-Horasan bölgelerinde verasete dayalı valilik sistemini uygulamaya koymuştur. Bu sistem gereğince; 204/819 yılında, Mâverâünnehir bölgesinin yönetimine Râfi' İsyanı vesilesiyle tanıştığı ve isyanda destek sağladığı Esed b. Sâmân oğullarını getiren Me'mûn, Horasan bölgesini ise 205/820 yılında yine Râfi' İsyanı vesilesiyle tanıştığı ve destek aldığı Tâhir b. Hüseyin'e tevcih ederek Tâhirî iktidarının temelini atmıştır. Bu suretle Râfi' b. Leys İsyanının akabinde Mâverâünnehir'de Sâmânî, Horasan'da Tâhirî hanedanlarının iktidarları başlamıştır.

Sâmânîler ve Tâhirîler iktidarlarının kurulmasıyla Orta Asya'da siyasi, askeri, içtimai, iktisadi ve medeni gidişat; çarpıcı bir şekilde değişmiş ve yeni bir ivme kazanarak sürekli ilerleme kaydetmiştir. Mâverâünnehir ise imparatorluğun unutulmuş ve ihmal edilmiş uç bölgesi olmaktan çıkmıştır. Diğer taraftan Orta Asya'da özerk yerli hükümetler kurulması, "*Abbâsî Hilafetinin politik içe doğru çöküşü*" (Tor, 2009: 280) sürecini başlatmıştır. Bu durumda Râfi' b. Leys'in isyanı Abbâsî otoritesinin fiilen çöküşünü tetiklemiştir.

Sonuç

Râfi' b. Leys İsyanı; Orta Asya'da, Müslüman toplumun talepleri, tepkileri ve arzuları doğrultusunda şekillenen; çok kapsamlı ve bir o kadar da tehlikeli bir harekettir. Abbâsî hakimiyeti altında bölge, çok sayıda isyan hareketine tanık olmuş olsa dahi bunların çoğunu Harici isyanları ve İslam dışı gulat hareketler oluşturur ve hiçbirisi toplumun kâhir ekseriyetinin beklentilerini yansıtmamaktadır. Bu yönüyle Râfi' b. Leys İsyanı, Abbâsîlerin ilk döneminde Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde gelişen diğer isyanlardan ayrılır.

Râfi' b. Leys'in nesep bağları, ailesinden devraldığı nüfuz mirası ve toplumda sevilen bir kişi olması isyan lideri olarak sivrilmesine yardım etmiştir. İsyân, Horasan Valisi Alî b. İsâ b. Mâhân'a ve onun görevde tutulmasında ısrar eden Abbâsî merkezi yönetimine karşı halk nezdinde biriken öfkeden kaynaklanmıştır. Râfi' b. Leys, şahsi hataları ve suçları sebebiyle ortaya çıkan kargaşa ortamında isyan

lideri konumuna yükselmiştir. Dini-politik idealleri doğrultusunda hareket eden bir dava insanı değildir ve ayrılıkçı veya devrimci bir eğilimi görülmemektedir.

Kaynaklar Alî b. İsâ b. Mâhân'ın karakterine ve yönetim tarzına karşı menfi bir tavır içindedir; ancak onu olduğundan farklı olarak yansıttıkları da düşünülmemektedir. Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd'i hakkındaki tüm şikayetlere rağmen İbn Mâhân'ı görevde tutmaya teşvik eden temel etken ise iç politik kaygıdır. Yine de isyandan birinci derecede sorumlu olan kişi Hârûn Reşîd yönetimidir.

İsyan Abbâsî idare usullerinin ve Hârûn Reşîd'in iç politikasının başarısızlığının bir neticesidir. Merkezden atanan valilerin bölgeyi sağlıklı bir şekilde yönetemediklerinin göstergesidir. Bölge halkını isyana yönelten unutulmuşluk ve ihmal edilmişlik hisleri, merkezi idarenin doğuya kaymasıyla ve yerel meseleler ile yakinen meşgul olmasıyla yatıştırılabilmektedir. Buna bağlı olarak isyan ateşi sönmüş ve kademeli olarak ortadan kalkmıştır.

Râfi' İsyanı; Abbâsî tarihinin en geniş çaplı iktidar mücadelesini dolaylı yoldan etkilemiştir. Bu isyan vesilesiyle Horasan'a gelen ve isyanı bastırmakla meşgul olan Me'mûn, idari kabiliyetlerini halka sergileme fırsatını bulmuştur ve Râfi' b. Leys karşısında başarıları sayesinde bölgede hatırı sayılır bir destekçi kitlesi elde etmiştir.

Alî b. İsâ b. Mâhân gibi despot bir valinin neden olduğu tepkinin ve Râfi' b. Leys'in ortaya çıkardığı tehlikenin Me'mûn'un Horasan'ı Tâhirîlere ve Mâverâünnehir'i Sâmânîlere tevcih etmesinde kayda değer bir tesiri olduğu düşünülmektedir. Me'mûn; verasete dayalı valilik sistemini kurarak mahalli gereksinimlerin farkında olan ve toplumun beklentilerine hassasiyetle yaklaşabilen yerel iktidarlara yönetime getirmiştir. Bu yönüyle Râfi' b. Leys İsyanını İslamî devir Orta Asya tarihi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul etmek mümkündür.

Kaynakça

- Anonim (1971). *Ahbâru'd-devleti'l-'abbâsîyye ve fîhi Ahbâri'l-'abbâs ve Veledihi*. (thk. 'Abdü'l-'azîz ed-Dûrî, 'Abdü'l-cebbâr el-Muttalibî). Beyrut.
- Barthold, V. V. (1990). *Mogol İstilâsına Kadar Türkistan*. (haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Belâzurî (1987). *Fütûhu'l-buldân*. (thk. 'Abdullah Enîs et-Tabbâ'a, Ömer Enîs et-Tabbâ'a). Beyrut: Müessesetü'l-me'ârif.
- Bozkurt, Nahide (1997). Hârûnürreşîd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları. s. 258-261.
- Bozkurt, Nahide (1999). İbn Mâhân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları. s. 164-165
- Bozkurt, Nahide (2002). *Mu'tezile'nin Altın Çağı (Me'mun Dönemi)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bozkurt, Nahide (2006). Nasr b. Seyyâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları. s. 415-416.
- Crone, Patricia (1980). *Slaves on Horses: the Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daniel, Elton L. (1979). *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*. Menneapolis and Chicago: Bibliotheca Islamica Yayınları.
- Dîneverî (1330). *el-Ahbâru't-tivâl*. Kahire: Matbu'âtu's-Sa'âde bi-Mısır Yayınları.
- Durmuş, İsmail (2003). Leys b. Muzaffer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları. s. 164.
- En-Lin, Liu (1972). Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme. *VII. Türk Tarih Kongresi: Bildiri Özetleri (25-29 Eylül 1970)*, C. I, s. 414-420.
- Ezdî (1967). *Târîhu Mavsıl*. (thk. 'Alî Habîbe). Kahire.
- Gibb, H. A. R. (2005). *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. (çev. Hasan Kurt). Ankara: Çağlar Yayınları.

- Güneş, Hasan Hüseyin (2015). Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi. *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 2:2, s. 8-28.
- Halife b. Hayyât (1985). *Târîh*. (thk. Ekrem Ziyâ el-'Ömerî). Riyad: Dâru Taybe Yayınları.
- İbn A'sem el-Kûfî (1991). *Kitâbü'l-fütûh*. (thk. 'Alî Sîrî). C. VIII. Beyrut: Dârü'l-edvâ'.
- İbn Hurdâzbih (2014). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (yay. haz. Hamâhullah Veledü's-selâm). Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-'ilmiyye Yayınları.
- İbnü'l-esîr (2010). *el-Kâmil fî't-târîh*. (yay. haz. 'Abdullah el-Kâdî, Muhammed Yûsuf ed-Dekkâkî). C. V. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-'ilmiyye Yayınları.
- İbnü'n-nedîm (t.y.). *el-Fihrist li-İbnü'n-nedîm*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife Yayınları.
- Kennedy, Hugh (1981). Central Government and Provincial Elites in the Early Abbasid Caliphate. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 44:1, s. 26-38.
- Kurt, Hasan (1998). *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Nerşahî (t.y.). *Târîhu Buhârâ*. (thk. Emîn 'Abdü'l-mecîd Bedevî, Nasrullah et-Tirâzî). Kahire: Dârü'l-me'ârif Yayınları.
- Nesefî (1991). *el-Kand fî Zikr-i 'Ulemâ'-i Semerkand*. (yay. haz. Muhammed el-Fâryâbî). Riyad: Mektebetü'l-kevser Yayınları.
- Norhayati, Haji Hamzah (2003). The Government of Khurasan Under Harun al-Rashid (A.H. 170-193/A.D. 786-808). *Usuluddin*, 17, s. 163-184.
- Pellat, Ch. (1985). Alî b. Îsâ b. Mahan. *Encyclopaedia Iranica*. C. 1. Londra: Routledge and Kegan Paul Yayınları. s. 852.
- Taberî (1966). *Târîhu't-taberî - Târîhü'r-rusul ve'l-mülûk*. (thk. Muhammed Ebû'l-fazl İbrâhîm). C. VIII. Kahire: Dârü'l-me'ârif bi-Mısır Yayınları.
- Taha, Mahâ Es'ad Abdü'l-hamîd (2012). Horâsân ve Velâyetu İbn Mâhân. *el-Üstâz*, 200, s. 636-655.

- Târik, Kusayy (2013). *İbn Mâhân ('Alî b. 'İsâ)*. Bağdat: Matbuatü'l-vâiz.
- Tor, D. G. (2009). The Islamization of Central Asia in the Samanid Era and the Reshaping of the Muslim World. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, 72:2, s. 272-299.
- Türk, Sümeyra (2018). *İslam Ordularının Maveraünnehir'de Karluk-Türgeş Sahasında Askeri İlerleyişi ve Daîlerin Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uslu, Recep (1997). *Horasan Tarihi*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ya'kûbî (2010). *Târîhü'l-ya'kûbî*. (thk. Abdü'l-emîr Mühennâ). C. II. Beyrut: Şeriket Ala 'Alemî li'l-matbû'ât Yayınları.

Sağlar, Jale-Yusuf Işık (2019). "XBRL ile Finansal Kodlamada Türkiye'nin Hazırbulunuşluk Seviyesi Üzerine Bir İnceleme". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 193-223.

XBRL İLE FİNANSAL KODLAMADA TÜRKİYE'NİN HAZIRBULUNUŞLUK SEVİYESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN EXAMINATION ON TURKEY'S READINESS LEVEL ON THE XBRL FINANCIAL ENCODING

Doç. Dr. Jale SAĞLAR*
Çukurova Üniversitesi
jsaglar@gmail.com

Öğr. Gör. Yusuf İŞİK**
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
isik.yusuf@hotmail.com

Öz

Türkçeye Genişletilebilir İşletme Raporlama Dili olarak çevrilen XBRL (eXtensible Business Reporting Language), 50'den fazla ülkede kullanılmaktadır. İş raporlarını dijital ortama dönüştürmenin bir yolu olarak kullanılan XBRL, muhasebe süreci içerisinde yer alan finansal bilgilerin muhasebe ilkelerine veya muhasebe standartlarına uygun bir şekilde raporlanmasına imkân sunmaktadır. Bu raporların her bir bilgi kullanıcısının istediği şekil ve çıktı formatında oluşturulması XBRL'nin en önemli özelliklerinden biridir. Ülkemizde 2003 yılından itibaren başlatılan XBRL uyum çalışmaları günümüzde halen devam etmekte olup her geçen gün yeni hizmetlerle karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, XBRL ile finansal kodlamada Türkiye'nin Hazırbulunuşluk Seviyesini belirlemek ve mevcut durumu hakkında bilgi sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla oluşturulan anket, Türkiye'de hizmet veren ve yaygın olarak

* ORCID: orcid.org/0000-0001-7152-9807

** ORCID: orcid.org/0000-0001-5842-4365

kullanılan muhasebe paket programlarını hazırlayan şirketlere uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda muhasebe yazılım firmalarının teknik alt yapısı, personel yapısı, personel tercihi gibi bilgilere ulaşılırken XBRL'nin tanınırlığı, XBRL ile uyumlu program talep seviyesi ve bu taleplere cevap verme dereceleri ile mevcut programların ve gelecekte çıkarılması düşünülen programların XBRL'ye uygunluk durumu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: XML, XBRL, finansal kodlama.

Abstract

XBRL (eXtensible Business Reporting Language) translated into Turkish as *Genişletilebilir İşletme Raporlama Dili*, XBRL is used in more than 50 countries (XBRL: D. A. 20.09. 2019). XBRL, which is used as a way of converting business reports to digital environment, enables the reporting of financial information in the accounting process in accordance with accounting principles or accounting standards. One of the most important features of XBRL is that these reports are produced in the format and output format requested by each information user. XBRL compliance studies started in our country since 2003 are still in progress and new services are coming up with each passing day. Working in XBRL, and financial coding to determine Turkey's readiness levels and is intended to provide information about the current situation. The questionnaire created for this purpose, serving in Turkey and has been applied to prepare a widely used accounting software company. As a result of the study, information such as technical infrastructure, personnel structure, personnel preference of accounting software companies were obtained. XBRL's recognition, XBRL-compliant program demand level and degree of response to these demands, and the availability of existing programs and programs to be issued in the future have been identified.

Keywords: xml, xbrl, financial coding.

Giriş

Geçmişte, bilgi kullanıcılarının kararlarında değişiklik meydana getirecek düzeyde önemli kabul edilen bilgilerin doğru ve güvenilir olması öncelikli iken günümüzde teknolojinin hayatımızın ayrılmaz bir parçası olmasıyla, bilgiye ulaşma hızı ve özelleştirilmiş bilgi sunumu da aynı önem düzeyine gelmiştir.

Bilgi kullanıcıları sadece kısa sürede doğru ve güvenilir bilgiler değil, aynı zamanda bilgi ihtiyaçlarını karşılayan özelleştirilmiş raporlar da talep etmektedirler. Hatta talep edilen bu raporların

küresel ihtiyaçları da gidermesi gerekmektedir (Simecek ve Pellegrini, 2016: 240-251). Bu ihtiyacın aslında bilgisayar kullanımından önce de var olduğunu ve editörlerin belgeleri yazdırırken yazıcıyı yönlendiren yönergelerin mevcut olduğunu ifade etmektedirler. Bu, sadece muhasebe bilgi üreticisi ile bilgi kullanıcılarının bir araya gelerek çözüm üretebileceği bir ihtiyaç değildir. Bu noktada bilgisayar mühendisi veya yazılım mühendisinin de katkısı gerekmektedir. Ancak söz konusu mühendisin de finansal raporlamayı algoritma dilinde kodlayabilmesi için finansal bilgiye de sahip olması gerekmektedir. Bu ihtiyaç XBRL ile genel itibariyle çözüm bulmuştur (Rezaee ve Hoffman, 2001: 46).

Kâr amacı gütmeyen ve kamu yararı gözetilen küresel bir konsorsiyum olan *eXtensible Business Reporting Language*¹ için dijital ticari raporlama amacıyla kullanılan uluslararası teknolojik bir raporlama dili denilebilir. XBRL, dünyada 50'den fazla ülke tarafından kullanılmaktadır. Her geçen yıl milyonlarca XBRL belgesi oluşturulmakta ve eskiler güncellenmektedir. Raporlama koşullarının tanımlanabileceği bir raporlama dili hizmeti sunmakta olan XBRL, bu sayede raporlama bilgilerinin işletmeler arasında hızlı, doğru ve dijital olarak hareket etmesini sağlar (www.xbrl.org : E.T. 24.04.2018).

1999'dan beri varlığını sürdüren XBRL, raporlama dilinin son haline geldiği günümüzde genel itibariyle tüm kullanıcı ülkelerde denetçiler ve muhasebeciler tarafından pek bilinmemektedir. XBRL, başlangıçta birçok denetçi ve muhasebeci tarafından dijital iş dili olarak kabul edilmiştir. Ancak zamanla yapılan tanıtımlar, eğitimler XBRL'nin ne olduğunu ve ne olmadığını ortaya koysa da ilk yıllarda pek başarı sağlanamamıştır.

Muhasebecilere ve denetçilere XBRL kullanımı ile ilgili bilgi ve deneyimlerini ve XBRL'nin çeşitli faydaları hakkında farkındalık oluşturmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda 7 denetçiye ve 9 muhasebeciye öncelikle 100 saatlik XBRL eğitimi verilmiş ve daha sonra hazırlanan anket soruları uygulanmıştır. Anket verileri 0,05 anlamlılık seviyesinde T testi uygulanarak analiz edilmiştir.

¹ Geliştirilebilir İşletme Raporlama Dili

Çalışmasının sonucunda XBRL ile ilgili bilgilerin 1999'dan itibaren geniş okuma ağına sahip ticari dergilerde yer almasına rağmen denetçi ve muhasebecilerin bu konuda bilgi eksikliği olduğunu belirlemiştir. Ayrıca verilen eğitim sonucunda katılımcılardan bir XBRL çıktısı düzenlenmeleri istendiğinde bunu başaramadıkları görülmüştür. Ek olarak, ankete katılanların, artan verimlilik, etkinlik ve çeşitli işlerle ilgili performans geliştirmeleri ve XBRL'nin kullanılabilirliği ile ilgili faydalarını algılamadıkları tespit edilmiştir (Pinsker, 2003: 732-736). Türkiye'de XBRL Kullanılabilirliği üzerine yapılan çalışmada Türkiye'de XBRL'nin %85,5 oranında firma yöneticilerince bilinmediği tespit edilmiştir (Yıldırım ve Sağlar, 2014: 69-82).

1. XBRL (Geliştirilebilir İşletme Raporlama Dili)

1.1. Tarihsel Gelişimi

XBRL'nin birçok kaynakta 1999 yılında geliştirildiği ifade edilse de Rezaee ve Hoffman (2001), XBRL'nin kaynağı olan (XML) *eXtensible Markup Language*'in temelini 1969 yılında IBM tarafından geliştirilen (GML) *Generalized Markup Language*² olduğunu belirtmektedir.

1998'de, Washington'da bir *Chartered Professional Accountant* (CPA) firması için çalışan Charlie Hoffman, XBRL'in iş raporlarını dijital ortama dönüştürmenin bir yolu olarak iş raporlarını dijital ortama aktarmak üzere XML tabanlı bir dil sağlamak amacıyla geliştirildiğini belirtmektedir. AICPA (Sertifikalı Kamu Muhasebecileri Enstitüsü) ve üyelerinin çabaları sayesinde, finansal bilgilerin sayısallaştırılarak raporlara dönüştürülmesi için XML tabanlı bir şartname ve dönüştürülme sürecinde kullanılacak etiketlemeler (taksonomiler) için bir çerçeve oluşturulmuştur. XBRL kâr amacı gütmeyen bir organizasyon haline gelene kadar 1999-2006 yılları arasında AICPA'ya bağlı gönüllü bir komisyon olarak faaliyet göstermiştir. (www.aicpa.org E.T. 24.03.2018).

2000 yılına kadar *Extensible Financial Reporting Markup Language* (XFRML) olarak tanınan raporlama dilinin ismi 2000 yılı itibarıyla XBRL olarak değiştirilmiştir (Kathy ve Janet, 2001: 38-41). 2002 yılında finansal tablolarını XBRL ile raporlayan ilk

² Genelleştirilmiş İşaretleme Dili

yazılım firması olan Microsoft, aynı yıl Microsoft FRx 6.7 yazılımını piyasaya sürmüştür. 2003 yılında yayımlanan Spesifikasyon 2.1 için aynı yıl IFRS-UFRS taksonomisi yayınlanmış ve 2004 yılında IFRS -GP (IFRS Genel Amaçlı Taksonomi) yayınlanmıştır. Microsoft, XBRL uyumlu Microsoft Office aracını piyasaya sürmüş ve Avrupa Komisyonu (EC), XBRL'nin geliştirilmesi ve uyumlaştırılması amacıyla XBRL Avrupa Konsorsiyumu ile sözleşme imzalamıştır. *Security Exchange Commission*³ (SEC), tavsiye kararı ile üyelerinin finansal tablo eklerini XBRL ile açıklamalarına izin vermiş ve 2005 yılında ABD Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu, İngiltere Sigorta ve Banka Topluluğu XBRL raporlama formatını kabul etmiştir (Tokatlı, 2013: 47).

2005 yılından günümüze kadar XBRL birçok taksonomi güncellemeleri ile günümüze kadar son halini almış olmasına rağmen halen yeni taksonomiler yapılmaktadır (xbrl.us E.T. 24.04.2018).

1.2. XBRL Kullanımının Faydaları

XBRL kullanımının pek çok faydası öngörülmeyle birlikte en temel faydalarını şu şekilde sıralamak mümkündür (www.xbrl.org E.T. 24.04.2018).

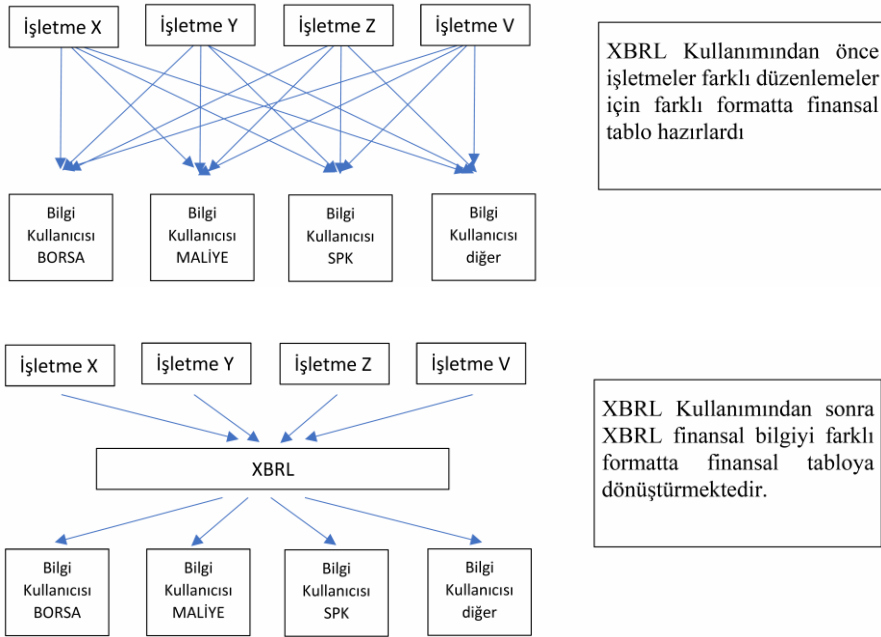
- XBRL, raporlamayı daha doğru ve daha verimli hale getirir. Benzersiz etiketlerin(taksonomilerin) bildirilen bilgilerle ilişkilendirilmesine izin verir.
- Raporlama yapanlar, kullanacakları bilgilerin doğru bir şekilde üretildiğinden ve doğru bir şekilde analiz edilebileceğinden emin olarak bunu yaparlar.
- Raporlama yapanlar hataları kaynakta daha oluşmadan tespit etmek ve bu hatalardan sakınmak için onları bir dizi iş ve mantık kurallarına karşı elde ettikleri bilgileri test edebilir
- Bilgi kullanıcıları, farklı dilleri, alternatif para birimlerini ve ihtiyaçlarını en iyi karşılayacak şekilde bilgiyi kullanırlar.

³ Amerikan Menkul Kıymetler Borsası

- Bilgi kullanıcıları, kendilerine sağlanan verilerin, önceden belirlenmiş birtakım tanımlanmış ölçütlere uyduğundan emin olarak bilgiyi kullanırlar.

Bilgi kullanıcılarının tüm bu faydaları elde edebilmeleri için ihtiyaç duydukları bilgilere ulaşmada XBRL öncesinde finansal tablo sunanlar ile finansal tablo bilgi kullanıcılarının her biri arasında doğrudan bir ilişki vardı. Ancak bu durum doğrudan ilişki ile istenen bilgi başka bir kullanıcının ihtiyaçlarını karşılamamakta ve her bir bilgi kullanıcısı için yeni bir raporlama gereksinimi doğurmaktaydı. XBRL sonrasında finansal bilgiyi arz edenler XBRL standardında bilgi oluşturmakta, bilgi kullanıcıları ise ihtiyaç duydukları bilgileri istedikleri formatta XBRL'den alabilmektedir.

198

Yukarıdakilerin haricinde XBRL ile ilgili yapılan çalışmalarda kullanımına ilişkin aşağıdaki gibi bazı faydalar da tespit edilmiştir.

- Kore borsaları üzerinde yapılan çalışmada XBRL'in benimsenmesinin sermaye piyasasında bilgi asimetrisi

üzerindeki etkisini incelemiştir. Sonuç olarak, XBRL'in benimsenmesinin, Kore borsalarındaki asimetrik bilginin azaltılmasına yol açtığını tespit etmiştir (Yoon, vd, 2011:157).

- XBRL, dijital finansal raporlamada çok önemli bir role sahip olduğunu ve bunun yanında XBRL'in etkileşimli bilginin değiş tokuşunu sağlamak için benzersiz bir bilgisayar tarafından okunabilir etiketler seti sağlamaktadır. Öte yandan, her bir etiketin isimlendirilmesinin sistematik ve üzerinde anlaşmaya varılmış bir sözleşmeyi gerekli kılmaktadır. Ayrıca, XBRL firmaların finansal bilgilerinin küresel düzeyde birlikte çalışabilirliğine ve homojenleştirilmesine katkı sağlamaktadır (Valentinetti ve Rea, 2012: 174).

- XBRL kullanımı finansal bilgilerin toplanması dahil olmak üzere gereksiz veri ihtiyacını ortadan kaldırır, işlemleri kolaylaştırır ve raporlama sürecini iyileştirir. Yatırımcılar, analistler, denetçiler, finansal kurumlar ve düzenleyiciler hızlı ve verimli bir şekilde XBRL formatında veriye ulaşır, verileri karşılaştırır ve analiz eder (Eni ve Nâstase, 2013: 18).

- Avusturya şirketleri üzerinde yapılan çalışmalarında hedef kitle odaklı finansal raporlama ihtiyacına yüksek düzeyde bir farkındalığı ortaya koymuştur. Bu ihtiyaç gelecekte teknik raporlama standartlarına olan ihtiyacı da beraberinde getirecektir (Simecek ve Pellegrini, 2016: 243).

- XBRL kullanımı asimetrik bilgiyi azaltmaktadır (Blankespoor, vd, 2014: 1474).

- XBRL ile ilgili Google Scholar ve Avustralya Üniversitesi kütüphanelerinde 2001-2013 yıllarında yayımlanmış 587 makale taranmış ve konularına göre 150 tanesi incelenmiştir. XBRL kapsamında yapılan araştırma sonucunda araştırmacıların; veri kalitesini artırmak, güvence çerçevesi sağlamak, uygulanabilirliğini artırmak, semantik yetenekleri geliştirmek ve XBRL'yi dönüşüm için önemli bir araç olarak kullanmak gibi faydalarına ilişkin konulara yöneldiğini tespit edilmiştir (Perdana, vd, 2015:123).

- XBRL'nin farklı firmaların mali tablolarını aynı ekonomik etkilere sahip eşyalar için aynı etiketlere sahip olmalarını

gerektirdiğini vurgulanmıştır. Bu nedenle, XBRL'in benimsenmesi, yatırımcıların farklı firma ve sektörlerdeki muhasebe kalemlerinin değerini daha düşük maliyetlerle karşılaştırmasını sağlayarak karmaşık finansal tabloların analiz edilmesindeki zorlukları azaltabildiği ifade edilmiştir (Dong vd., 2016: 442).

- XBRL'nin Çinde zorunlu olarak uygulanması ile yabancı kurumsal yatırımcıların çıkarları arasındaki ilişki incelediği araştırmada, XBRL'nin kabul edilmesiyle yabancı kurumsal yatırımcıların holdingleri arasında pozitif olarak ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, XBRL'nin küresel bir standart olarak oynadığı rol ve dünya çapında bilgi alışverişini nasıl kolaylaştıracağına ışık tutmuştur (Wang ve Seng, 2014: 144).

Yukarıdaki faydalarının yanı sıra XBRL'in sistemik riske karşı herhangi bir etkisinin olmadığı yönünde bulgulara ulaşmıştır (Suwardi ve Tohang, 2017: 34).

1.3. XBRL'nin Teknik Altyapısı

Teknik yapısı oldukça karmaşık olan XBRL, teknik boyutta çok sayıda bileşen ve belge içerir. Teknik boyut, XBRL Spesifikasyonları, XBRL Taksonomileri, XBRL Örnek Dokümanları ve Stil Şablonları olarak sınıflandırılmıştır (Moore, vd, 2002: 2).

XBRL Spesifikasyonları: Spesifikasyonlar, XBRL Spesifikasyon Grubu tarafından Aralık 2001 yılında ne olduğu ve nasıl çalıştığı hakkında teknik bir açıklamayla tanıtılmıştır. Buna göre XBRL Spesifikasyonları XBRL'nin genel hatlarını ortaya koymakta, taksonomilerin ve örnek dokümanların sözdizimini ve anlamlarını ayrıntılı olarak açıklamaktadır (Moore, vd, 2002: 3). Spesifikasyonlar, yazılımcıların esnek dijital doküman oluşturmalarını kolaylaştırmaktadır. Dokümanların farklı formatlarda olmasına rağmen birden fazla işletmenin finansal bilgilerini karşılaştırmaya imkân sunan spesifikasyonlar özetle XBRL uyumlu dosyaların oluşturulması sürecini düzenleyen yönergelerdir (Deran ve Hatipoğlu, 2009: 37-58).

XBRL'nin iki farklı spesifikasyonu mevcuttur. Finansal Rapor spesifikasyonları (XBRL-FR) ve Küresel Muhasebe spesifikasyonları (XBRL-GL) (Perdana, vd, 2015: 115-153).

Finansal Raporlara ilişkin spesifikasyonlar (XBRL-FR), raporlamada tüm finansal bilgileri işaretleyerek finansal raporları standart ve anlaşılır hale getirmiştir. Standart ve anlaşılır hale gelen raporların transfer edilebilmesine, kolaylıkla analiz edilebilmesine, karşılaştırılabilmesine imkân sağlamaktadır. Küresel Muhasebe Spesifikasyonları (XBRL-GL), muhasebe defterleri ile ilgilidir. E-defter uygulaması kapsamında oluşturulacak Günlük Defter ve Büyük Defter'in XBRL-GL taksonomine göre oluşturulmasını sağlamakta, bu yönüyle XBRL-GL muhasebe işlemlerini tanımlayarak muhasebe kayıtlarının tek bir standarda göre hazırlanmasına ve veri aktarımının kolaylığına imkân sağlamaktadır (Gelir İdaresi Başkanlığı [GİB], 2015).

XBRL Taksonomileri: Taksonomi kelime anlamı itibariyle bilimsel olarak yapılan sınıflandırmadır. XBRL açısından taksonomi belirli bir finansal raporlama türü için XBRL örnek belgesinde yer alacak önemli veri türlerini sayı ve metin yönünden açıklayan bir belgedir. Taksonomiler, belirli bir iş alanındaki finansal raporlamada kullanılan kavramları ve ilişkileri içerir, örnek belgelerle birlikte raporların oluşturulmasını sağlar (Moore, vd, 2002: 3).

XBRL taksonomileri, finansal tabloların işletmede veya işletme dışında kullanılması için finansal bilgilerin sınıflandırılmasına yönelik haritaların oluşturulmasını amaçlamaktadır. Bu sınıflandırma, Uluslararası Muhasebe/Finansal Raporlama Standartları veya Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkelerine göre yapılır. Taksonomiler, XBRL spesifikasyonu ile yapılan işlemlerin somutlaştırılmış halidir. Bu yönüyle taksonomilerin XBRL açısından hayati bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Çünkü taksonomiler bilgi kullanıcılarının istedikleri formatta finansal rapor oluşturmanın teknik boyutudur. Taksonomiler sayesinde XBRL, standardizasyonu sağlamış olur. Burada önemli olan taksonomileri doğru ve ihtiyaca uygun yapmaktır. Çünkü farklı ülkeler farklı muhasebe standartları uyguladıklarında kendi kuralları doğrultusunda taksonomiye ihtiyaç duyacaklardır. Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarının dünya çapında kabul görmesiyle taksonomilerde de tek düzen ortaya çıkacaktır (Deran ve Hatipoğlu, 2009: 37-58).

Uluslararası Muhasebe Standartlarının XBRL taksonomilerinin oluşturulacağı eşsiz bir temel olarak geliştirilmesi IFRS uygulayan ülkelerin mali tablo bilgilerini karşılaştırmasını sağlayacaktır. Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (IFRS-GP) taksonomisi, uluslararası firmalar için ortak bir zemin oluşturmak ve XBRL'in faydalarını artıracak bir platform oluşturmak amacıyla yaptığı çalışmada IFRS-GP taksonomisinin şu anki haliyle, Avrupalı şirketlerin uygulamalarını kapsayıp kapsamadığını ve XBRL'in faydalarını güçlendirip güçlendirmediğini incelemiş, XBRL taksonomisi ile IFRS-GP'yi kullanarak mali tablolarını hazırlayan Avrupalı şirketler tarafından sağlanan bilgiler arasındaki uyum derecesi karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Sonuç olarak taksonomilerin şirketler tarafından gerçek hesapların hazırlanmasında uygulanmadığına dikkat çekilmiştir (Bonson, vd., 2009: 46-60).

İtalyan borsasında XBRL taksonomisinin IFRS'ye göre hazırlanan finansal raporları yeterince yansıtmayı yansıtmadığına ilişkin yaptığı çalışmada şirketler tarafından açıklanan finansal kalemler ile taksonomiler arasında genel bir tutarsızlık olduğunu tespit etmiştir. Bunun, spesifik olarak mali tablo kalemlerinin taksonomilerden daha ayrıntılı olduğu ve bu ayrıntının sektöre ve şirket büyüklüğüne bağlı olduğundan kaynaklandığını tespit etmişlerdir (Valentinetti ve Rea, 2012: 163-180).

Böyle bir durumda işletmelerin sektöre veya işletme içinde kullanmaya yönelik raporlamalarda ihtiyaç duyacağı taksonomileri kendisinin geliştirmesi gerekecektir (Deran ve Hatipoğlu, 2009: 37-58).

XBRL Örnek Dokümanları: XBRL örnek dokümanları, kullanılan taksonomide bulunan kavramlara göre etiketlenmiş veri ögesi topluluğudur (Moore, vd., 2002: 4). Örnek dokümanlar, taksonomilerin tarif ettiği unsurların miktarını veya ayrıntılarını içermekte, taksonomi sistemi etiketi ile finansal verilerin sunumu için kullanılmaktadır. Bu amaçla raporlama ve dosyalama için dijital finansal bilgi oluşturmaktadır. Örneğin XBRL örnek dokümanı bir şirketin büyük defter veya yıllık rapor bilgilerini içerebilir. Ayrıca, örnek doküman, finansal raporların web'den ya da pdf dosyasından baskılı dokümanlara dönüştürülmesini

sağlayan stil şablonlarını da içerebilir (Tokatlı, 2013: 58). Örnek dokümanların bir defaya mahsus oluşturulması yeterlidir. Oluşturulan bu örnek dokümanlar daha sonra farklı formatlarda ve içerikte finansal raporların oluşturulmasına imkân sağlar (Yardımcıoğlu ve Özer, 2011: 79-106). Örnek dokümanların bir defaya mahsus oluşturulması ve daha sonra benzer durumlarda kullanılması ülkemizde yaygın kullanım alanı olan muhasebe paket programlarında şablon dosyaların her bir firma için tekrar tekrar oluşturulmadan kullanılmasını çağrıştırmaktadır. Örneğin bir SMMM, onlarca mükellefi için ayrı ayrı mali tablo şablonları oluşturmak yerine en başta oluşturduğu bir şablonu tüm mükelleflerinin finansal raporunda kullanır.

Stil Şablonları: Stil şablonları, örnek dokümanlar, açıklayıcı etiketler ve diğer tüm veriler kullanarak XBRL'nin ürettiği okunabilir rapor tasarımlarıdır (Yardımcıoğlu ve Özer, 2011: 79-106). Diğer bir ifadeyle stil şablonları, XML ve XBRL dokümanlarının finansal raporları kullanacak tarafların kolayca okuyup anlayabilecekleri formata dönüştüren ve mevcut dokümanlar üzerinde format değişikliğine olanak tanıyan bir web teknolojisi (Deran ve Hatipoğlu, 2009: 37-58).

Örnek dokümanlar görünümleri itibariyle finansal tablolara benzemedikleri finansal raporların hazırlanmasında yetersiz kalırlar. Bu sebeple verilerin istenen formatta hazırlanması için ihtiyaç duyulan stil şablonları şirketlerin finansal rapor hazırlamaları için tasarlanmış şablonlardır (Karasioğlu ve Eryiğit, 2005: 133-152). Stil şablonları farklı bilgi kullanıcılarına istedikleri formatta finansal rapor oluşturmada kullanılır. Örneğin vergi dairesi, A tipi finansal rapor istemekte; banka, kredi analizi yapmak için B tipi finansal rapor istemekte; Borsa, borsada bilgi akışını gerçekleştirmek için C tipi finansal rapor istemekte; ortaklar, planlanan durum ile gerçekleşen durumu karşılaştırmak için D tipi finansal rapor istemekte vb... XBRL öncesinde her bir bilgi kullanıcısı için istedikleri formatta finansal tablonun ayrı ayrı oluşturulması gerekecekti. Ancak stil şablonları bu ihtiyacın hızlı ve en doğru şekilde karşılanmasını sağlamaktadır.

1.4. Küresel Boyutta XBRL Kullanımı

Dijital ortamda ve farklı formatlarda finansal raporlama ihtiyacından ortaya çıkan ve günümüze kadar birçok güncelleme ile şimdiki halini alan XBRL, günümüzde 50'den fazla ülkede kullanılmaktadır. Tablo 1'de XBRL'nin uluslararası boyutta yargı yetkisine sahip üyelikleri gösterilmiştir. Tabloya göre XBRL fikrinin ortaya çıktığı ABD, 45 üyeyle ikinci sıradayken; Japonya, 62 üyeyle en fazla yargı yetkisine sahip üye ülke konumundadır. Üçüncü sırada ise 36 üyeyle İspanya yer almaktadır.

Ülke	Üye Sayısı	Ülke	Üye Sayısı
Japonya	62	Lüksemburg	16
Amerika Birleşik Devletleri	45	İrlanda	13
İspanya	36	Kanada	5
Fransa	32	Çin	4
Hollanda	32	Malezya	3
Kore Cumhuriyeti	30	Ürdün	3
Almanya	26	Avusturya	2
İtalya	26	Endonezya	2
Belçika	23	Kuveyt	2
Güney Afrika	21	Singapur Cumhuriyeti	2
Birleşik Krallık	19	Hindistan	1
Danimarka	19	Meksika	1
İsveç	19	Nijerya	1
Finlandiya	17	Türkiye	0

Tablo 1. Ükelere Göre XBRL Üyelikleri

Kaynak: <https://www.xbrl.org/the-consortium/about/membership-list/>_E.T. 24.04.2018

ABD'de ve Asya'da XBRL genel itibariyle finansal piyasalara odaklanmışken Avrupa'da daha çok hükümetler tarafından kullanım alanı bulmuştur. Avrupa'da 2003 yılında özel ve kamu sektörlerinde faaliyet gösteren paydaşların ortaklaşa çalışması ile yapılan taksonomiler ile XBRL geliştirilmeye başlanmıştır.

Avrupa'da birçok ülke farklı amaçlarla XBRL kullanımına başlamışlardır. İrlanda vergi amaçlı XBRL kullanırken, Almanya'da belediyeler, İspanya'da bankalar, Hollanda'da su kurulu ve Danimarka'da ise şirketler XBRL kullanmıştır. Asya'da Çin, Japonya, Singapur ve Güney Kore XBRL'yi ilk olarak sermaye piyasalarında kullanmış ve daha sonra Samsung, Fujitsu, HITACHI, IBM gibi birçok şirket özel sektörde üyeliklerle kullanmışlardır.

1.5. Türkiye'de XBRL Kullanımı

Türkiye'nin şimdilik yargı üyeliği yetkisine sahip üyeliği bulunmamakla birlikte Kamu Aydınlatma Platformunu kullanan 550'den fazla şirket için 2014 yılı itibariyle XBRL raporlama yükümlülüğü getirme hedefiyle KGK ile anlaşmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de XBRL-GL taksonomisi, elektronik defter tutma için kullanılan yasal taksonomidir. Elektronik defter tutmanın yanı sıra, Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu da sürekli izleme ve denetleme sistemi oluşturmayı ve Türkiye'deki büyük ölçekli vergi mükellefleri için kağıtsız denetim ortamını oluşturmayı hedeflemektedir. Bakanlık ayrıca çeşitli denetim süreçlerini otomatikleştirmek için bir örnek belge analizcisi oluşturmak istemektedir (www.xbrl.org E.T. 24.03.2018)

Ülkemizde dipnotlar haricindeki finansal tabloların TMS'ye ve XBRL formatına uygun şekilde bilgi kullanıcıları ile paylaşılmasını sağlamak üzere TMS Taksonomisi geliştirilmiştir. TMS Taksonomisi, TMS ile uyumlu finansal tablolarda sunulacak finansal tablo unsurlarının özelliklerinin ve birbirleri ile olan ilişkilerinin tanımlanması amacıyla yapılan bir sınıflandırma sistemidir. TMS Taksonomisinin tasarımında baz alınan nokta finansal tabloların TMS'ye uyumlu olarak sunulmasıdır. Bu sunumu en doğru ve kullanışlı hale getirebilmek için TMS Taksonomisinin içeriği oluşturulurken TMS'nin en güncel halleri kullanılmıştır. Buna ek olarak TMS uyumlu mali tablo yayımlayan şirketlerin yayınladıkları finansal tabloları incelenerek finansal tablo kullanıcılarının ihtiyaç duyabilecekleri tüm unsurlara yer verilmiştir (http://www.kgk.gov.tr E.T. 13.04.2018).

E-Defter: Başlangıç aşamasında yevmiye defteri ve büyük defterin elektronik defter kapsamında tutulması öngörülen e-defter uygulaması GİB ile Gümrük ve Ticaret Bakanlığı

ortaklığında yayımlanan 1 sıra No'lu Elektronik Defter Genel Tebliği ile yürürlüğe girmiştir. E-Defter, VUK ve TTK hükümleri gereğince tutulması zorunlu olan defterlerin belirli format ve standartlara uygun olarak elektronik dosya biçiminde hazırlanması, kâğıt ortamında bastırılmaksızın kaydedilmesi, dijital ortamdaki değişmezliğinin, bütünlüğünün ve kaynağının doğruluğunun garanti altına alınması ve istendiğinde ispat aracı olarak kullanılabilmeyi hedefleyen hukuki ve teknik düzenlemeler bütünüdür (www.edefer.gov.tr E.T. 13.04.2018).

Defterlerin dijital ortamda hazırlanması için xml formatında uluslararası bir standart olan XBRL esas alınmıştır. Belirtilen standartlara uygun olarak hazırlanan elektronik defterlerin dijital ortamdaki değişmezliğinin, kaynağının ve bütünlüğünün sağlanmasında gerçek kişiler için güvenli elektronik imza kullanılırken, tüzel kişiler için mali mühür kullanılmaktadır. Ayrıca imza veya mühür değerinin e-Defter Uygulaması üzerinden bildirim suretiyle, e-defterler ispat aracı olarak kullanılabilir (www.edefer.gov.tr E.T. 13.04.2018).

206

1 sıra no'lu E-Defter Genel Tebliği uyarınca e- defter uygulamasının ön koşullarından olan e-fatura kullanım zorunluluğu kaldırılmıştır. Böylece bir kullanıcı e-fatura kullanıcısı olmadan da e-defter uygulamasından yararlanabilecektir.

E-Defter oluşturmak, kaydetmek, saklamak ve ibraz etmek isteyen mükelleflerin uyumluluk onayı almış program kullanmaları gerekmektedir. Bu kapsamda kullanıcılarının elektronik defter ve beratlarını oluşturmak için kullanacakları yazılımlarının GİB'den onay almış uyumlu yazılım olması koşulu vardır. Mükelleflerin kullanabilecekleri uyumlu yazılımların listesi GİB tarafında <http://www.edefer.gov.tr/edeferuyumluyazilimler.html> adresinde ilan edilmiştir. İlan edilen listeye göre toplamda 172 yazılımcı, 188 adet yazılımla 1 Sıra no'lu Elektronik Defter Genel Tebliği kapsamında GİB tarafından uyumluluk onayı almıştır. Uyumluluk onayı almış yazılımların 99 adeti muhasebe programına bağlı olmadan bütün muhasebe programlarından kayıtları alarak e-defter oluşturabilme özelliğine sahiptir. Platformu bağımsız olan yazılımlar bu yolla müşterilerin

kullandıkları muhasebe programları her ne olursa olsun, veri aktarımı için müşterisine uygun bir yol belirleyerek elektronik defter ve berat üretebilmektedir (www.edeften.gov.tr E.T. 13.04.2018).

E- Beyanname: E- Devlet çalışmaları kapsamında gerçekleştirilen VEDOP II (Vergi Dairesi Otomasyon Projesi) projesi ile Vergi Mükellefi, Serbest Muhasebeci / Mali Müşavir, Yeminli Mali Müşavir ve benzeri kişi, kurum ve kuruluşlardan kâğıt ortamında alınan belge, beyan ve bildirimler, bilgisayar ortamında alınmaya başlanmıştır. E- Beyanname sistemi, VEDOP projesi ile gerçekleştirilen İnternet Vergi Dairesi uygulamasının ilk alt projesidir (ebeyanname.gib.gov.tr E.T. 13.04.2018).

Mükelleflerden daha önceden sadece kâğıt ortamında alınan beyanname ve bildirimlerin Maliye Bakanlığına verilmiş şeklinde e-beyanname sistemi ile bir alternatif getirilmiş ve bu belgeler İnternet aracılığıyla XBRL'ye uygun bir biçimde XML yapısında hazırlanan dosyalar halinde de ayrıca tanımlanmıştır (ebeyanname.gib.gov.tr E.T. 13.04.2018).

E-Beyanname sistemi kullanıcıları kişisel bilgisayarlarında beyanname XML dosyalarını hazırlar, hazırladıkları dosyaları bir beyanname paketi içerisinde internet aracılığı ile EBYN İnternet Sitesine yüklerler. EBYN İnternet Sitesine yüklenen paket dosya, sistem tarafından açılır. Paketteki her bir dosya için gerekli tüm kontroller yapıldıktan sonra beyannameler onay için hazırlanır. Kullanıcıların beyannameyi onaylaması ile resmi beyan yapılmış olur. Son olarak beyana dayalı tahakkuk fişi kesilmiş olur (ebeyanname.gib.gov.tr E.T. 13.04.2018).

E- Fatura: 397 sıra no'lu VUK tebliği ile 5 Mart 2010 tarihinden itibaren yürürlükte olan ve 15.04.2018 tarih itibarıyla 75284 kullanıcısı bulunan e-fatura, VUK gereği bir faturada yer alması gereken bilgilerin satıcı ve alıcı arasındaki transferinin merkezi bir platform (GİB) Gelir İdaresi Başkanlığı üzerinden gerçekleştirildiği elektronik bir belgedir. E-fatura yeni bir belge türü değil, kâğıt fatura ile aynı hukuki niteliğe sahiptir. GİB tarafından yönetilen e-fatura uygulaması ile amaçlanan, standart bir tek formata göre satıcı ve alıcı arasında güvenli, zaman ve maliyet açısından tasarruf sağlayan elektronik bir sistem

oluşturmaktır. Bu amaçla yurt dışındaki uygulamalar incelenmiş ve başarıya ulaşmış e-fatura işleyişleri dikkate alınmıştır. GİB tarafından ticari hayatın tüm süreçlerini içeren, XML tabanlı taksonomilerle uluslararası UBL-TR (Universal Business Language- TR) standardı benimsenmiştir (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

397 sıra no'lu VUK ile tüzel kişiler e-fatura sisteminden faydalanabilirken, 416 sıra no'lu VUK tebliği ile gerçek kişilere de bu sisteme dahil olma hakkı tanınmıştır. Uygulamanın daha geniş kitlelere yaygınlaştırılması amacıyla "Özel Entegratörlük" kavramı 421 sıra no'lu VUK tebliğinin yayınlanmasıyla uygulamada kendine somut yer edinmiştir. Bu sayede özel entegratörlükler sayesinde bilgi işlem alt yapısı uygun olmayan mükellefler de uygulamadan kolayca faydalanabileceklerdir (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

E- İrsaliye: Mal hareketlerinin düzenli bir şekilde elektronik ortamda izlenebilmesi için uygulamada kâğıt ortamında düzenlen "sevk irsaliyesi" belgesinin, elektronik bir belge olarak elektronik ortamda düzenlenmesi, alıcısına iletilmesi, muhafazası ve ibrazına ilişkin düzenlemeler 487 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile yapılmıştır. Bu Tebliğde düzenlenen e-İrsaliye belgesi, yeni bir belge türü değildir. Söz konusu e-irsaliye belgesi, kâğıt ortamındaki "sevk irsaliyesi" belgesi ile hukuki nitelikleri aynıdır. E-İrsaliye uygulaması zorunlu bir uygulama değildir. E- İrsaliye uygulaması gerekli alt yapıya sahip olan ve e-fatura uygulamasından yararlanma iznine sahip olan mükelleflerce 01.01.2018 tarihi itibarıyla istemeleri halinde faydalanabilecekleri bir uygulamadır (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

E-Arşiv: E-Arşiv uygulaması, GİB tarafından belirlenen standartlara uygun olarak faturaların dijital ortamda oluşturulması, muhafazası, ibrazı ve raporlanması amacıyla 433 Seri No'lu VUK Genel Tebliği ile yürürlüğe girmiştir. E-Arşiv uygulamasını kullanmak isteyen mükellefler, öncelikle e-fatura uygulamasına kayıtlı olmalıdırlar. E-Fatura uygulamasına kayıtlı olan mükellefler 1/4/2015 tarihinden itibaren GİB tarafından belirlenen tarihlerde e-arşiv uygulamasını zorunlu olarak kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca mal ve hizmet satışını internet

üzerinden yapan ve 2014 yılı gelir tablosu brüt satış hasılat tutarı 5 milyon lira ve üzerinde olan mükellefler de en geç 1/1/2016 tarihinden itibaren e-Arşiv Uygulamasına zorunlu olarak geçmişlerdir (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

E-Serbest Meslek Makbuzu :487 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile yürürlüğe giren e-Serbest Meslek Makbuzu (e-SMM) Uygulaması ile Serbest Meslek Makbuzunun GİB tarafından belirlenen standartlara uygun olarak dijital ortamda oluşturulması, muhafazası, ibrazı ve raporlanması amaçlanmıştır. 01/01/2018 tarihi itibarıyla serbest meslek erbapları isteğe bağlı olarak uygulamaya dahil olarak mesleki faaliyetlerine ilişkin tahsilatları için kâğıt ortamda düzenlemiş oldukları Serbest Meslek Makbuzunu elektronik belge olarak dijital ortamda düzenlemeye başlamış, muhatabının talebi doğrultusunda dijital veya kâğıt ortamında iletilebilmiş, dijital ortamda muhafaza edip GİB'e elektronik ortamda raporlayabilmişlerdir. (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

E-Müstahsil Makbuzu: 487 Sıra No'lu VUK Genel Tebliği ile yürürlüğe giren e-Müstahsil Makbuzu (e-MM) Uygulaması ile müstahsil makbuzunun GİB tarafından belirlenen standartlara uygun olarak dijital ortamda oluşturulması hem kâğıt hem de dijital ortamda muhafazası ve ibrazı ile dijital ortamda raporlanabilmesine imkân sağlanmıştır (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

E-Bilet: E- bilet, müşterisine dijital ortamda gönderilmek üzere dijital belge biçiminde oluşturulmuş bileti ifade etmektedir. 415 Sıra No'lu VUK Genel Tebliğinin 26.06.2012 tarih ve 28335 sayılı Resmî Gazetede yayımlanmasıyla kara ve deniz yolu ile şehirlerarası ve uluslararası yolcu taşımacılığında e-bilet kullanımına başlanmıştır.

E-Bilet düzenlemek isteyen tüzel kişi mükellefler e-fatura uygulamasından yararlanma iznine sahip olmaları gerekirken gerçek kişi mükelleflerin ise güvenli bir elektronik imzaya sahip olmaları gerekmektedir. Arıca söz konusu mükelleflerin e-bilet ve elektronik yolcu listesi düzenleme ve yolculara sunabilme konusunda teknik alt yapılarının hazır olması gerekmektedir (www.efatura.gov.tr E.T. 16.04.2018).

2. Metodoloji

2.1. Araştırmanın Amacı

1999'dan itibaren dünya çapında hızla kullanımı yaygınlaşan ve dünya çapında görmüş olduğu önemi Türkiye'de göremeyen XBRL, günümüzde 50'den fazla ülkede kullanılmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'de yaygın kullanılan muhasebe yazılımlarının XBRL ile entegrasyonları hakkında durum analizi amaçlanmıştır.

2.2. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma, Türkiye'deki Kobi ve daha büyük işletmelerde, SMMM ve YMM bürolarında yaygın olarak kullanılan 14 adet muhasebe yazılımı üzerinde uygulanmak üzere planlanmıştır. Yazılım firmalarının 1 tanesi ankete cevap vermemiş olup toplam 13 yazılım firmasına anket uygulanmıştır.

2.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma kapsamında yazılım şirketleriyle iletişime geçilerek oluşturulan anket tüm yazılım şirketlerine uygulanmıştır. Ankette durum analizi yapılması adına farklı türlerde çoktan seçmeli sorular yer almaktadır. Ayrıca ankette 5'li likert ölçeğine (1 hiç katılmıyorum ,5 tamamen katılıyorum) göre hazırlanmış sorular bulunmaktadır. Bu sorularla muhasebe yazılım firmalarının XBRL için hazırbulunuşluk seviyeleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırma evreni küçük olduğu için araştırma sonuçlarına frekans dağılımı haricinde bir istatistiki hesaplama anlamlı bir sonuç vermeyecektir. Bu nedenle anket sonuçları üzerinden durum analizi yapılmıştır.

2.4. Ölçeğin Geçerliliği ve Güvenirliliği

Anketin uygulama alanı muhasebe yazılım programlarıdır. Bunların sayıları çok fazla olmadığı için anket verilerinin geçerlilik ve güvenilirlik katsayılarının hesaplanması anlamlı olmayacaktır. Bu nedenle ölçeğin geçerliliği ve güvenirliliği hesaplanmamıştır. Ancak 14 yazılım firmasından 13'ünden geri dönüş alınması genel bir kaniya varılması açısından yeterli olduğu düşünülmektedir.

3. Türkiye'de Kullanılan Muhasebe Programlarının XBRL Altyapısı

3.1. Genel Bilgiler

Firmalara sorulan genel sorulara ilişkin alınan yanıtlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Tabloya göre yazılım firmalarının %76,9'u 16 yıl ve daha fazla süredir bu alanda yazılım hizmeti vermekte, %46,2'si piyasaya 9 ve üzeri program sunmakta ve halen bu programlara ilişkin güncelleme hizmeti vermektedirler.

Sorular	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Muhasebe Yazılım Alanındaki Faaliyet Yılları	1-5 yıl	2	15,4
	11-15 yıl	1	7,7
	16 yıl ve üzeri	10	76,9
Kendileri tarafından Piyasaya Sürülen Paket Program Sayısı	Hiç yok	1	7,7
	1-2 program	1	7,7
	3-5 program	4	30,8
	6-8 program	1	7,7
	9 ve üzeri program	6	46,2
Bugün İtibariyle Piyasada Güncelleme Hizmeti Sundukları Muhasebe Paket Program Sayısı	Hiç yok	1	7,7
	1-2 program	3	23,1
	3-5 program	3	23,1
	9 ve üzeri program	6	46,2
TOPLAM		13	100,0

Tablo 1. Muhasebe Yazılım Firmalarına İlişkin Genel Bilgiler

3.2. Personel Altyapısı

Firmaların personel sayıları ve personellerin eğitim düzeylerine ilişkin bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur. Tabloya göre firmaların %69,2'si 16 ve üzeri personel ile faaliyet göstermektedir. Firmaların personel yapıları %69,2'si 10 ve üzeri teknik personel, %46,2'si pazarlama personeli şeklindedir.

Sorular	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Teknik Personel Sayısı	1-3 Kişi	2	15,4
	4-6 Kişi	1	7,7
	7-9 Kişi	1	7,7
	10 ve üzeri	9	69,2
Pazarlama Personel Sayısı	1-3 Kişi	4	30,8
	4-6 Kişi	3	23,1
	10 ve üzeri	6	46,2
Toplam Personel Sayısı	1-5 Kişi	2	15,4
	6-10 Kişi	1	7,7
	11-15 Kişi	1	7,7
	16 kişi ve üzeri	9	69,2
Personelin Eğitim Seviyesi	Büyük Çoğunlukla Lisans Mezunu	10	76,9
	Büyük Çoğunlukla Lise Mezunu	2	15,4
	Eşit Şekilde Dağılmış Durumda	1	7,7
Personel Temini Tercihi	Tecrübeli Olması Yeterli	2	15,4
	Hem Eğitimli Hem Tecrübeli	11	84,6
TOPLAM		13	100,0

Tablo 2. Muhasebe Yazılım Firmaları Personel Bilgileri

Firmalarda çalışan personellerin %76,9'u gibi büyük bir çoğunluğu lisans mezunu iken %15,4'ü lise mezundur. Ayrıca

istihdam politikası olarak firmaların %84,6'sı personel temin ederken hem eğitimli hem de tecrübeli eleman tercih etmektedirler.

3.3. Talep Durumu ve Karşılama Düzeyi

İşletmelerin muhasebe yazılım firmalarından XBRL ile uyumlu paket program talepleri ve yazılım firmalarının bu talebi karşılama düzeyleri Tablo 4'te sunulmuştur. Tabloya göre, yazılım firmalarının %53,8'inde XBRL ile uyumlu paket programı mevcutken, kullanıcılardan talep alma oranı %46,2 olmasına rağmen sadece %7,7'lik kısmı XBRL ile uyumlu paket programı oluşturmayı düşünmemektedir. Talep oranı (%46,2) ortalamasının altında olmasına rağmen program oluşturma düşüncesinin %92,3 olması firmaların dijital çağa ayak uydurma arzularını da ortaya koymaktadır. Ayrıca %61,5'lik bir kısmı ise programlarının XBRL ile uyumlu olmamasına rağmen bu programlar için entegrasyon yapmayı da planlamamaktadırlar.

Yazılım firmalarının %23,1'i reklam yoluyla, %23,1'i mail yoluyla tanıtımlarını yapmaktayken, %30,8'i ise mevcut program kullanıcılarına programlar vasıtasıyla tanıtım yapmaktadırlar.

Sorular	Cevaplar	Frekans	Yüzde
XBRL uyumlu yeni paket programı oluşturma eğilimleri	Evet yeni program oluşturuluyor	1	7,7
	Hayır yeni program oluşturulmuyor	1	7,7
	Şu Anda Hali Hazırda Uyumlu Paket Programları Var	7	53,8
	Sadece Yasal Zorunluluk Olması Durumunda Yapabilirler	3	23,1
	İhtiyaç Duyulduğu Nuktada	1	7,7

Mevcuttaki programlardan XBRL'ye uyumlu olmayanlar için yeni bir entegrasyon yapmayı planlama eğilimleri	Evet yeni entegrasyon yapılıyor	3	23,1
	Hayır yapılmıyor	8	61,5
	İhtiyaca Yönelik yapılabilir	2	15,4
XBRL uyum açısından program kullanıcılarından talep gelme durumu	Evet talep var	6	46,2
	Hayır talep yok	7	53,8
XBRL uyumlu yazılımlarınızın tanıtımını yapma yolu	İnternet Yoluyla Reklam Verilerek	3	23,1
	Mevcut Kullanıcılara Mail Yoluyla	3	23,1
	Mevcut Kullanıcılara Kullandıkları Programlar Vasıtasıyla	4	30,8
	Diğer	3	23,1
TOPLAM		13	100,0

Tablo 4. Muhasebe Yazılım Firmalarından XBRL Uyumlu Program Talebi ve Firmaların Talep Karşılama Düzeyleri

3.4. Teknik Altyapı ve Değişen Koşullara Göre Güncelleme

Muhasebe yazılım firmalarının XBRL açısından teknik durumları ve değişen koşullara göre programlarını güncelleme durumları Tablo 5'te sunulmuştur. Tabloya göre firmaların %38,5'i güncelleme hizmetini aylık veya yıllık periyotlarda sunmaktayken %53,8'i ihtiyaç duydukça güncelleme hizmeti sunmaktadırlar.

Sorular	Cevaplar	Frekans	Yüzde
Güncelleme periyotları	Her Ay	3	23,1
	Her Yıl	2	15,4
	İhtiyaç Duydukça	7	53,8
	Güncelleme Hizmeti Sunduğumuz Paket Programı Yok	1	7,7
XBRL ile ilgili bilgi seviyeleri	Tüm Ayrıntıları ile Biliyoruz	6	46,2
	Sadece Kilit Noktadaki Personel Tamamen Biliyor	3	23,1
	Kısmen Bilgi Sahibiyiz	1	7,7
	Çok Az Bilgi Sahibiyiz	3	23,1
XBRL uyumlu yazılım oluşturmak için teknik alt yapılarının yeterliliği	Evet Yeterli	10	76,9
	Hayır Yetersiz, Bu Amaçla Teknik Personel Alımı Yapılacaktır	1	7,7
	Hayır Yetersiz, Ancak Mevcut Personele Eğitim Verilerek İhtiyaç Giderilecektir	1	7,7
	Diğer	1	7,7
TOPLAM		13	100,0

Tablo 5. Muhasebe Yazılım Firmalarının XBRL Açısından Teknik Durumları ve Değişen Koşullarda Güncelleme Hizmetleri

Firma personellerinden %46,2'lik kısmı XBRL'yi tüm ayrıntısı ile bilmekteyken, %23,1'lik kısmında sadece kilit noktadaki personel tüm ayrıntısı ile XBRL'ye hakimdir. Genel itibariyle firma personellerinin %76,9'luk kısmı XBRL uyumlu program oluşturmak için teknik alt yapıya sahip durumdadırlar.

3.5. Faydaları

Muhasebe yazılım firmalarının XBRL kullanımı ile elde ettikleri faydalara ilişkin görüşleri Tablo 6'da sunulmuştur. Tabloya göre, firmaların %69,2'si XBRL gibi bir dilin kullanımının gerekli

olduğuna inanmaktayken %53,9'u XBRL'nin kullanımının finansal manipülasyonu engelleyeceği görüşünü savunmaktadırlar.

Firmaların %53,8'lik kısmı XBRL dilinin kullanılması için gerekli taksonomilerin müşteri inisiyatifine bırakılmasının finansal manipülasyonu arttıracığına ilişkin fikir beyan etmedikleri görülmüştür.

Sorular	F/P	Evet, Kesinlikle İnanıyorlar		Hayır İnanmıyorlar		
		Evet, Kesinlikle İnanıyorlar	Evet, İnanıyorlar	Fikirleri Yok	Hayır İnanmıyorlar	Hayır Kesinlikle İnanmıyorlar
XBRL gibi bir dilin kullanımının gerekliliğine	Frekans	2	7	4	0	0
	Yüzde	15,4	53,8	30,8	0,0	0,0
XBRL gibi bir dilin finansal manipülasyonu engellemelerinin mümkün olduğuna	Frekans	1	6	5	1	0
	Yüzde	7,7	46,2	38,5	7,7	0,0
XBRL dilinin kullanılması için gerekli taksonomilerin müşterinin inisiyatifine bırakılmasının finansal manipülasyonu arttıracığına	Frekans	1	1	7	3	1
	Yüzde	7,7	7,7	53,8	23,1	7,7

Tablo 6. Muhasebe Yazılım Firmalarının XBRL Kullanımının Faydalarına İlişkin Görüşleri

3.6. Uyum ve Entegratörlük

Tablo 7'de muhasebe yazılım firmalarının XBRL uyum durumlarına göre kullanıcılarına sunmuş oldukları hizmetlere ilişkin bilgiler sunulmuştur. Tabloya göre, firmaların %92,3'ü kullanıcılarına e-fatura ve e-arşiv hizmeti sunmakta, %84,6'sı e-irsaliye hizmeti sunmakta, %69,2'si e-beyanname hizmet sunmaktadır. E-serbest meslek makbuzu, e-müstahsil makbuzu ve e-bilet hizmeti sunanların oranı ortalamanın altındadır. Ancak, test aşamasında olanlar ile birlikte düşünüldüğünde bu oranlar da yakın bir dönemde ortalamanın üzerine çıkarak e-serbest meslek makbuzu hizmeti sunma oranı %69,3'e, e-müstahsil makbuzu

hizmeti sunma oranı %61,6'ya ve e-beyanname hizmeti sunma oranı %61,6 olacaktır.

Sorular	F/P	Evet	Hayır	Test Aşamasında	Toplam
e-fatura uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	12	1	0	13
	Yüzde	92,3	7,7	0,0	100,0
e-beyanname uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	9	2	2	13
	Yüzde	69,2	15,4	15,4	100,0
e-arşiv uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	12	1	0	13
	Yüzde	92,3	7,7	0,0	100,0
e-irsaliye uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	11	1	1	13
	Yüzde	84,6	7,7	7,7	100,0
e-Serbest Meslek Makbuzu uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	5	4	4	13
	Yüzde	38,5	30,8	30,8	100,0
e-müstahsil makbuzu uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	4	5	4	13
	Yüzde	30,8	38,5	30,8	100,0
e-bilet uyumlu program hizmeti sunma durumu	Frekans	5	5	3	13
	Yüzde	38,5	38,5	23,1	100,0

Tablo 7. Muhasebe Yazılım Firmalarının XBRL Uyum Durumları

Tablo 8'de yazılım firmalarının entegratörlük hizmetlerine ilişkin bilgiler sunulmuştur. Tabloya göre muhasebe yazılımı alanında hizmet veren firmalar genel itibariyle entegratörlük hizmeti sunmadığı görülmektedir.

Sorular	F/P	Evet	Hayır	Test Aşamasında	Toplam
E-fatura kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	5	8	0	13
	Yüzde	38,5	61,5	0,0	100,0
E-beyanname kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	3	9	1	13
	Yüzde	23,1	69,2	7,7	100,0
E-arşiv kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	5	8	0	13
	Yüzde	38,5	61,5	0,0	100,0
E-irsaliye kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	5	8	0	13
	Yüzde	38,5	61,5	0,0	100,0
E-Serbest Meslek Makbuzu kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	2	7	4	13
	Yüzde	15,4	53,8	30,8	100,0
E-müstahsil makbuzu kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	2	8	3	13
	Yüzde	15,4	61,5	23,1	100,0
E-bilet kullanımı için özel entegratörlük hizmeti verme durumu	Frekans	5	6	2	13
	Yüzde	38,5	46,2	15,4	100,0

Tablo 8. Muhasebe Yazılım Firmalarının XBRL Entegratörlük Durumları

Entegratörlük hizmeti veren kurumlara ilişkin istatistiki değerler Tablo 9'daki gibidir. Tabloya göre en çok kullanıcı ve yazılım firma sayısı e-fatura ve e-arşiv hizmetlerinde, en az kullanıcı firma ve entegratör yazılım firması ise e-bilet ve e-müstahsil makbuzu hizmetlerinde yer almaktadır.

Entegratörlük Hizmeti	Yazılım Firması Sayısı	Kullanıcı Firma Sayısı
E-Fatura Hizmeti	85	98.890
E-İrsaliye Hizmeti	50	529
E- Arşiv Hizmeti	76	31.632
E-Serbest Meslek Makbuzu	22	2.012
E-Müstahsil Makbuzu	22	57
E-Bilet	16	26

Tablo 9. Entegratörlük Hizmeti Veren ve E-Hizmet Kullanıcısı Firmalara İlişkin Sayısal Bilgiler (29.01.2019)

Kaynak: Tablo <http://www.efatura.gov.tr> adresinden alınan bilgilerle kullanıcı tarafından düzenlenmiştir.

Sonuç

XBRL, bir program değildir. XBRL verilerin raporlanmasında bilgi kullanıcılarına istedikleri formatta bilgi sunan bir raporlama dilidir. Şekil 1'de de gösterildiği üzere XBRL öncesinde karmaşık bir süreç haline gelen bilgi talebi ve bilgi sunma, XBRL sonrasında bilgi paketine bilgi yükleme ve bilgi paketinden talep edileni raporlama haline gelmiştir. Dünyada yaygın olarak kullanılan XBRL ile ülkemiz 2003 yılında tanışmış olup günümüze kadar e-fatura, e-irsaliye, e-arşiv, e-serbest meslek makbuzu, e-müstahsil makbuzu ve e-bilet şeklinde toplamda 130.000'den fazla kullanıcı ile uygulama alanı bulmuştur.

Çalışmanın amacı doğrultusunda muhasebe yazılım firmalarına uygulanan anket sonucunda firmaların genel itibarıyla XBRL hakkında bilgi sahibi oldukları ve talep doğrultusunda hizmet sundukları tespit edilmiştir. Muhasebe yazılım alanında faaliyet yılı genel itibarıyla 16 yıl ve üzeri olan muhasebe yazılım firmaları piyasaya 9 ve daha fazla program sürmüş olup güncelleme hizmeti sunmaktadırlar. Firmaların toplam personeli içinde büyük çoğunluğu teknik personel oluşturmakta ve personel temininde eğitim ve tecrübe ön plana çıkmaktadır. Firmalar XBRL'ye uyumlu programları mevcut olmasının yanında piyasa talebi doğrultusunda uyumlu olmayan programlar için uyumlaştırma

yapmayı planlamaktadırlar. XBRL uyumlu programların yaygınlaşmasını gerekli olarak gören firmalar, XBRL dilinin kullanılmasının finansal manipülasyonu engelleyeceğine ilişkin görüşleri %50'lerde olumlu olarak tespit edilmiştir. Ayrıca firmalar taleple orantılı olarak e-fatura, e-irsaliye, e-arşiv, e-serbest meslek makbuzu, e-müstahsil makbuzu ve e-bilet hizmetleri sunmakta olup genel itibariyle entegratörlük hizmeti sunmamaktadırlar. Entegratörlük hizmeti ise çeşitli yazılım firmaları tarafından sunulmaktadır.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki XBRL'nin yaygınlaşması her ne kadar kolaylıklar sunmuş olsa da finansal bilgilerin tek bir kaynaktan toplanması ve bu bilgilerin kötü niyetli kullanıcıların erişebilmesinin %100 imkânsız olmaması dezavantaj olarak düşünülebilir. Ayrıca son zamanlarda dile getirilmeye başlayan "muhasabe mühendisliği" kavramının ülkemizde çok fazla tartışılmamış olması XBRL ile ilgili entegrasyon sürecini yavaşlatmıştır. Muhasebe mühendisliğinin yaygınlaşması ile birlikte daha hızlı bir uyum ve uygulama imkânı oluşacaktır.

Kaynakça

- Blankespoor, Elizabeth - Brian P. Miller - Hal D. White (2014). "Initial Evidence on the Market Impact of the XBRL mandate". *Review of Accounting Studies*. C. 19, S. 4, s. 1468-1503.
- Bonson, Enrique - Virginia Cortijo - Tomas Escobar (2009). Towards the Global adoption of XBRL Using International Financial Reporting Standards (IFRS). *International Journal of Accounting Information Systems*. S. 10, s. 46-60.
- Deran, Ali - Ayşe Gül Hatipoğlu (2009). "Sürekli Güncellenebilen Kapsamlı Bir Finansal Veri Tabanı Aracı Olarak XBRL (Extensible Business Reporting Language; Genişleyebilir İşletme Raporlamadili) ve Finansal Raporlama Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. C.8 S.16, s. 37-58.
- Dong, Yi - Oliver Zhen Li - Yupeng Lin - Chenkai Ni (2016). "Does Information-Processing Cost Affect Firm-Specific

Information Acquisition? Evidence from XBRL Adoption". *Journal Of Financial And Quantitative Analysis*. S. 51, No. 2, s. 435-462.

Eni, Lucian Cristian - Pavel Năstase (2013). "Considerations On The Use Of XBRL During The Financial Audit Missions: Approach Of A Model". *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*. C. 47, S. 3, s. 17-36.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2015). *e- Defter Uygulama Klavuzu V1.0*. Ankara [http://edefter.gov.tr/dosyalar/kilavuzlar/e-DefterUygulamaKilavuzu_\(V_1.6\)_03.01.2018.pdf](http://edefter.gov.tr/dosyalar/kilavuzlar/e-DefterUygulamaKilavuzu_(V_1.6)_03.01.2018.pdf) Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.edefter.gov.tr/edeftermevzuat.html> Erişim Tarihi: 13.04.2018

<http://www.efatura.gov.tr/earsivhakkinda.html> Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.efatura.gov.tr/ebilethakkinda.html> Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.efatura.gov.tr/efaturahakkinda.html> Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.efatura.gov.tr/eirsaliyehakkinda.html> Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.efatura.gov.tr/emustahsilhakkinda.html> Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.efatura.gov.tr/esmmhakkinda.html> Erişim Tarihi: 16.04.2018

<http://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/5159/TMS-Taksonomisi> Erişim Tarihi: 13.04.2018

<https://ebeyanname.gib.gov.tr/ebeyannameHazirlamaKilavuzu.html> Erişim Tarihi: 13.04.2018

<https://www.aicpa.org/interestareas/frc/accountingfinancialreporting/xbml/backgroundofxbml.htm> Erişim Tarihi 24.03.2018

<https://www.xbrl.org/news/xbml-international-approves-jurisdiction-in-turkey/> Erişim Tarihi :24.04.2018

<https://www.xbrl.org/the-consortium/about/membership-list/> Erişim Tarihi 24.04.2018

<https://www.xbrl.org/the-standard/what/an-introduction-to-xbrl/> Erişim Tarihi 24.04.2018

<https://xbrl.us/home/filers/sec-reporting/taxonomies/> Erişim Tarihi: 24.04.2018

Karasioğlu, Fehmi - Oya Eryiğın (2005). "Finansal Raporlama ve XBRL (Genişletilebilir Kurumsal Raporlama Dili)". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. C.10 V.2, s. 133-152.

Kathy, S. Pollock - C. Papiernik Janet (2001). "XBRL: A New Common Language For Business Information Reporting". *Ohio CPA Journal*. C. 60, S. 1 s. 38-41

Moore, David- CICA - Gerald Trites (2002). *Audit & Control Implications of XBRL*. Toronto: The Canadian Institute of Chartered Accountants.

<http://www.youscribe.com/BookReader/Index/525178/?documentId=496301> Erişim Tarihi 06.04.2018

Perdana, Arif - Alastair Robb - Fiona Rohde (2015). "An Integrative Review and Synthesis of XBRL Research in Academic Journals". *Journal of Information Systems*. C. 29, No.1, s. 115-153.

Pinsker, Robert (2003). "XBRL Awareness in auditing: A Sleeping Giant?". *Managerial Auditing Journal*. C. 18 S. 9, s. 732-736.

Rezaee, Zabihollah. - Charles Hoffman (2001). *XBRL: Standardized Electronic Financial Reporting*.

<http://go.galegroup.com/ps/anonymou?id=GALE%7CA78403695&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=fulltext&issn=00205745&p=AONE&sw=w&authCount=1&isAnonymousEntry=true>. Erişim Tarihi: 23.03.2018

Simecek, Monika K. - Tassilo Pellegrini (2016). "Financial Reporting Trends And Adoption Of XBRL Among Austrian Listed Companies". *Studies In Modern Society*. Šiaurės Lietuvos Kolegija. s. 240-251.

Suwardi, Andreas - Valentina Tohang (2017). "An Analysis of XBRL Adoption Towards Systemic Risk of Financial

- Institutions Listed in NYSE". *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*. C. 11, S. 4, s. 23-38.
- Tokathı, Erkan. (2013). *XBRL (Geliştirilebilir İşletme Raporlama Dili)'nin Muhasebe Bilgi Sistemine Etkileri*. Yüksek lisans tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Valentinetti, Diego. - Michele A. Rea, (2012). "IFRS Taxonomy and financial reporting practices: The case of Italian listed companies". *International Journal of Accounting Information Systems*. S. 13, s. 163-180.
- Wang, Tawei. - Jia-Lang Seng (2014). "Mandatory Adoption of XBRL and Foreign Institutional Investors' Holdings: Evidence from China". *Journal Of Information Systems*. C. 28, No.2, s. 127-147.
- Yardımcıoğlu, Mahmut. - Özlem Özer (2011). "Genişletilebilir İşletme Programlama Dili (XBRL)". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*. C. 1, S. 2, s. 79-106.
- Yıldırım, Meriç - Jale Sağlar (2014). "Finansal Tabloların Sunumunda XBRL Kullanımı: ABD Örneği ve Türkiye'de Uygulanabilirliği". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 14, S.4, s. 69-82
- Yoon, Hyungwook.- Hangung Zo - Andrew P. Ciganek (2011). "Does XBRL adoption reduce information asymmetry?". *Journal of Business Research*. S. 64, s. 157-163.

Üzülmez, Mehmet (2019). "Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Morfometrik Analize Bir Örnek: Suat Uğurlu Baraj Gölü Çevresi". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, s. 225-253.

COĞRAFİ BİLGİ SİSTEMLERİ İLE MORFOMETRİK ANALİZE BİR ÖRNEK: SUAT UĞURLU BARAJ GÖLÜ ÇEVRESİ*

AN EXAMPLE OF MORPHOMETRIC ANALYSIS BY GEOGRAPHICAL
INFORMATION SYSTEMS: SUAT UGURLU RESERVOIR SURROUNDING

Dr. Mehmet ÜZÜLMEZ**
mehmet_uzulmez@hotmail.com

Öz

Araştırma sahası, Karadeniz Bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde bulunan Samsun İlinin Ayvacak İlçesinde yer almaktadır. Karadeniz iklimi etkisi altında olduğundan yazlar sıcak, kışlar ılık ve her mevsim yağışlı geçmektedir. Araştırma sahasında kahverengi orman toprakları geniş yayılışa sahiptir. Gür ormanlardan oluşan bitki örtüsü, zamanla yerleşme ve tarım amacıyla tahrip edilmektedir. Çalışma konusu ile ilgili literatür çalışmaları yapılmış ve sonrasında araziye çıkmıştır. Araştırmayla ilgili haritaların oluşumunda 30 m çözünürlüklü ASTER GDEM'den faydalanılmıştır. Bu haritaların üretilmesinde Global Mapper, Arcgis 9.3 ve 10.2 versiyonlu programlar kullanılmıştır. Ayrıca Google Earth'in 2014 uydu görüntülerinden yararlanılmıştır. Suat Uğurlu barajı kurulduktan sonra barajda

* Bu Çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalında 10.12.2015 tarihinde savunularak kabul edilmiş olan "Suat Uğurlu Baraj Gölü Çevresinin Morfometrik Analizi" başlıklı Yüksek Lisans tez çalışmasından türetilmiştir.

** ORCID: orcid.org/0000-0001-9116-0090

tutulan suyun oluşturduğu yerel taban seviyesine göre birden fazla birikinti yelpazesi ile küçük boyutlu deltalar oluşmuştur. Birikinti yelpazelerinden en büyüğüne Ayvacık yerleşmesi kurulmuştur. Sahada aşınım yüzeyleri, aşınım basamakları, adalar, sırtlar, sağırlar, vadiler, platolar bulunmaktadır. Bu şekiller uydu görüntüleri ve arazi gözlemleriyle tespit edilmiştir. Daha sonraki aşamada araştırma sahasına morfometrik analizler uygulanarak daha kesin sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre topoğrafyanın gençlik evresinde olduğu görülmüştür. Çalışma sahasında güncel olarak oluşmuş birikinti koni ve yelpazeleri ve deltalar düz alanlar olarak bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafi bilgi sistemleri, morfometrik analiz, Suat Uğurlu Barajı.

Abstract

The research area is located in Ayvacık District of Samsun Province which is located in Central Black Sea part of the Black Sea Region. It is under the influence of The Black Sea climate. Therefore, summers are hot, winters are warm, and precipitation can be observed in every seasons. Brown forest soils have a wide spread in the research area. The vegetation consisting of destroyed in time for settlement and agriculture. Literature studies related to the subject of the study were made and then the land was reached. ASTER GDEM with a resolution of 30 m was used in the formation of the maps related to research. Global Mapper, Arcgis 9.3 and 10.2 version programs were used in the production of these maps and Google Earth's 2014 satellite imagery. Numerous small deltas, alluvial cones, and fans are formed according to local base level which is changed after Suat Ugurlu reservoir construction. Ayvacık town is founded on the biggest alluvial cone in the study area. Also, there are post-erosional surfaces, river terraces, islands, crests, valleys, and plateaus. These features are determined by field observations and satellite images. After morphometric measurements of the study area, more accurate results are obtained. According to these results, the topography is in the youth stage. Flat surfaces are located on currently formed alluvial cones and fans, and on deltas.

Keywords: Geographical information systems, morphometric analysis, Suat Ugurlu Reservoir.

Giriş

Yeryüzündeki morfolojik şekillerin gerek oluşumlarının ve gerekse de gelişmelerinin belirlenmesi önem taşımaktadır. Çeşitli jeolojik dönemlere ait litolojik birimler, dış kuvvetlerin aşındırma etkilerine eşit ölçekte maruz kalmayacağından dolayı morfolojik şekiller aynı biçimde değildir (İzbırak, 1970; Hoşgören, 1975; Atalay, 1987; Erginal ve Cürebal, 2007; Topuz, 2014). Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), teknolojideki gelişmelere paralel bir biçimde ilerleme kaydederken aynı zamanda jeomorfoloji çalışmalarında da önemli bir kullanım alanı ve potansiyeline sahiptir (Akar, 2007). Digital Elevation Model (DEM), günümüzde farklı alanlarda olduğu gibi jeomorfoloji araştırmalarında da kullanılmaya başlanmıştır. DEM'in dilimizdeki anlamı olan Sayısal Yükseklik Modeli (SYM), yeryüzünün dijital ortamda ortaya konmasıdır. CBS ile SYM'lerin kullanımları su kaynakları ve çevre araştırmalarını büyük oranda genişletmektedir. Yeryüzünün topoğrafik özelliklerini digital ortamda sayısal olarak göstermek için terrain analizlerinde yararlanılmaktadır. SYM ve terrain analizler, Coğrafya bilimine teknolojik avantajlar sağlaması bakımından faydaları pek çoktur (Bahadır ve Özdemir, 2011). Ülkemizde baraj göllerinden, tarımsal sulamada, turizmde, balıkçılık gibi çeşitli alanlarda yararlanılmaktadır (Arslan ve Ergül, 2014; Engindeniz vd., 2014; Bakırcı, 2016). Ancak baraj göllerinin ekonomik yararı dışında bu çalışma, çevrelerindeki fiziki değişimlerini incelemek adına farklı bir araştırma olarak ortaya çıkmıştır.

1. Malzeme ve Yöntem

Çalışma sahasında öncelikli olarak literatür taraması yapılmıştır. Araştırma sahasının 1/25000 ölçekli Samsun'a ait F37-d3, F37-d4, G36-b2, G37-a1, ve G37-a2 paftalı topoğrafya haritaları Harita Genel Komutanlığından elde edilmiştir. Saha haritalarının oluşturulmasında altlık olarak 30 metre çözünürlüklü ASTER GDEM Sayısal Yükseklik Modeli verilerine başvurulmuştur. Sayısal Yükselti Modeli kullanılarak araştırma sahasına ait fiziki, bakı ve eğim haritaları üretilmiştir. ArcGIS 9.3 programın Archydro uzantısından çalışma sahasının sınırlarını belirlemek için faydalanılmıştır.

Araştırma sahasına ait akarsuların ortaya konmasında 1/25000 ölçekli topografya haritalarından yararlanılmış ve ArcGIS 10.2 adlı CBS programında sayısallaştırma işlemleri yapılarak hidrografya haritası üretilmiştir. Arazinin incelenmesinde, araziye ait olan ve MTA'nın ürettiği 1/100000 ölçekli jeoloji haritası kullanılmıştır. Sonrasında Sayısal Yükseklik Modeli ve Türkiye'ye ait veri katmanları kullanılarak raster verilerden altlıklar oluşturularak jeoloji haritası meydana getirilmiştir. Harita Genel Müdürlüğü tarafından basılan 1/25000 ölçekli topografya haritası kullanılarak jeomorfoloji haritası üretilmiştir. Samsun Meteoroloji 10. Bölge Müdürlüğünden iklim verileri elde edilmiş ve ofis ortamında bu veriler tablo ve grafiklere dökülmüştür. İklim haritalarının elde edilmesinde, ArcGIS 10.2 isimli programın Geostatistical Analyst yazılımından yararlanılmış, sıcaklık ve yağış haritaları üretilmiştir. Yapılan arazi çalışmaları, literatür taramaları ve büro çalışmaları sonucunda elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

2. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları

228

Çalışma alanı, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümünde ve 40°56' 20"- 41°05' 04" kuzey enlemleriyle 36°37' 16"- 36°41' 52" doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Aşağı Yeşilirmak Vadisi içinde yer alan Suat Uğurlu Baraj Gölü, Yeşilirmak Nehri üzerinde sulama ve enerji amaçlı olarak kurulmuştur. Baraj gölü, Samsun İlinin Ayvacık İlçesi sınırları içerisinde bulunmakta ve başlangıç noktasını barajın güneyinde bulunan Hasan Uğurlu Baraj Gölünün bendi oluşturmaktadır. Bitiş noktasını ise kuzeyde yer alan Kumköy baraj gölünün başlangıç noktası meydana getirmektedir. 179 km²'den oluşan çalışma sahasının kuzeyinde Suat Uğurlu Barajının bendi yer almaktadır. Sahanın doğusunda ise Boğmalık, Eriklik, Meşeli, Koğuk, Arapçukuru ve Çıldür tepeleri bulunmaktadır. Hasan Uğurlu Barajının bendi, Sivri 2, Sürgü, İncebel, Kamçısapı, Toralıgöl ve Akça tepeleri sahanın güneyini, Göller, Güney, Eğrişe, Memice, Devret, Sivri, Kıran, Höbekkaya, Kapıkaya, Tozlu ve Boztepe tepelerinin su bölümü hattı ise araştırma sahanın batısını oluşturmaktadır (Şekil 1).

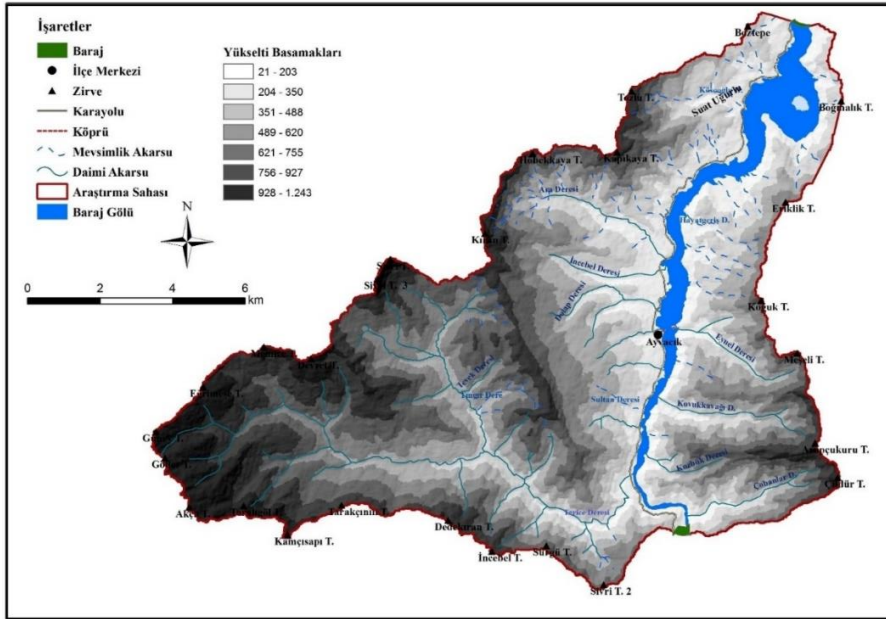
mm iken Zonguldak'ta 1232 mm (Batı Karadeniz Bölümü) ve Rize'de (Doğu Karadeniz Bölümü) 2332,2 mm civarında seyretmektedir. Samsun bölgesinde yağışın azlığı, sıcaklığın artması ve buharlaşmadan dolayı yaz ayları kurak geçmektedir (Uzun, 2000). Araştırma sahasında meteoroloji istasyonu bulunmadığından Çarşamba Havaalanı meteoroloji istasyonu verilerinden faydalanılmıştır. Çalışma sahasının yıllık ortalama sıcaklığı 14,3°C'dir. Sıcaklığın en yüksek olduğu zaman Temmuz (23,4°C) ve Ağustos (23,8°C) aylarında, en düşük olduğu zaman ise Ocak (7°C) ve Şubat (6,8°C) aylarında olduğu görülmektedir. Araştırma sahasının verilerine göre yöre her mevsim yağışlı özellik göstermektedir. Sahaya en fazla yağış, Ekim (116 mm), Kasım (116 mm) ve Aralık (100 mm) aylarında düşmektedir. En az yağış ise Mayıs (41 mm), Temmuz (34 mm) ve Ağustos (42 mm) aylarında görülmektedir (Tablo 1).

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık
Ort. Sıcaklık (°C)	7	6,8	8,4	11,4	15,8	20,3	23,4	23,8	20	15,8	11,5	8,1	14,3
Ort. Yağış (mm)	89	58	69	45	41	46	34	42	85	116	116	100	841

Tablo 1. Araştırma Sahasının Ortalama Yıllık Sıcaklık ve Yağış Değerleri (2000-2014).

Karadeniz iklimi etkisi altında bulunan araştırma sahasında daimi akarsular yoğun bulunmakta ve bunun yanında da birçok mevsimlik akarsu yer almaktadır. Her mevsim yağış alabildiğinden suları baraj gölüne ulaşan araştırma sahasının havza karakteristiği açık havzadır. Araştırma sahasına CBS tabanlı hidrografik analiz uygulanmış ve bunun sonucunda irili ufaklı 23

tane havza ortaya çıkmıştır. Bu havzalar içinde en büyük akarsuyu, Yeşilirmak dışında Terice Deresi oluşturmaktadır (Şekil 2). Araştırma sahasını oluşturan Suat Uğurlu Barajının inşaatına, enerji ve sulama amacıyla 1975 yılında başlanmış ve 1982 yılında tamamlanmıştır. Barajın gövde dolgu tipi, memba blanketli kil çekirdekli kaya dolgudan oluşmuştur. Gövde hacmi ise 2,338 hm³ ve en derin yerden yüksekliği 38 metredir. Normal su kotundaki göl hacmi 181,31 hm³ ve normal su kotundaki gölün alanı ise 9,64 km²dir. Baraj gölünün sulama alanı ise 81,707 ha'dır. Baraj 46 mw güçle kurulmuş yıllık üretim ise 273 GWh'dir (DSİ, 2015).

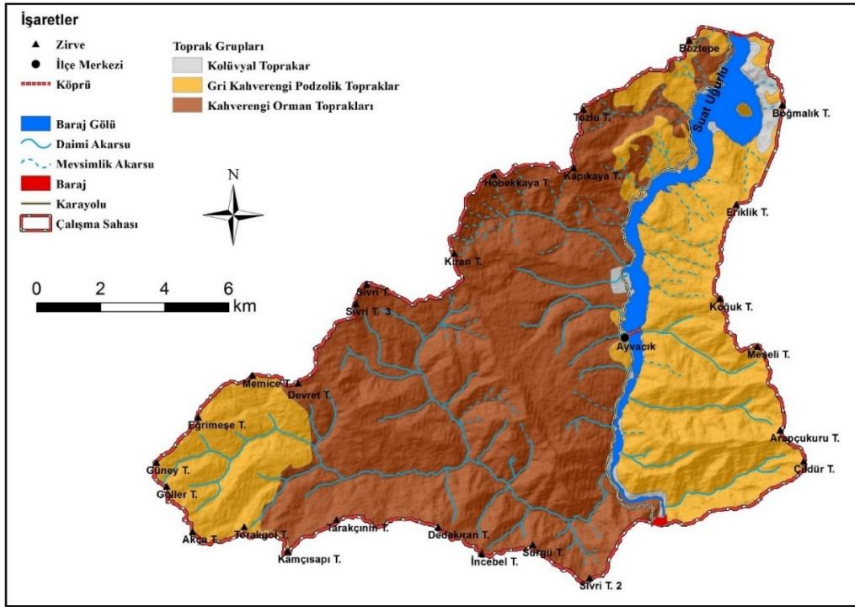

Şekil 2. Çalışma Sahasının Hidrografiya Haritası.

Her mevsim yağış alabilen araştırma sahasının bitki örtüsü, geniş yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlardır. Bu nemli ormanlar sahada daha çok kuzeye bakan bölümlerde yer almakta ve güneye doğru uzanmaktadır. Bu ormanlar, birince derecede kayın (*Fagus Orientalis*), ikinci derecede sapsız meşe (*Quercus dschorochensis*), kestane (*Castanea Sativa*)'den oluşmaktadır. Bunlar içinde dağınık olarak bulunan akçaağaç (*Acer Campestre*), adi gürgen (*Carpinusbetulus*), titrek kavak (*Populustremula*),

kızılağaç (*Alnusglutinosa*) ve ıhlamur (*Tiliatomentosa*); ağaçcık olarak fındık (*Corylusavellana*), kızılıçık (*Cornus mas* ve *Cornussanguinea*), muşmula (*Mespilusgermenica*), üvez (*Sorbustorminalis*), ayı üzümü (*Vacciniumarctostaphylos*) ve taflan (*Laurocerasusofficinalis*) ve orman altı olarak da orman gülü (*Rhodendron ponticum*), sırımbağı (*Daphnepontice*) ve çoban püskülünün (*ilexcolchica*) yayılış alanları esas alınmaktadır (Aktaş, 1994).

Araştırma alanında üç büyük toprak grubu yer almaktadır (Şekil 3). Bu topraklardan en geniş alanı kapsayan kahverengi orman topraklarıdır. Söz konusu topraklar, ormanlık alanlarda fazla ayrışmaya uğramamış ve oldukça verimli olduğundan bitki örtüsü kaldırıldığında kolayca tarımın yapıldığı verimli topraklara dönüştürülür. Kahverengi orman toprakları üzerindeki bitki örtüsü genelde yapraklarını döken ağaçlardan oluşmuş orman örtüsüdür (Öner, 1990).

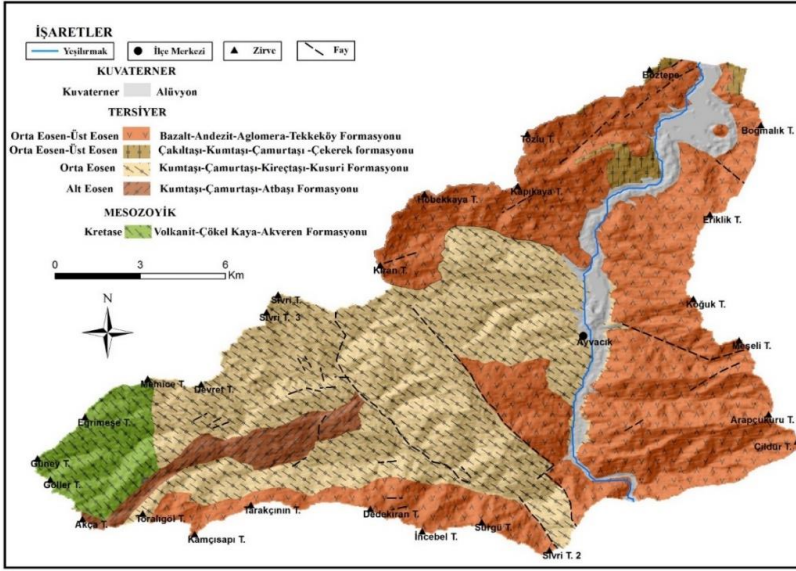
Şekil 3. Araştırma Sahasının Toprak Haritası.

Bulgular

1. Araştırma Sahasının Jeolojik Özellikleri

Samsun, Kuzey Anadolu Fayı ile Karadeniz arasında bulunmaktadır. Bu bölgenin jeolojik yapısı genel olarak sade bir yapı göstermektedir, ancak ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde farklı kayaç birimlerinden oluştuğu görülmektedir. Bölgede tortul ve volkanik kayaçlar, ara tabakalı olmasının yanında yer yer de yanal geçişli olarak gözlenmektedir. Bölgedeki büyük akarsuların vadi tabanlarında ve kıyı bölümünde, genç birikimler olarak alüvyonlar yer almaktadır (Öner, 1990). Çalışma sahası, Kuzey Anadolu kıvrım dağlarının orta kısmında bulunmaktadır. Batıda Çekoslovakya'da, Karpatlardan başlayan Kuzey Anadolu Dağları, daha sonra Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan'ı geçerek Karadeniz kıyıları boyunca doğuya doğru uzanmakta, küçük Kafkaslar ve İran üzerinden de Hint platformuna kadar devam eden Alpin dağ oluşumunun bir parçasını oluşturmaktadır. Plaka tektoniği kuramlarına göre Alpin dağ sistemi, ada yayları ve kıtaların çarpışmaları sonucu meydana gelmiştir (Dewey ve Bird, 1970 atfen, Gedik vd., 1982).

Araştırma sahasından Mesozoik arazileri dar bir alanı kapsayarak sahanın batı kısmında yer almaktadır. Araştırma sahasında jeolojik devirler açısından Üst Kretase dönemine ait birimler daha çok bulunmakta ve bu döneme ait olan fliş fasiyesleri yaygın şekilde yer almaktadır. Bu fasiyesin içinde kumtaşı, kil taşı, marn ve silt taşı birimler yaygınlık göstermektedir. Araştırma sahasının büyük bir bölümü Eosen arazileriyle kaplı bulunmaktadır. Sahanın çok az kısmı ise Alt Eosen arazisine ait kumtaşı-çamurtaşı birimlerinden oluşmaktadır. Orta Eosen ve Üst Eosen arazileri ise sahanın geri kalan kısmını meydana getirmektedir. Yine bu dönemlere ait olan Monzonit, çamurtaşı, kumtaşı, kireçtaşı, çakıltası, andezit, bazalt, piroklastik kaya ve aglomera birimleri yaygınlık göstermektedir (Şekil 4) (MTA, 2015).

Şekil 4. Araştırma Sahasının Jeoloji Haritası.

2. Araştırma Sahasının Jeomorfolojik Özellikleri

Çalışma sahası, Kuzey Anadolu Dağlarının bir kısmını oluşturan Canik Dağlarının içinde bulunmaktadır. Kuzey Anadolu Dağları Karadeniz'e paralel uzanmasından dolayı aniden kıydan itibaren yükselti artarak kısa mesafede 1000 metreyi aşmaktadır. Bu çalışmayla beraber arazinin genel durumu hakkında bilgilere sahip olunmuş ve araziye oluşturan baraj gölünün çevresinde etkilemiş olduğu morfolojik birimler açıklanmaya çalışılmıştır.

Kuzey Anadolu Dağlarında, farklı yükseltilerde düzlüklerin gelişmiş olduğu ve bu düzlüklerin az da olsa halen süreklilik gösterdikleri birçok araştırmacı tarafından belirtilmiştir (Nowack, 1929; Chaput, 1947; İnandık, 1956; Ardel, 1957-1963; Akkan, 1970-1975; Erol, 1983-1989; Öner, 1990; Gürgen, 1993; Erkal, 1993 ve Uncu, 1995). Araştırma sahasında aşınım yüzeyleri yaklaşık 750-800 metrelerden başlamakta ve bazen de alt seviyelerde de aşınım yüzeylerine rastlanmaktadır. Bahsedilen bu yüzeylerin çoğunluğu, Atbaşı, Kusuri, Akveren ve Tekkeköy Formasyonlarına ait olan volkanik alanlarda gelişme göstermektedir. Bu arazilerin üzerinde yerleşmeler bulunmakta

ve buralarda tarım-hayvancılık gibi faaliyetlerle uğraşmaktadır. Bu yüzeyler %4-7 eğim değerleri arasında kendini göstermektedir (Uncu, 1995). Araştırma sahanın sınırını oluşturan birçok tepe, aşınım yüzeyleri içerisinde yer almaktadır. Çoğunluğu 800 metrenin üzerinde yükseltiye sahip olan bu tepelerin en büyüğü yaklaşık 1200 metre yükseltide bulunan Akça Tepe'dir (Şekil 5). Aşınım basamakları da aşınım yüzeyleri gibi genel olarak Tekkeköy Formasyonu üzerinde bulunmaktadır. Bu arazilerin alanı dar olduğundan yerleşme açısından belli bir sınıra sahiptir. Ancak bu araziler üzerinde fındık tarımı yapılmaktadır.

Araştırma sahasının büyük bölümünü yamaçlar oluşturmaktadır. Çalışma alanının baraj gölü doğusunda kalan bölümü daha dik yamaçlardan meydana gelmektedir (Şekil 5). Genellikle %20'nin üzerinde eğim değerine sahiptir. Yerleşim alanları eğim değerinin düşük olmasından dolayı çoğunlukla baraj gölünün batı kısmındaki yamaçlarda kendini göstermektedir. Eğim değerinin düşük olmasından dolayı tek yıllık tarımsal faaliyetler genellikle bu bölümde yaygındır. Araştırma sahasının doğu yamaçlarındaki eğim değerinin yüksek olmasından dolayı ise çok yıllık tarım faaliyeti olan fındık üretimi yapılmaktadır. Araştırma sahasında platoluk alanlar, eğimin azaldığı ve yükselti aralıklarının genişlediği kısımlarda yer almaktadır. Platoluk alan, baraj gölünün doğu bölümünde 100-450 metreler arasında bulunmaktadır. Batı bölümündeki platoluk alan ise 100-500 metreler arasında yer almaktadır. Plato yüzeyleri farklı seviyedeki aşınım yüzeylerinin akarsularca derin yarılması sonucu meydana gelmiştir. Baraj gölünün batısında yer alan platoluk alan, eğimin düşük olmasından dolayı doğusuna göre daha büyüktür. Bu sebeple sahanın batı kısmındaki plato alanında yerleşmeler yaygınlık göstermektedir. Çalışma sahasının bulunduğu baraj gölü, derin tabanlı vadi özelliğini göstermektedir. Araştırma sahasındaki vadilerin en büyüğünü Yeşilirmak Vadisi oluşturmakta ve ikinci sırada ise Terice Deresi vadisi gelmektedir. Sonrasında sırasıyla Çobanlar, Ara, İncebel ve Eynel derelerinin yer aldığı vadiler bulunmaktadır (Şekil 5).

Çalışma alanında, geniş yer tutan başka bir morfolojik unsur sırtlardır. Bu unsurlar 600-900 metreler arasında yayılış

göstermektedir. Aşınım yüzeyleri gibi arazinin en eski oluşumlardan olan sırtlar, aşınım yüzeylerinin alt seviyelerinden başlayıp dış kuvvetler tarafından aşınmaya uğrayarak ince uzun şekilde devam etmektedir. Baraj gölünün doğusunda bulunan sırtlar batı yönüne, batısındaki sırtlar ise güneydoğu yönüne doğru uzanmaktadır. Araştırma sahasında bir tane bulunan Sağrının alanı 34,5 ha'dan oluşmakta ve eğim değeri de 0°-12,6°'den meydana gelmektedir. Baraj gölünün oluşmasıyla ortaya çıkan Sağrıda zamanla sedimentler birikmeye başlamıştır. Biriken bu sedimentlerin yok olmaması için yerel halk, Sağrıda suyu seven (söğüt gibi) ağaçlar dikmiştir. Ayrıca burada tarımsal üretimi olan meyve ağaçları dikilerek tarım yapılmaya başlanmıştır. Günümüzde bu alana yerleşmek amacıyla birden fazla ev yapılmıştır.

Araştırma sahasında, büyüklükleri birbirinden farklı birçok birikinti yelpazesi tespit edilmiştir (Şekil 6). Ayvacık Şehir merkezi, en büyük birikinti yelpazesinin üzerinde bulunmaktadır. Yelpazenin aşağı kesimini baraj gölü ve yukarı kesimini de dik yamaçlar oluşturduğundan şehrin genişlemesi sınırlanmıştır. Bu sebepten yöredeki halk araziye çeşitli faaliyetlerle düzleştirerek mesken alanları açmıştır. Birikinti yelpazeleri, arazinin düzlük alanlarını oluşturmaktadır. Birikinti yelpazelerinin eğim değerleri 2° ile 10° arasında değişmektedir. Bu morfolojik birimler iri unsurlu tanelerden oluşmakta ve bu unsurlar yelpazenin gerisinde irileşmektedir. Birikinti yelpazelerini akarsular kısmen yarararak toprak oluşumlarını sınırlandırmıştır.

Araştırma sahasında güncel olarak oluşan başka morfolojik şekil ise delta oluşumlarıdır. Bu oluşumlar barajın kurulmasıyla yan derelerden göle dökülen ince unsurlu sedimentlerin akarsuyun ağzında birikmeleriyle meydana gelmiştir. Sahada birçok yan dere yer aldığından ağız kısımlarında da derelerin büyüklüklerine göre birikmeler olmuştur (Foto 1). Bu delta oluşumların büyümesiyle zamanla üzerine yerleşmeler kurulmaya başlanmıştır. Fakat bu oluşumlar, göl suyunun çekilmesinde veya herhangi bir deprem olayında zeminin yumuşak olmasından dolayı kaymalara uğrayacaktır. Bu nedenle bu birikimler yerleşmeler için tehlikeli görülmektedir.

Foto 1. Kovukkavağı Deresinde Delta Oluşumu.

Araştırma sahasında baraj gölünün oluşmasıyla küçük bir Ada meydana gelmiştir. Adanın alanı 15 ha'dan oluşmakta ve en yüksek noktası ise 143 metreden meydana gelmektedir. Adaya ulaşım, kara üzerinden sağlanamadığından sadece su üzerinden tekneler vasıtasıyla yapılmaktadır. Kara ulaşımının olmamasından Ada üzerinde herhangi bir yerleşme yer almamakta ve tarımsal üretim de yapılmamaktadır. Fakat baraj kurulmadan önceki zamanlarda Ada üzerinde tarımın yapıldığına dair kanıtlar

bulunmaktadır. Adanın üzerinde ormanlık alanlarda açmalar hala kendini göstermektedir (Foto 2).

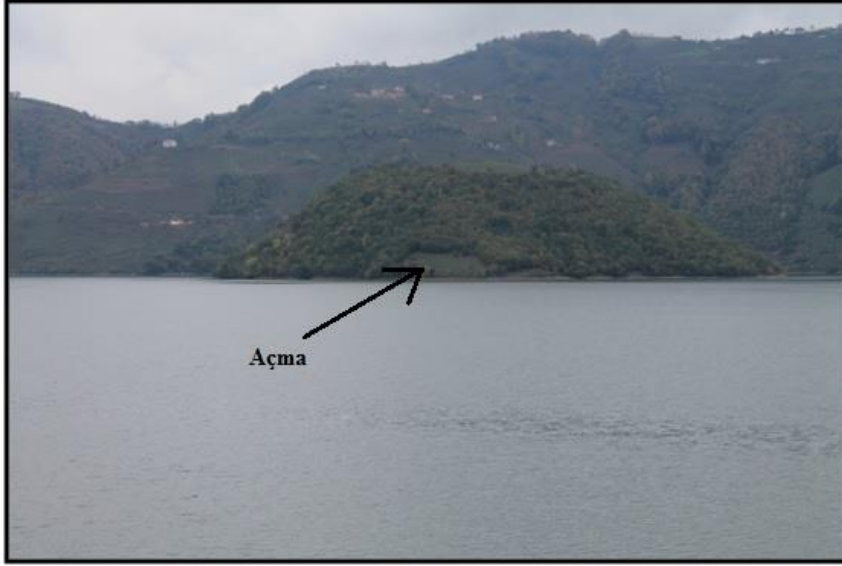

Foto 2. Suat Uğurlu Baraj Gölü'ndeki Kirazlık Adası.

3. Araştırma Sahasının Morfometrik Özellikleri

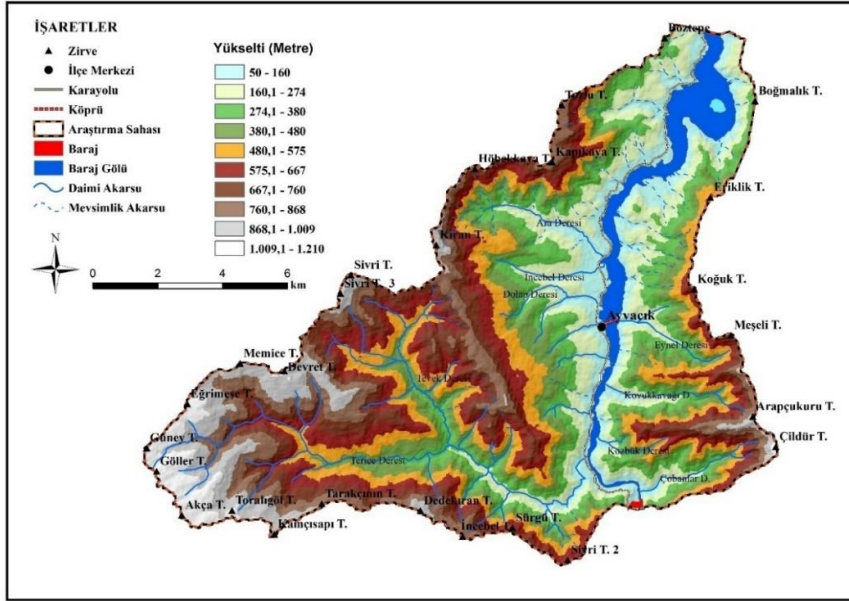
Morfometri, yer yüzeyinin sayısal olarak ifade edilmesidir. Basit olarak da yeryüzü şekillerinin büyüklük, yükselti ve eğim özellikleriyle ortaya konmasıdır. Sayısal ölçümler, farklı arazi şekillerinin karşılaştırılması ve parametrelerin hesaplanmasında morfometri, jeomorfologların daha objektif olmasını sağlamaktadır (Kelle ve Pinter, 2002). CBS yardımıyla günümüzde, Jeomorfometri olarak adlandırılan morfometrik özelliklerin ölçüm ve analizi eskiye göre daha kolay ve otomatik olarak yapılabilmektedir (Goudie, 2004; Özdemir, 2007).

Çalışma sahasının yükseltisi 50 metreden başlamakta ve sahanın en alçak noktası baraj gölünün altında kalmıştır. Sahanın en yüksek noktasını 1210 metre yükseltiye sahip olan Akça Tepesi oluşturmaktadır. Araştırma sahasında en fazla alanı 2,453 ha'la ve sahanın %14'üne tekabül eden 50-160 metre arasındaki kısımlar kaplanmaktadır (Tablo 2). Yerleşim yerleri ve tarım alanları 50-575 metre arasındaki yükseltilerde bulunmaktadır. Yerleşime ve

tarımsal üretime uygun alanlar sahanın %62'sini meydana getirmektedir. 575 metrelerden sonra ormanlık alanlar bulunmaktadır. Araştırma sahasında oransal olarak en az alanı, %3'le 1010-1210 metreleri arasındaki yükselti kaplamaktadır. Bu yükseltelerde zirveler bulunmakta, yerleşim ve tarım üretim için uygun olmayan araziler yer almaktadır. Araştırma alanının yükseltisi kuzeyden güneye doğru artış göstermektedir (Şekil 7). Yükselti arttığından dolayı akarsular da derine doğru aşındırma yapmakta ve böylece sahanın engebeliği artmaktadır.

Yükseklik (metre)	Alan (ha)	Oran (%)
50-160	2.453	14
160,1-274	2.185	12
274,1-380	2.114	12
380,1-480	2.159	12
480,1-575	2.229	12
575,1-667	2.109	12
667,1-760	1.816	10
760,1-868	1.459	8
860,1-1009	989	5
1009,1-1210	478	3
Toplam	17.991	100

Tablo 2. Çalışma Sahasının Yükseklik Kademelerine Dağılımı.

Şekil 7. Araştırma Sahasının Fiziki Haritası.

Araştırma sahasının eğim değerlerine bakıldığında %15 oranla arazinin en geniş alanını 12,7°-17,4° eğim değerleri meydana getirmektedir (Tablo 3). Araştırma sahasındaki baraj gölünün batı bölümünde, bu alanın geniş bir şekilde yaygın olduğu görülmektedir. 0°- 6,9 °eğimli alanlar araştırma sahasının %8'ini, 7°-12,6° eğimli sahalarda %14'ünü, 17,5°-21,7° eğimli sahalarda ise %13'ünü oluşturmaktadır. 21,8°-25,7° eğimli alanlar çalışma sahasının %12'sini, 28,8°-30° eğimli alanlar %11'ini, 30°,1-34,3° eğimli alanlar %8'ini, 34,4°-38,9° eğimli alanlar %5'ini, 39°-44,6° eğimli sahalarda %3'ünü ve 44,7° ve üstü eğimli alanlar ise %11'ini meydana getirmektedir. 39° ve üstündeki eğimli araziler daha çok sahada baraj gölünün doğusunda bulunmaktadır (Şekil 8). Bu sebepten baraj gölünün doğusunda yerleşmeler batısına göre daha dağınık şekilde oluşmuştur. Tarımsal faaliyetler içinde daha çok dikili ürünler (fındık vb.) tercih edilmektedir. Ekili ürünler ise baraj gölünün batı bölümünde yaygınlık göstermektedir. Eğimli sahalarda fazla olduğundan akarsular derine aşındırma yapmaktadır. Böylece akarsu ağızlarında birikinti yelpazeleri ve

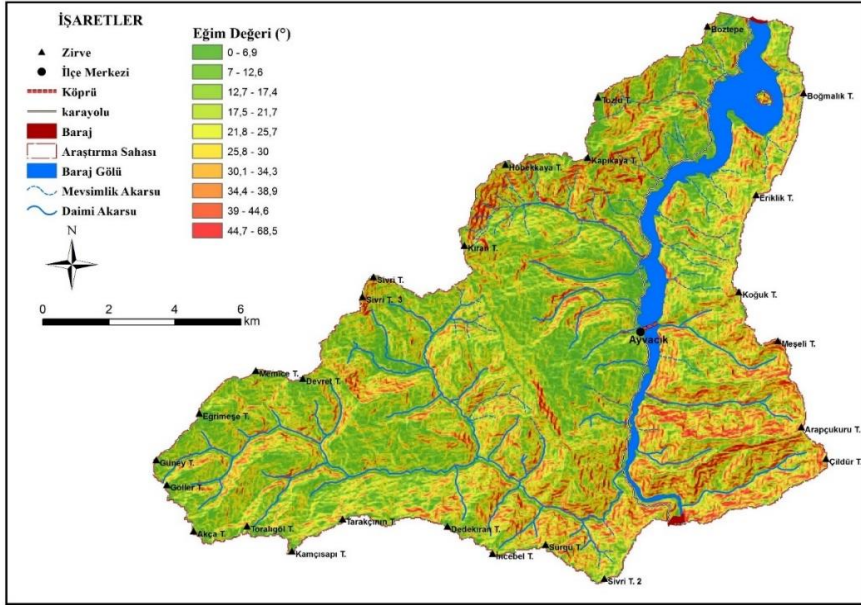
küçük boyutlu deltalar oluşmaktadır. Eğim sınıflamasına göre araştırma sahasında en fazla alanı %27'lik oranla dalgalı düzlükler meydana getirmektedir. Sahada en az alanı ise %9 oranla çok dik yamaçlar oluşturmaktadır. Düzlük alanlar çalışma sahasının %17'sini, az eğimli yamaçlar %26'sını ve eğimli dik yamaçlar ise arazinin %21'ini oluşturmaktadır (Tablo 4).

Eğim (°)	Alan (ha)	Oran (%)
0-6,9	1.385	8
7-12,6	2.487	14
12,7-17,4	2.634	15
17,5-21,7	2.357	13
21,8-25,7	2.060	12
25,8-30	1.888	11
30,1-34,3	1.468	8
34,4-38,9	1.039	5
39-44,6	665	3
44,7-68,5	2.008	11
Toplam	17.991	100

Tablo 3. Eğim Değerlerinin Dağılımı.

Eğim Sınıfları	Alan (ha)	Oran (%)
Düz	3.080	17
Dalgalı Düzlük	4.776	27
Az Eğimli Yamaç	4.598	26
Eğimli Dik Yamaç	3.737	21
Çok Dik Yamaç	1.800	9
Toplam	17.991	100

Tablo 4. Araştırma Sahasının Eğim Sınıflarının Dağılımı.

Şekil 8. Araştırma Sahasının Eğim Haritası.

Çalışma sahasının bakı yönlerine bakıldığında, arazi %15 oranla çoğunlukla doğu yönüne bakmaktadır. Bu durumda çalışma sahasının sahip olduğu arazi doğuya doğru meyil göstermektedir (Şekil 9). Araştırma sahası %14 oranla kuzey ve güneye eşit derecede dönüktür. Düzlükler araştırma sahasında en az alana sahip olarak arazinin %1'ini oluşturmaktadır. Bu alanlar ise daha çok baraj gölü çevresinde suya yakın yerlerde bulunmaktadır. Çalışma sahasında arazinin %14'ü kuzey, %13'ü kuzeydoğu, %14'ü güneydoğu, %14'ü güney, %10'u güneybatı, %9'u batı, %10'u kuzeybatıya dönüktür (Tablo 5). Araştırma sahasında yerleşim birimleri çoğunlukla güneye bakan yamaçlarda yer almaktadır. Ekonomik faaliyet olan ekili tarımsal üretim yine güneye, güneydoğuya ve doğuya bakan yamaçlarda yaygınlık göstermektedir.

Havza Röliefi, havzadaki en yüksek yer ile en alçak nokta arasındaki maksimum dikey uzaklığının farkını ifade etmektedir (Özdemir, 2011). Bu değer yüksek olması daha eğimli ve dik yamaçlarla meydana gelmiş olan bir topografyanın varlığını ortaya koymaktadır. Havza Röliefi değeri, $Bh = H_{max} - H_{min}$ formülüne göre hesaplanmaktadır (Özşahin, 2015). **Bh**: Havza Röliefi, **Hmax**: Havzanın en yüksek noktası (m) ve **Hmin**: Havzanın en alçak noktasını (m) göstermektedir (Özşahin, 2015). Bu formüle göre araştırma sahasının en yüksek noktası 1210 metreyle Akça Tepe oluşturmakta ve en alçak noktasını da 50 metre yüksekliğe sahip olan arazi baraj gölü altında bulunmaktadır. Bu değerler formüle uyarlandığında Havza Röliefi değeri 1160 m olarak oluşmuştur. Havza Röliefi değerinin bu kadar yüksek çıkmasının sebebi, kısa mesafede yükseltinin ani olarak artmasından kaynaklanmaktadır.

Engobelik Değeri, Havza Röliefi ve Drenaj Yoğunluğunun çarpılmasıyla oluşmaktadır (Melton, 1957; Özdemir, 2011). Engobelik değeri topografyanın genel karakteri ve yarıma derecesi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu nedenle yüksek oranda yarılmış araziler alçak rölief özelliklerini göstermektedirler. Engobelik Değeri yükseldikçe akarsuların oluşturduğu erozyon faaliyetleri de artmaktadır (Özşahin, 2015). Engobelik Değeri $Rn = Bh \times Dd$ formülüne göre hesaplanmaktadır. Bu formülde **Rn**: Engobelik Değeri, **Bh**: Havza Röliefi (km), **Dd**: Drenaj Yoğunluğunu (km/km^2) göstermektedir. Veriler bu formüle uygulandığında engobelik değeri 0,61 olarak meydana gelmiştir. Bu değer arazinin orta derecede engobeli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuç da çalışma sahasında akarsu erozyonunun yoğun olduğunu göstermektedir.

Adı	<i>Bh</i>	<i>Dd</i>	<i>Rn</i>
Çalışma Sahası	1,16	0,53	0,61

Tablo 6: Araştırma Sahasının Engobelik Değeri.

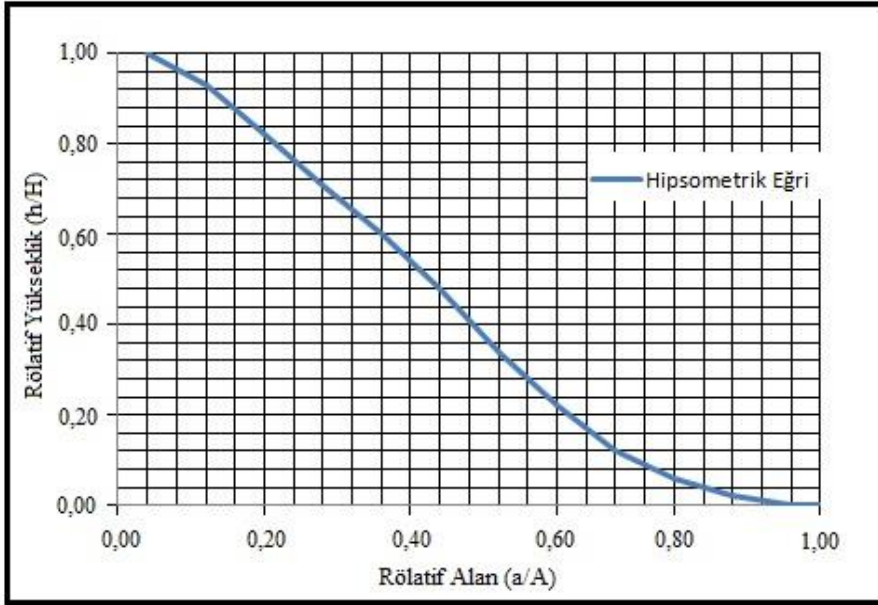
Araştırma sahasında yükselti kademeleri arasındaki oranları daha belirgin ve jeomorfoloji ile daha uyumlu bir şekilde belirtebilmek için *hipsometrik (hipsografik) eğriler* kullanılmaktadır (Özdemir, 2007). Böylece arazinin yükselti katlarının alansal dağılışı, ana jeomorfolojik birimler tespit edilmekte ve aşınım yüzeylerinin genel karakteri ortaya çıkarılmaktadır (Ekinci, 2011; Özşahin, 2015). Çalışma sahasındaki araziye uygulanan analize göre yükselti aralığı 100 metre olarak belirlenmesiyle hipsometrik eğri ortaya çıkarılmıştır. Alansal veriler DEM'den meydana getirilmiş olup izdüşüm alanı olarak değil yüzey alanı kullanılmıştır.

Yükseklik (h)	Maksimum Yükseklik (H)	Alan (a) (Yüzey Alanı m ²)	Havza Alanı (A m ²)	Rölatif Yükseklik (h/H)	Rölatif Alan (a/A)
0	1200	179912224	179912224	0,00	1,00
100	1200	164717897	179912224	0,08	0,93
200	1200	147933335	179912224	0,16	0,82
300	1200	128568585	179912224	0,25	0,71
400	1200	108291137	179912224	0,33	0,60
500	1200	86420944	179912224	0,41	0,48
600	1200	62571572	179912224	0,50	0,34
700	1200	40134092	179912224	0,58	0,22
800	1200	22583306	179912224	0,66	0,12
900	1200	11664592	179912224	0,75	0,06
1000	1200	5207256	179912224	0,83	0,02
1100	1200	1655435	179912224	0,91	0,00
1200	1200	0	179912224	1,00	0,00

Tablo7: Araştırma Sahasında Yükselti Basamaklarının Dağılışı ve Hipsometrik Eğri İçin Veri Değerleri.

Hipsometrik eğrinin 1 ve ona yakın olan kısımları yeni oluşan yüzeyleri göstermektedir. Değerin orta ve düşük çıkması ise topografyanın olgun veya yarı olgun bir aşınım döneminde

olduğunu ortaya koymaktadır (Tarı ve Tüysüz, 2008; Özdemir, 2011; Özşahin, 2015). Çok düşük eğri değerleri de arazide tepelik ve dağlık alanların var olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre çalışma sahasının hipsometrik eğrisi, dış bükey (konveks) ve iç bükey (konkav) eğri arasında düz bir uzanış göstermektedir. Bu durumda eğride belirgin bir dış bükey veya iç bükey profilin olmayışı, sahanın genç veya yaşlı bir topografyadan çok, ileri gençlik veya olgunluk safhasında olduğunu ortaya koymaktadır (Keller ve Pinter, 2002; Ekinci, 2011) (Şekil 10). Hipsometrik integral, hipsometrik eğri altında kalan toplam alanı ifade etmekte ve araştırılan saha için hipsometrik eğrinin ayırıcı özelliğini ortaya koymanın en basit yolu olarak görülmektedir (Keller ve Pinter, 2002; Özdemir, 2007). İntegrali hesaplamanın formülünde havzanın maksimum, minimum ve ortalama yükseklikleri kullanılmaktadır (Pike vd, 1971; Mayer, 1990; Özdemir, 2007).

Şekil 10: Çalışma Sahanın Hipsometrik Eğrisi.

Hipsometrik İntegralin formülü $H_i = H_o - H_{min} / H_{max} - H_{min}$ şeklindedir. Bu formülde **H_i** : Hipsometrik İntegral, **H_o** : Ortalama yükseklik (m), **H_{max}** : Maksimum yükseklik (m) ve **H_{min}** :

Minimum yüksekliği (m) ifade etmektedir. Araştırma sahasının maksimum yüksekliği 1210 metreden oluşmakta minimum yüksekliği ise 50 metre ve ortalama yükseltisi 496 metreden meydana gelmektedir (Tablo 8). Bu değerler formüle uyarlandığında arazinin Hipsometrik İntegrali 0,38 olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumda araştırma sahasının yarı olgun bir evreye sahip olduğu görülmektedir. Hipsometrik İntegral değerinin yüksek olması topografyanın yüksek olduğunun bir göstergesidir. Değerlerinin orta ve düşük çıkması ise oldukça aşındırılmış ve parçalanmış bir araziye göstermektedir (Özdemir, 2011). Araştırma sahasına uygulanan morfometrik analizler, arazinin gençlik ve yarı olgun bir evrede olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yapılan bu morfometrik analizler sonucunda arazide eğimin fazla olduğu ve yer yer dik yamaçların bulunduğu görülmektedir. Yükselti oranının da fazla olması bazı tarım faaliyetlerini de kısıtlamaktadır. Araştırma sahasına ait olan topoğrafya, akarsular ve yağışlar gibi doğal faktörler tarafından güçlü bir şekilde aşındırılmakta ve parçalanmaktadır. Böylece sellenme, heyelan gibi erozyon faaliyetleri arazide aktif rol oynamaktadır.

	<i>Hmax(m)</i>	<i>Hmin(m)</i>	<i>Ho(m)</i>	<i>Hi</i>
Çalışma Sahası	1210	50	496	0,38

Tablo 8: Araştırma Sahasının Hipsometrik İntegral Değerleri.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma sahası Orta Karadeniz bölümünde yer aldığından yıllık ortalama sıcaklık 14,35 °C ve yıllık ortalama yağış miktarı 841 mm'den oluşmaktadır. Çalışma sahasının litolojik birimlerini tortul ve volkanik kayalar meydana getirmektedir. Çalışma sahası küçük bir alandan oluşmasına rağmen yörede irili ufaklı birçok akarsu bulunmaktadır. Yükseltinin kısa mesafede aniden artmasından dolayı bu akarsuların aşındırmaları fazladır ve bunun sonucunda derin vadiler oluşmuştur. Araştırma sahasının bitki örtüsü gür ormanlardan oluşmaktadır ancak zamanla yerleşme ve tarım amacıyla bu ormanlar tahrip edilmektedir.

Orman örtüsünün tahrip edilmemesi için yerel halk bilinçlendirilmeli ve ormanların korunmasına dikkat edilmelidir.

Baraj gölünün doğusunda kalan yamaçların batısına göre daha dik olmasından dolayı sahadaki yerleşim yerleri baraj gölünün batı kısmında yoğunur. Tarımsal faaliyetler baraj gölünün batı kısmında daha yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Araştırma sahasına havza röliefi, engebelik değeri, hipsometrik eğri ve hipsometrik integral formülleri uygulanmıştır. Çalışma sahasına uygulanan çeşitli morfometrik formüller sonucunda topoğrafyanın gençlik döneminde olduğu görülmüştür.

Araştırma sahasında baraj gölünün oluşumuyla güncel morfolojik şekiller olarak bir tane ada, dört birikinti yelpazesi ve birden çok irili ufaklı deltanın meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu gözlemler ve değerlendirmeler sonucunda Ayvacık şehrinin yerleştiği alanın birikinti yelpazesi olduğu tespit edilmiştir. Bu koniyi oluşturan akarsu, yoğun yağışlarda şehre doğru sel baskınlarına yol açmakta ve bunun sonucunda maddi ve manevi hasarlar meydana gelmektedir. Bu hasarları en aza indirebilmek için şehir halkı seller hakkında bilgilendirilmeli ve selleri kontrol altına almak için suyun geçebileceği yeterli büyüklükte kanallar açılmalıdır. Araştırma sahasında bulunan adada herhangi yerleşme ve tarım faaliyetlerinin olmadığı tespit edilmiştir. Sahada ince uzun sırtlar bulunmakta ve aşınım yüzeylerinin alt seviyesinde yer almaktadır. Araştırma sahasında bir tane de Sağrının yer aldığı ortaya konmuştur. Sağrı yerel halk tarafından tarım arazisine dönüşmüştür. Baraj gölü üzerinde tatlı su balık çiftlikleri kurularak balıklar üretilebilir. Burada üretilen balıklar yöre içindeki restoranlarda tüketilebilir veya yöre dışına satılarak yerel halk için gelir kaynağı arasına girebilir. Ayrıca baraj gölü çeşitli su sporları ve turizm amaçlı kullanılabilir.

Kaynakça

- Akar, İrfan (2007). Jeomorfoloji Analizlerinde Coğrafi Bilgi Sistemleri Tekniklerinin Kullanımı: Kasatura Körfezi Hidrolojik Havzası Örneği. *Türkiye Kuvaterner Sempozyumu TURQUA VI*, İstanbul: 16-18 Mayıs 2007: s. 1-13.
- Akkan, Erdoğan (1970). *Bafra Burnu-Delice Kavşağı Arasında Kızılırmak Vadisinin Jeomorfolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Akkan, Erdoğan (1975). *Sinop Yarımadasının Jeomorfolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Aktaş, Hasan (1994). "Orta Karadeniz Bölümünde (Yeşilirmak-Melet Suyu- Kelkit Vadisi Arası) Bitki Alanların Dağılışı". *Türk Coğrafya Dergisi*. C. 29, s. 347-358.
- Ardel, Ahmet (1963). "Samsun'la Hopa Arasındaki Kıyı Bölgesinde Coğrafi Müşahedeler". *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*. C. 7, S. 13.
- 250 Arslan, Ferhat- Melek Ergül (2014). "Çaygören Barajı Sulama Havzası ve Çevresinde Tarımsal Faaliyetler". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 2, s. 171-190.
- Atalay, İbrahim (1987). *Türkiye Jeomorfolojisine Giriş*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bahadır, Muhammet-Mehmet Ali Özdemir (2011). "Acıgöl Havzasının Sayısal Topoğrafik Analiz Yöntemleri ile Morfometrik Jeomorfolojisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 4, S. 8, s. 323-344.
- Bakırcı, Muzaffer (2016). "Barajların Mekânın Yeniden Organizasyonuna Etkileri". *Marmara Coğrafya Dergisi*. S. 33, s. 439-464.
- Bayrakdar, Cihan (2012). Akdağ Kütlesi'nin (Batı Toroslar) Jeomorfolojik Evrimine Morfometrik Yaklaşım. *VII. Coğrafya Sempozyumu*, Ankara: 18-19 Ekim 2012: s. 48-56.
- Chaput, Ernest (1947). *Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatleri (Çev: A. Tanoğlu)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (Erişim Tarihi: 10.04.2015).
<http://www2.dsi.gov.tr/baraj/detay.cfm?BarajID=73>
- Dewey, John F. ve John M. Bird, (1970). Mountain Belts and New Global Tectonics. *Jour. Geophys. Res.* S. 75, s. 2625-2638.
- Engindeniz, Sait-Ela Atış-Gamze Saner-Görkem Öztürk Coşar (2014). Tarımın Sürdürülebilirliği Açısından Sulama Amaçlı Barajlar ve Üretici Beklentileri: Yortanlı Barajı Örneği. *XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Samsun: 3-5 Eylül 2014: s. 54-63.
- Erginal, Ahmet Evren- İsa Cürebal (2007). "Soldere Havzasının Jeomorfolojik Özelliklerine Morfometrik Yaklaşım: Jeomorfik İndisler ile Bir Uygulama". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 17, s. 203-210.
- Erkal, Tevfik (1993). "Yeşilirmak Deltası ve Çevresinin Jeomorfolojisi". *Jeomorfoloji Dergisi*. S. 20, s. 13-28.
- Ekinci, Deniz (2011). *Safranbolu ve Çevresinin Jeomorfolojik Özellikleri*. II. Baskı, İstanbul: Titiz Yayınevi.
- Erol, Oğuz (1983). "Türkiye'nin Genç Tektonik ve Jeomorfolojik Evrimi". *Jeomorfoloji Dergisi*. S. 11, s. 1-22.
- Erol, Oğuz (1989). *Türkiye'nin Jeomorfolojik Evrimi ve Bugünkü Genel Jeomorfolojik Görünümü* (Yayınlanmamış Ders Notu). İstanbul.
- Gedik, Abdullah-Tuncay Ercan- Saadettin Korkmaz (1982). "Orta Karadeniz (Samsun-Sinop) Havzasının Jeolojisi ve Volkanik Kayaçların Petrolojisi". *MTA Dergisi*, S. 99-100.
- Goudie, Andrew (2004). *Encyclopedia of Geomorphology*. London: Routledge Taylor and Francis Group V: 1.
- Gürgen, Gürcan (1993). *Bolaman Çayı-Melet Irmağı Arasında Perşembe Yarımadasının Uygulamalı Fiziki Coğrafyası*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hoşgören, Mehmet Yıldız (1975). *İnegöl Havzasının Jeomorfolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İnandık, Hamit (1957). "Sinop ve Terme Arasındaki Kıyıların Morfolojik Etüdü". *Türk Coğrafya Dergisi*. S. 17, s. 51-71.

- İzbrak, Reşat (1970). *Jeomorfoloji Analitik ve Umumi I*. Ankara: Harita Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Keller, Edward ve Nicolas Pinter (2002). *Active Tectonics Earthquakes, Uplift and Landscape*. Second Edition, Prentice Hall, Newjersey.
- Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (2015). *Türkiye Sayısal Verileri*.
- Mayer, Larry (1990). *Introduction to Quantitative Geomorphology: An Exercise Manual*. Englewood Cliffs. NJ: Prentice Hall.
- Melton, Mark (1957). *An Analysis Of The Relation Among Elements Of Climate, Surface Properties And Geomorphology, Tch. Rep. No 11*, Department Of Geology, Columbia University, New York.
- Nowack, Ernst (1929). *Langs Anatoliens Nordküste*. Zeitschrift der Gesellschaftfür Erdkundezu. No. 1/2, Berlin.
- Öner, Ertuğ (1990). *Samsun ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Hasan (2007). *Havran Çayı Havzasının (Balıkesir) CBS ve Uzaktan Algılama Yöntemleriyle Taşkın ve Heyelan Risk Analizi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Hasan (2011). *Havza Morfometrisi ve Taşkınlar*. Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistemik ve Bölgesel, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları No. 6, s. 507-526.
- Özşahin, Emre (2015). "Tectonic Geomorpholgy of Istanbul (NW Turkey)". *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 2(2).
- Pike, Richard and Wilson, Stephen (1971). "Elevation Relief Ratio, hypsometric Integraland Geomorphic Area-Altitude Analysis". *Geological Society of America Bulletin*, 82, pp. 1079-1083.
- Tarı, Ufuk-Okan Tüysüz (2008). "İzmit Körfezi ve Çevresinin Morfotektoniği". *İstanbul Teknik Üniversitesi İTÜ Dergisi/d Mühendislik*. C. 7, S. 1, s. 17-28.

- Topuz, Muhammet (2014). *Silifke-Erdemli Arasındaki Derelerin Jeomorfometrik Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uncu, Levent (1995). *Terme Çayı ile Kocamandere Çayı Havzalarındaki Fiziki Coğrafya Araştırmaları ve Doğal Çevre Sorunları*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzun, Ali (2000). "Samsun İlinin Başlıca Coğrafi Özellikleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi Coğrafya Serisi*. No. 1, s. 59-80.

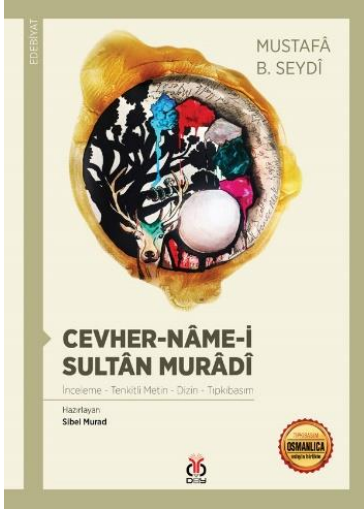
YAYIN TANITIM / BOOK REVIEW

Mustafa B. Seydî (2019). *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî (İnceleme-Tenkitletli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. (Yay. Haz. Sibel MURAD). İstanbul: DBY Yayınları

Yüksek Lisans Öğr. Ermiş DANDAN*

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

ermisdandan@gmail.com

(*İnceleme-Tenkitletli Metin-Dizin-Tıpkıbasım*) adlı çalışma hakkında bilgi verilecektir.

İnsanlık tarihinde çok eski dönemlerden beri taşlar halk arasında rağbet görmüş, muhtelif coğrafya ve devirlerde insanın sosyo-kültürel muhitinde mühim bir yeri işgal etmiştir. Değerli, yarı değerli ve değersiz olarak tasnif edilen taşlar, tıbbî faydaları gözetilerek hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Ayrıca halk içinde mistik güçlere sahip olduklarına da inanılmaktadır. Bu yazıda Doç. Dr. Sibel Murad tarafından yayımlanan *Cevher-nâme-i Sultan Murâdî*

* ORCID: orcid.org/0000-0003-3263-713X

DBY (Dün Bugün Yarın) Yayınları tarafından 2019 yılında basılan kitap, Türk-İslâm kültüründe taşın konumu ve etrafında gelişen şifâî ve mistik inançları izah etmesi bakımında önemli bir kaynaktır. Sibel Murad yazmış olduğu ön sözde İslâmî dönemde taşlarla ilgili yazılan eserlerin oldukça rağbet gördüğünü, İslâm âlimlerinin tercüme yoluyla bu eserleri ortaya çıkardığını belirterek tercüme edilen cevher-nâmelerden birinin de Mustafa B. Seydî tarafından Nasîrüddîn Tûsî'nin *Tensûk-nâme-i İlhânî* adlı Farsça eserinden Türkçeye tercüme edilen *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî* olduğunu beyan etmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde cevherlere dair inançlar, Eski Yunan ve Eski Roma döneminin ünlü doğa bilimcilerinin taşlarla ilgili eserleri, İslâmî dönemde yazılmış cevher-nâmeler ve Türkçe kaleme alınmış cevher-nâmeler hakkında bilgiler bulunmaktadır. "Cevher-nâme-i Sultân Murâdî ve Tensûk-nâme-i İlhânî'nin Karşılaştırılması" başlıklı bölümde ise Murad, *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'nin Nasîrüddîn Tûsî'nin *Cevher-nâmesinin* tamamen bir tercümesinin olmadığını ve mütercimim bazı cevherleri ifade etmeden muhtasar şekilde yazdığını söyler. Daha sonra Tûsî'nin *Cevher-nâmesindeki* anlatılan taşların *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'de hangi makâlelerde olmadığını ayrıntılı olarak okuyucuya sunar.

Çalışmanın birinci bölümünde eserin mütercimi Mustafa b. Seydî hakkında bilgilere yer verilerek *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'nin nüshaları, nüshaların karşılaştırılması ve eserin muhtevası hakkında bilgiler sunulmaktadır. Mustafa B. Seydî hakkında kaynaklarda bilgi bulunmadığını söyleyen Murad, eserin girişinden hareketle Seydî'nin kendisini "Allah'ın en zayıf kullarından biri" manâsına gelen "ez'af-ı ibâdullâh" ifadesiyle vasıflandırdığını, Tûsî'nin *Cevher-nâmesinden* bilgiler vererek eseri Türk diline tercüme ettiğini ve devrin padişahı II. Murad'a övgü dolu sözler söyleyerek "o adaletli padişahın hazineleri" için kaleme aldığını belirtir. "Cevher-nâme-i Sultân Murâdî'nin Nüshaları" başlığında ise eserin nüshaları tanıtılarak nüshaların değerlendirilmesi yapılmaktadır. Araştırmalar sonucunda bulunan ve değerlendirilen nüshalar şu şekilde sıralanmıştır:

- Bayezid Nüshası: Amasya Bayezid İlk Halk Kütüphanesi 05 Ba 614 numarada kayıtlı nüsha 210x130-140x65 mm. ölçülerinde, 26 varak ve 13 satırdır. Nüshanın sonunda istinsah tarihi H. 1042 (M 1632/1633) olarak verilmiştir.

- Atatürk Kitaplığı Nüshası: Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet K 489 numarada kayıtlı bu nüsha 210x150-165x110 mm. ölçülerinde, harekesiz nesih hattıyla yazılmış, 12 varak ve 25 satırdır. Müstensih ve istinsah tarihi hakkında malûmât yoktur.

- Koyunoğlu Nüshası: Konya Koyunoğlu Müze Kütüphanesi 13368 numarada kayıtlıdır. Harekesiz nesih hattıyla yazılmış, 11 varak ve 23 satırdır. İstinsah tarihi ve müstensih hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

- Mısır Nüshası: Bu nüshaya ulaşamadığı için sadece katalog bilgileri verilmektedir. Kataloğa göre Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Mecâmî-i Türkî Talat 36 numarada “Cevâhîr-nâme-i Murâdî” adıyla kayıtlıdır. M140x205 mm. ölçülerinde, nesih hattıyla yazılmış, 10 varak ve 23 satırdır. Mütercim adı Mustafa b. Seyyidî olarak verilmiştir.

“Nüshaların Karşılaştırılması” başlığında Murad, Atatürk Kitaplığı Nüshası ve Koyunoğlu Nüshasının arasında çok az farklılıklar bulunduğunu söyleyerek bu iki nüshanın aynı aileden geldiğini düşünmektedir. Fakat Bayezid Nüshası diğer iki nüshadan farklı olarak ayrı ailedendir. Atatürk Kitaplığı Nüshası ve Koyunoğlu Nüshasının Bayezid Nüshasından daha eski tarihli olduğunu düşünür. Buna da en büyük delil olarak birinci makalede yer alan inci bahsinde, dürr-i yetim adındaki incinin bir zamanlar Bizans tekfurunun hazinesinde olduğunu ve şimdi İslam padişahının hazinesine girdiği söylenirken, Atatürk Kitaplığı Nüshası ve Koyunoğlu Nüshasında cevherin Bizans tekfurunun hazinesinde olduğunu ve inşallah bir gün İslam padişahının hazinesine gireceğini yazmasıyla açıklar. Yine nüshalar üzerine yorumda bulunarak Atatürk Kitaplığı Nüshası ve Koyunoğlu Nüshasında geçen “padişâh-ı İslâma rûzî kıla inşâllâhu teâlâ” ifadesi Bayezid Nüshasında “padişâh-ı İslâm hazinesine nasîb oldu derler” ifadesi geçmektedir. Buradan hareketle Sibel Murad, Atatürk Kitaplığı Nüshası ile Koyunoğlu Nüshasının İstanbul’un fethinden önce istinsah edilen nüshadan çoğaltıldığını, Bayezid

Nüshasının ise İstanbul'un fethinden sonra istinsah edilen bir nüshadan çoğaltıldığı sonucuna varır. Bununla beraber bu başlıkta detaylı olarak bu üç nüsha arasındaki farklılıklar açıklanmaktadır.

Cevher-nâme-i Sultân Murâdî adlı eserin muhtevasına gelecek olursak eser mukaddime, yedi makale ve on yedi fasıldan oluşmaktadır. Bu makalelerin adları şunlardır:

- Makâle-i Ülä (İncü Ahvâlin Beyân Eder)
- İkinci Makâle (Yâkût Ahvâlin Beyân Eder)
- Üçüncü Makâle (Zümürürdün Hâsiyyetin ve Madenin ve Kıymetin ve Envân ve Fâidesin Beyân Eder)
- Dördüncü Makâle (Elmâsun Madenin ve Kıymetin ve Fâidesin Bildirür. Veznin Dahı Beyân Eder)
- Beşinci Makâle (La'lün Madenin ve Hâsiyyetin ve Kıymetin ve Envân ve Fâidesin Bildirür)
- Altıncı Makâle (Fîruzenin Madenin ve Sıfatın ve Kıymetin ve Envân Bildirür)
- Yedinci Makâle (Gökçek ve Latif Kokular ki Padişâhların Hazinesine Lâyık Ola Misk ve Zebâd ve Anber ve Sandal ve 'Ûd ve Kâfûr Gibi Anları Bildirir)

Ve yedinci makalede sözü edilen on yedi faslın başlıkları şunlardır:

- Evvelki Fasl: Miskün Hâsiyyetin ve Menfa'atin Beyân Eder
- İkinci Fasl: Zebâdı Bildirir
- Üçüncü Fasl: Anberin Fâidesin Bildirir
- Dördüncü Fasl: 'Ûdı Bildirir
- Beşinci Fasl: Kâfûrı Bildirir
- Altıncı Fasl: Bicâde Bildirir
- Yedinci Fasl: Billûr Taşın Bildirir
- Sekizinci Fasl: Yeşimi Bildirir
- Tokuzuncu Fasl: Kehrübâyı Bildirir
- Onuncu Fasl: Mıknâtıs Beyân Eder
- On Birinci Fasl: Hacer-i Nûfen Derler Bir Taş Vardur
- On İkinci Fasl: Pâd-Zehr-i Hayvânı Bildirir

- On Üçüncü Fasl: Yagmur Taşın Bildirir
- On Dördüncü Fasl: Hacerü'l-Halk Beyânındadır
- On Beşinci Fasl: Mühre-i Mârı Bildirir
- On Altıncı Fasl: Yerekân Taşın Bildirir
- On Yedinci Fasl: Mercân Madenin Bildirür ki Beyne'l-Hacer Ve'n-Nebâti Vâsıtır

Çalışmanın ikinci bölümünde *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'nin üç nüshasından hareketle dil ve imla özellikleri detaylı bir şekilde kelime ve eklerden örnekler verilerek açıklanmaktadır. Nüsha farklılıklarıyla birlikte belirtilen bazı imla özellikleri, eklerin ses düzenine yansımaları takip etmek açısından alan çalışanları için bir kaynak özelliği göstermektedir. Eser, Klasik Osmanlı Türkçesi özellikleri göstermekle birlikte hazırlayan tarafından dikkate değer bazı dil ve imla özelliklerine yer verilmiştir.

Bu bölümün akabinde “Sonuç ve Değerlendirme” başlığı yer almaktadır. Bu başlık altında *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'nin ilmî esaslara göre ortaya konduğu ifade edilmiştir. “Sonuç ve Değerlendirme”yi takiben kaynaklar listesine yer verilmiş ve “Metnin Oluşturulmasında Takip Edilen Esaslar” sıralanmıştır.

Kitabın 83. sayfası ile eserin tenkitli metni başlamaktadır. Bayezid Nüshası, Atatürk Kitaplığı Nüshası ve Koyunoğlu Nüshası sırasıyla B, A ve K harfleriyle metin içinde gösterilmiştir. Kullanılan 3 nüshanın da sayfa numaraları metinde köşeli parantez [] içinde belirtilmiş, sayfa numaraları ise A nüshasına göre parantez () içinde gösterilmiştir. Ayrıca metin oluşturulurken anlam ve yazılış bakımından en doğru olduğu kabul edilen kelime seçilmiş, nüsha farklılıkları ise dipnotta verilmiştir. Yine hazırlayan tarafından kelimelerle ilgili yapılan açıklamalar ve kaynaklara göndermeler dipnotlarda verilmiştir. Ayrıca müstensih hatası olarak düşünülen sözcükler de Sibel Murad tarafından düzeltilmiş ve asıl şekilleri dipnotta gösterilmiştir. Tüm bu hususlar dikkate alındığında hazırlayan tarafından tüm nüshaları net şekilde görebilmemizi sağlayacak, araştırmacılar için oldukça faydalı bir tenkitli metin ortaya konduğunu görülmektedir.

Çalışmanın önemli kısımlarından bir diğeri ise tenkitli metinden sonra verilen dizinlerdir. Çalışmada 6 farklı dizine yer verilmiştir. Bu dizinlerden ilki *Cevher-nâme-i Sultân Murâdî*'nin söz ve ek varlığını ortaya koyan bir dizin-sözlüktür. Bu dizinde 1280 madde başı sözcük tespit edilmiş ve metin bağlamında bu sözcüklerin anlamları verilmiştir. Ayrıca metinde yer alan ekleri gösteren bir ek dizin de yer almaktadır. Özellikle *Cevher-nâme* ve dil çalışması yapacak araştırmacılar için oldukça faydalı olan bu dizinlerin yanında eserde yer alan kişi, eser, kavim ve yer adlarının ayrı ayrı listesini veren 4 dizin daha bulunmaktadır. En sonda ise üç nüshanın tıpkıbasımları verilerek çalışma son bulmuştur.

Çalışmanın fiziksel olarak da hem kapak hem de kâğıt kalitesi bakımından gayet başarılı olduğu görülmektedir. Kapak resminin yazarın arkadaşı olan ressam Fatma Çelebi Kalpak tarafından bu esere özel olarak çizilmiş olması ayrıca bir hoşluk olarak dikkati çekmektedir.

Son olarak titiz bir çalışmanın ürünü olan bu mühim kitabı Türkoloji'ye kazandıran -lisans eğitimim sırasında da derslerine iştirak ettiğim- hocam Doç. Dr. Sibel Murad'ı gönülden kutlar, yoğun gayretlerle çıkardığı bu cevheri bütün okuyucu kitlesine tavsiye ederim.

AMASYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ (ASOBİD)

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER

1. ASOBİD, akademik ve hakemli bir dergi olup yılda altışar aylık dönemler hâlinde [Haziran-Aralık] iki sayı olarak yayınlanır. Her sayıda yer alan makale sayısı 10'u geçmez. Bu bağlamda gönderilen makaleler hakem süreci tamamlanmış olması koşuluyla sıraya konulur ve sırası geldiği sayıda yayınlanır.

2. ASOBİD'de, sosyal bilimlerin Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Sanat Tarihi, Felsefe, Sosyoloji, Arkeoloji ve Coğrafya alanlarında kaleme alınmış bilimsel makaleler yayınlanmaktadır.

3. ASOBİD'e gönderilen makaleler en az iki hakem tarafından değerlendirilir. İki hakemden de olumsuz rapor alan makaleler yayınlanmaz. Bir olumlu bir olumsuz rapor alınması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporuna göre makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağına karar verilir. Yazarlar, hakemlerin düzeltme ve yayımlamama kararlarına editör aracılığıyla itiraz edebilirler.

4. ASOBİD, Türkiye Türkçesi ve İngilizcede yazılmış yazıları kabul eder. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, 3,000 ve 10,000 kelime arasında olmalı ve blok alıntılarda kelime sayısı makalenin toplam kelime sayısının %10'unu geçmemelidir. Üç (3) satırdan fazla olan alıntılar blok alıntı şeklinde yazılmalıdır. Ön inceleme sonucunda ASOBİD Yazım ve Yayın İlkelerine uymayan çalışmalar, yazarı tarafından düzeltilmek üzere iade edilir.

5. Yazının ASOBİD'e gönderilmesi, yayınlanması için başvuru olarak kabul edilir. Yazılar için telif ücreti ödenmez. Gösterilen tüm özene rağmen yayımlanan makalelerde herhangi bir kanuni takibat olması durumunda, tüm sorumluluk makalenin yazar veya yazarlarına aittir. Bu

durumda gerekli maddi zarar, dava ve savunma masraflarını karşılamak da yazarların yükümlülüğündedir.

6. ASOBİD yayın kurulu makalelerin Türkçe ve İngilizce başlıklarının anlaşılmasını sağlamak için gerekli gördüğü değişiklikleri yapabilir. Yazarlar başlıkla beraber makalenin temel tezi ve alanına yaptığı orijinal katkıyı belirten bir özet ilave etmelidir. Başlık ve özet Türkçe ve İngilizce hazırlanmalıdır. Özetlerin her biri 150-300 kelime arasında hazırlanmalıdır.

7. Makalelerin indekslenmesi için yazarlar ayrıca 3-5 kelimelik Türkçe ve İngilizce anahtar kelimelere yer vermelidir.

8. Yazının başlığının altında yazar adı, unvanı, görev yaptığı kurum ve kendisine ulaşılabilecek e-posta adresi gibi bilgilere yer verilmemelidir. Yazıların hangi akademisyen tarafından dergiye gönderildiği sistem yöneticisi tarafından zaten bilindiğinden, bu bilgiler, yazılar hakem sürecinden geçtikten sonra, yazıya editör tarafından eklenecektir. Dolayısıyla yazılar gönderilirken, gözden geçirilip yazara ait herhangi bir bilginin yazıda yer almadığından emin olunmalıdır. Bu husus, makaleyi inceleyecek hakemlere daha rahat hareket imkânı tanınması açısından önemlidir.

9. Yazı, dergimize gönderildikten sonra, düzeltmelerin yapılması için, hakemlerden raporların gelmesi beklenmelidir. Yazar, hakemlerin talebi doğrultusunda düzeltilmiş olduğu çalışmasını, dergi editörlerine iletmelidir.

10. Dergiye gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olması veya aynı anda başka bir yerde değerlendirme aşamasında olmaması gerekmektedir. Yayımlanmamış sempozyum bildirilerinin yayımı ise, bildirinin sunulduğu tarihin üzerinden beş (5) yıl geçmesi ve bu durumun belirtilmesi şartıyla mümkündür.

11. Yazılar aşağıda belirtilen ASOBİD yazım ve yayım ilkelerine uygun olarak gönderilmelidir. Sisteme bu formatta girilmeyen yazılar değerlendirmeye alınmayacaktır.

12. 2020 yılından itibaren ASOBİD'e gönderilecek makalelerde kaynak gösterme yöntemi olarak **İSNAD Atıf Sistemi (2. Ed.) -metin içi-** uygulanacaktır. **İSNAD Atıf Sistemine** uygun olmayan makaleler kabul edilmeyecektir.

İSNAD Atıf Sistemine (2. Ed.) aşağıdaki web sayfasından ulaşılabilir:

<https://www.isnadsistemi.org/section/isnad2/>